

1999 ж. шыға бастады

Тіркелген куәлік № 13395-Ж
Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
22.02.2013 ж. берген

Редакция алқасы

Н.Л. Сейтахметова (бас редактор)
А. Сағиқызы (бас редактордың
орынбасары)
С.Т. Сейдуманов
А.Қ. Бижанов
С.Е. Бейсбаев
Т.Х. Ғабитов
С.Ю. Колчигин
М.К. Бектенова
З.К. Шәукенова
М.С.-А. Шайкемелев
Ш.М. Жандосова
Ж.С. Сандыбаев
Л.Н. Токтарбекова (жауапты хатшы)

Редакционная коллегия

Н.Л. Сейтахметова (главный
редактор)
А. Сағиқызы (зам. главного
редактора)
С.Т. Сейдуманов
А.Х. Бижанов
С.Е. Бейсбаев
Т.Х. Ғабитов
С.Ю. Колчигин
М.К. Бектенова
З.К. Шаукенова
М.С.-А. Шайкемелев
Ж.С. Сандыбаев
Ш.М. Жандосова
Л.Н. Токтарбекова (отв. секретарь)

Регистрационное свидетельство
№ 13395-Ж выдано Комитетом
информации и архивов
Министерства культуры
и информации Республики
Казахстан 22.02.2013 г.

Издается с 1999 года

**ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-
ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖУРНАЛ**

Адам әлемі

**ФИЛОСОФСКИЙ И ОБЩЕСТВЕННО-
ГУМАНИТАРНЫЙ ЖУРНАЛ**

1 (91)·2022

**Халықаралық редакциялық кеңес
Международный редакционный совет**

Нысанбаев А.Н. (кеңес төрағасы, Қазақстан)
Зияуддин Сардар (Ұлыбритания)
Фиерман У. (АҚШ)
Аматаякул Супаквади (Таиланд, Италия)
Халилов С. (Әзірбайжан)
Мехди Санаи (Иран)
Зотов А.Ф. (Ресей)
Лекторский В.А. (Ресей)
Тощенко Ж.Т. (Ресей)
Кенан Гюрсой (Түркия)
Шермухамедова Н.А. (Өзбекстан)
Бюлент Шенай (Түркия)

АДАМ ӘЛЕМІ

№1 (91)

2022

Мазмұны • Содержание

*Философия. Білім. Қоғам * Философия. Образование. Общество*

Сидак Л.Н. ЧЕЛОВЕК ИЗМЕНЯЕМЫЙ И ИЗМЕНЯЮЩИЙСЯ: СОВРЕМЕННЫЕ ГЛОБАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ	3
Nurysheva G., Tercan N. MIND AS A CAUSAL SYSTEM IN AL FARABI'S PHILOSOPHY OF MUSIC	14
Аубакирова С., Кожамжарова М., Ахметова Г., Искакова З. ИННОВАЦИЯЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТТЕРДІҢ СТАТУСЫ МЕН ӘЛЕУЕТИ	27
Даулетова Г. ҰЛТТЫҚ САНАНЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТӘСІЛІ	37

Дәстүрлер мен қазіргі заман: мәдени-философиялық ұғыну тәжірибесі Традиции и современность: опыт культурфилософского осмысления

Осербаев Е., Ғабитов Т. МӘДЕНИЕТ ФИЛОСОФИЯСЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ ДЕВИАЦИЯНЫҢ ШЕКТЕРІ	49
Тумашбай С. ҚАЗІРГІ ҰРПАҚ УАҚЫТЫ ЖӘНЕ ҚҰНДЫЛЫҚТАР	63
Татиев Е., Саркулова М., Мухамедиева А. «ТҮРКІЛІК ДҮНИЕТАНЫМ» ҰҒЫМЫН ФИЛОСОФИЯДАҒЫ СПЕКУЛЯТИВТІ ӘДІСПЕН ТАЛДАУ	80
Ержанов Е., Аликбаева М. ҚАЗАҚТЫҢ МӘДЕНИ КОДЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ БІРЫМНЫҢ ОРНЫ МЕН РӨЛІ	90

*Қазіргі заманның саяси мәселелері * Политические проблемы современности*

Nurmatov Zh., Abdrasilov T., Kaldybay K., Sikhimbaeva D. THE IMPORTANCE OF NATIONAL IDENTITY AMONG YOUNG PEOPLE IN KAZAKHSTAN	105
Панзабекова А., Халитова М., Резер Т. ФУНКЦИОНАЛЬНО-СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ АНТИКОРРУПЦИОННЫХ ИНСТИТУТОВ КАЗАХСТАНА	114
Рузанов Р., Сатыбалдин А., Досманбетова М., Жарлыгасинов Т. АНАЛИЗ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ ФАКТОРОВ КОРРУПЦИИ В КАЗАХСТАНЕ	128

Дінтанулық және исламтанулық зерттеулер Религиоведческие и исламоведческие исследования

Zhorabek Zh., Zhamashev A., Baitenova N. MODERN YOUNG FAMILY AND RELIGIOUS PRINCIPLES	145
Вдовин В. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РЕЛИГИИ В КАЧЕСТВЕ РЕСУРСА ВЛАСТИ В ЭПОХУ АНТИЧНОСТИ: ТИРАНИЯ ФАЛАРИДА И ФЕРОНА	152
Бекболат А., Кайрбеков Е. КӨКШЕТАУЛЫҚ ДІН ҚАЙРАТКЕРІ МОМАҚАН ӘЛИЕВТІҢ ҚОСАЛҚЫ ТҰЛҒАЛЫҒЫ (HYBRID IDENTITY)	159
Toktarbekova L., Seitakhmetova N., Bektenova M., Ozdemir I. ISLAMIC TRADITION IN THE MODERN PHILOSOPHICAL DISCOURSE OF TURKEY	170
Таукебаева Э., Карабаева М. УСЛОВИЯ И ФАКТОРЫ СОХРАНЕНИЯ СТАБИЛЬНОСТИ В СФЕРЕ РЕЛИГИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	182

*Мерейтойлар. Мезгілдер. Оқиғалар * Юбилеи. Даты. События*

Қасабек А. ҒҰЛАМА ОЙШЫЛ, КӘСІБИ ФИЛОСОФ	192
---	-----

ЧЕЛОВЕК ИЗМЕНЯЕМЫЙ И ИЗМЕНЯЮЩИЙСЯ: СОВРЕМЕННЫЕ ГЛОБАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ

Л.Н. Сидак

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена исследованию опасностей, вызванных изменениями среды жизнедеятельности человека и его самого, обусловленных широким внедрением технологических инноваций, появляющихся благодаря конвергенции НБИКС-технологий. Глобальные угрозы обусловлены духовной неготовностью человека и общества к возросшим технологическим возможностям. Подобное положение является следствием кризиса саморазвития личности, эгоистическим характером активности современного человека. Среди указанных опасностей названы возможные попытки установить тоталитарный контроль над личностью и обществом, устранение ее от принятия решений, разрушение личности и ее природы, утрата свободы творчества и другие.

Ключевые слова: человек, личность, саморазвитие личности, разрушение личности, свобода личности, НБИКС-технологии, глобальные вызовы.

Национальный юридический университет им. Ярослава Мудрого, Харьков, Украина

Автор-корреспондент:
Л.Н.Сидак,
e-mail: l.m.sidak@nlu.edu.ua

Ссылка на данную статью: Сидак Л.Н. Человек изменяемый и изменяющийся: современные глобальные вызовы // Адам әлемі. – 2022. – №1 (91). – С. 3-13.

Өзгермелі және өзгеріп жатқан адам: қазіргі жаһандық қатерлер

Аннотация. Мақала NBICS технологияларының конвергенциясы нәтижесінде пайда болатын технологиялық инновацияларды кеңінен енгізуден туындаған адам өмірінің және өзін қоршаған ортаның өзгеруінен туындайтын қауіптерді зерттеуге арналған. Жаһандық қауіп-қатерлер адамның және қоғамның жоғары технологиялық мүмкіндіктерге рухани дайын болмауынан туындайды. Бұл жағдай жеке тұлғаның өзін-өзі дамыту дағдарысының, қазіргі адам қызметінің эгоисттік сипатының салдары болып табылады. Көрсетілген қауіптердің қатарына жеке тұлға мен қоғамға тоталитарлық бақылау орнатудың ықтимал әрекеттері, оны шешім қабылдаудан алып тастау, тұлға мен оның табиғатын жою, шығармашылық еркіндіктен айырылу және т.б. аталды.

Түйін сөздер: адам, тұлға, тұлғаның өзін-өзі дамытуы, тұлғаның жойылуы, жеке бас бостандығы, NBICS-технологиялары, жаһандық сын-қатерлер

Human variable and changeable: modern global challenges

Abstract. The article is devoted to the study of the dangers caused by changes in the environment of human life and him, caused by the widespread introduction of technological innovations that appear due to the convergence of NBICS technologies. Global threats are caused by the spiritual unpreparedness of man and society for the increased technological capabilities. This situation is a consequence of the crisis of self-development of the individual, the egoistic

nature of the activity of a modern person. Possible attempts to establish totalitarian control over an individual and society, to remove it from decision-making, to destroy the personality and its nature, to lose creative freedom, and others are named among the indicated dangers.

Key words: person, personality, personality self-development, personality destruction, personal freedom, NBKS-technologies, global challenges.

Введение

Глобализация – основное содержание новейшей истории. Но следует понимать, что глобальными становятся не только экономические, политические, социальные связи, глобальными и тотальными становятся изменения всей среды жизнедеятельности человека. Поскольку центральное и определяющее место этой среды составляет внутренний, духовный мир человека, то глобализация означает в первую очередь изменение духовного бытия личности, которое проявляется, в том числе, в изменении технологических возможностей человечества и связанных с ними изменениями социальной, природной, информационной среды. Данный феномен в качестве мощнейшей обратной связи изменяет содержание духовного бытия личности, направления, мотивы и формы ее активности. В связи с этим перед философией возникают новые задачи по осмыслению новейших социальных, технологических и духовных изменений и встраиванию в них. Действительно, если духовный мир составляет основу среды жизнедеятельности человека, определяет ее, то религия, наука и философия, а также творчество в сфере создания и регулирования технологий являются фактором изменения этой среды, включая и самого человека.

Подобные обстоятельства должны определять такие важнейшие (но не единственные) задачи современной философии: во-первых, возникает вопрос о том, не изменится ли природа человека вместе с глобальным изменением содержания его бытия; во-вторых – вопрос о смысле бытия человека, человечества в контексте

изменения среды жизнедеятельности, назначении и допустимости применения созданных им технологий; и в-третьих, важнейшим является вопрос о значении и месте фундаментальных знаний в жизни современного человека. Но самым главным фундаментальным знанием для человека является знание о его собственной природе, месте в системе бытия, смысле жизни человека и мира, в котором это бытие и осуществляется. Таким образом, главным для человечества остается вопрос антропологический, а также всегда связанные с ним вопросы аксиологии и, особенно, этики, но в контексте современных глобальных изменений.

Методология

В связи с этим осмысление задач философии на современном историческом этапе методологически должно основываться на понимании природы человека, а также на понимании сущности тех изменений среды жизнедеятельности, которые обуславливаются глобализационными явлениями. Очевидно, что оценки тех инноваций, которые мы можем уже наблюдать, с точки зрения их влияния на человека и среду его жизнедеятельности, безопасности, комфортности и т.д. должны надстраиваться прогнозами их дальнейшей эволюции.

Итак, бытие человека должно рассматриваться на двух уровнях – биологическом и духовном (или личностном). Конечно, в первую очередь духовное бытие определяет человеческого индивида как неповторимую сущность. Даже наблюдая движения тела, например,

миимику, жестикуляцию, походку, рабочие манипуляции и т.д., мы понимаем (или пытаемся понять) содержание духовного бытия личности, собственно говоря, смыслы, которые личность пытается реализовать в материальном мире с помощью тела. Конечно, не все движения и процессы являются контролируемыми и потому – проявлениями свободы личности. И духовное бытие не всё подконтрольно, осознано и даже желанно. Но именно проявления свободы и самоконтроль бытия личности определяют ее индивидуальность и ценность. И все же телесность – это средство реализации свободы. Поэтому без телесности, которой обладает человек, его бытие не может быть полным. Не случайно ограничение физических возможностей воспринимается как препятствие к полноте бытия. Отсюда и совершенствование личности при ограничении физических возможностей получает восхищение и повышенную оценку общества.

Личность – это субъект своего бытия, что означает быть причиной составляющих его событий. В этом и появляется свобода. Следовательно, полнота бытия личности означает полноту свободы. Самым очевидным проявлением свободы является воля (желания). Боле сильными мотиваторами и проявлениями свободы следует признать интенции любви (то, что человеку любо) или ее антипода – эгоизма. Также и акты оценивания (блага, зла, красоты, истины как отношения феномена к бытию личности) следует признать проявлением свободы (ведь это Я считаю что-либо или кого-либо красивым или злым). Все события бытия личности, если они суть проявления ее свободы, по своему содержанию – творение смыслов. Это и есть основа творчества как синтеза проявлений свободы. Возможность творчества и означает наличие свободы личности.

Творчество как рождение и реализация смыслов воплощается в материальном и составляет вершину духовного бытия.

В этом смысле личность осознает, создает и воспроизводит смысл своего бытия, то есть является живой сущностью [1]. Также следует учитывать, что личность в силу своей свободы владеет своей средой жизнедеятельности как такой, что существует для нее, что проявляется как ощущение себя центром своего бытия и как стремление к преобразованию своего жизненного мира. Это подчеркивает активную, творческую позицию личности в мире. Но указанное стремление вовсе не хаотично, случайно или сумасбродно. Свобода предполагает наличие некоего ориентира, определяющего направления ее проявлений. Им может быть только стремление к полноте бытия как основная потребность личности, то есть потребность в саморазвитии [2, с. 106]. Поэтому и оценивание как проявление свободы является определением отношения феномена к абсолютной полноте бытия, обладать и быть субъектом которой может только личность.

Основная часть

Основным содержанием глобализации являются процессы НБИК-конвергенции или даже НБИКС-конвергенции, то есть синергетического усиления достижений нано-, био-, информационных, когнитивных и социо-гуманитарных технологий и их слияние в единую область знаний и технологий. Это означает, что указанные достижения возникают не просто на стыке различных научных дисциплин и технологий, а при их взаимном проникновении. Цифровые устройства изготавливаются на основе нанотехнологий и новейших материалов, в том числе и органических, а нанотехнологии требуют автоматизации контроля, разработки

и производства. Как и организация, управление макроэкономикой, жизнь социума немыслима без автоматизации обработки информации. А вместе с тем и жизнедеятельность отдельного индивида невозможна без использования наноматериалов и нанотехнологий, современных гаджетов и информационной инфраструктуры. Даже общение с другими членами социума все больше происходит в виртуальном пространстве. Обеспечение жизнедеятельности человека, начиная с управления средой обитания (например, система умный дом) и заканчивая медицинским обслуживанием, становится немыслимым без применения нанотехнологий, наноматериалов, электронных устройств и их гибридов.

Также с помощью электронных устройств и технологий, и все чаще в автоматическом режиме, осуществляется контроль за поведением человека, причем с самого раннего возраста: электронные няни, автоматизированные системы геолокации владельца электронного устройства, тотальное поле видеонаблюдения и система распознавания лиц, контроль движения финансов, медицинские электронные импланты кардинально меняют как положение индивида в социуме, так и общество в целом. Таким образом, добавление к тетраэдру пятой вершины «С» свидетельствует о том, что все НБИКС-технологии преимущественно направлены на общество и человека. А поскольку, так или иначе, эта направленность является осмысленной, то существуют субъекты, которые целенаправленно действуют с целью изменения общества и человека. И вот их целеполагание также следует оценить.

По своему содержанию НБИКС-технологии направлены на создание новых материалов и устройств с целью максимальной автоматизации обработки информации (вплоть до

создания мощного, так называемого, искусственного интеллекта (ИИ)), управления биологическими процессами на молекулярном уровне, стремительного расширения знаний о человеке, биологических объектах, обществе). И, конечно же, изменение общества, формирование нового социального уклада и его отдельных секторов – экономики, политики, информационного пространства и т.д.

Таким образом, научные и технологические достижения становятся базисом для создания новых форм организации социума (о чем свидетельствует возникновение термина «НБИКС-общество» [3, с. 13]), экономики и неизбежно предполагают изменения понимания человеческой природы, в том числе попытки изменения, расширения ее когнитивных способностей, показателей здоровья, ценностных ориентиров, мотивов активности и т.д. И вообще изменения содержания бытия личности, формирования «техно-человека» [4], а поскольку мы говорим о глобальных процессах и планах, то и создания «техно-человечества».

Следовательно, явление глобализации требует философского осмысления двух кластеров явлений: во-первых, закономерности, управляемости и безопасности создания и внедрения технологических инноваций; во-вторых, степень их влияния на природу человека и допустимые пределы такого влияния. Очевидно, технологические инновации, которые появляются благодаря НБИКС-конвергенции по принципу цепной реакции, не могут быть самоцелью. Но при этом их создание и внедрение все меньше контролируется человеком.

Это можно наблюдать на примере создания вооружений. Новейшие технологические образцы создают угрозу для тех, кто ими не обладает и провоцирует создание более мощного оружия или контр-оружия. Банальной

стала фраза о том, что в споре снаряда и брони не может быть победителя. Но в споре производителей военных технологий обязательно будет проигравший. И это не создатели оружия. Роль проигравшего может примерить на себя человечество. По закону театра ружье, висящее на стене, обязательно выстрелит. Поэтому мировое сообщество уже давно подошло к пониманию необходимости ограничения высокотехнологичных вооружений. Но вот только ограничить их никак не получается. В развитии гонки вооружений прослеживается некая закономерность. А она может свидетельствовать об отсутствии свободы, то есть несовершенстве личности. Совершенно очевидно, что слишком много игроков заинтересованы в гонке высокотехнологичных видов вооружения. И этот интерес в своей основе эгоистичный. Производители заинтересованы в получении прибыли. Политики заинтересованы в захвате и удержании ресурсов, военные заинтересованы в сохранении своего элитного статуса. И это истинные цели создания вооружений.

Еще одним примером может быть создание гаджетов. Крупнейшие компании ежегодно представляют десятки новых моделей электронных устройств, имеющих множество функций от обеспечения связи до различных способов хранения и обработки информации, а также автоматизации управления средой жизнедеятельности. Все эти функции глубоко интегрированы между собой и многократно дублированы. Причем рядовой пользователь знаком и использует только небольшую часть этих функций. Рынок гаджетов поддерживается не столько практической необходимостью их замены, сколько маркетинговой стратегией производителей, рекламой, модой и т.д. Следует отметить, что современные гаджеты, да и многие

иные товары, от автомобиля до осветительной лампочки, могут служить весьма ограниченное время. И эта ограниченность закладывается конструктивно. И никто и не скрывает, что это – маркетинговый ход.

Его цель – обеспечение стабильного функционирования производства и получения прибыли, а не удовлетворение потребностей потребителя и общества. Впрочем, это главная особенность экономики, о которой писал еще Адам Смит. Но особенностью современной экономики является ориентир на искусственное создание субъективных мотивов потребительской активности как основа её функционирования. Это Адам Смит предполагал, что экономический интерес лавочника гарантирует доставку к завтраку обывателя мяса, молока и булочек. То, что движет человеком-потребителем сегодня, ничего общего с потребностями не имеет. По меткому выражению журналиста, люди сегодня на незаработанные деньги покупают ненужные им вещи, чтобы удивить других людей, которым они сами безразличны.

Это высшая степень эгоизма, возведенная в ранг социальной политики. Уберите такое манипулирование «потребностями» и в глубочайшем кризисе окажется не только экономика, но и всё пространство жизнедеятельности современного человека. Запретитерекламу в Интернете – и без финансирования останется большинство информационных платформ, да собственно, и вся глобальная коммуникативная паутина. А это вызовет цепную реакцию в обществе, экономике, медицине, сфере глобальной безопасности. Общество, как наркоман, находится в тяжелой зависимости от эгоизма. Но оно должно находить механизмы ограничения эгоизма в любых его проявлениях. Их достаточно много: мораль,

право, мировоззрение с комплексом ценностных ориентиров. Все они, как видим, сегодня не работают. Очевидно, что деградировали именно ценностные и моральные ориентиры, поскольку право не свободно в их выборе. Оно отображает духовные приоритеты, которые исповедует если на все общество, то его элита, имеющая доступ к законодательному творчеству. Таким образом, мы имеем дело с кризисом саморазвития личности в современном обществе, кризисом утери свободы, принесения ее в жертву эгоизму, который обуславливает все глобальные кризисные явления.

Можно также утверждать, что глобализация, как мы ее сегодня наблюдаем, – это тоже проявление кризиса саморазвития личности. Например, сектор экономики, создающий современные вычислительные машины, гаджеты и т.д., стремительная эволюция которых, как мы видели, определяется не столько потребностями общества, а маркетинговой политикой и конкуренцией производителей, основывается на совершенствовании нано-, информационных и социогуманитарных технологий. Следовательно, последние создаются и развиваются вне объективных потребностей человека. И при этом используются огромные ресурсы, в том числе, не возобновляемые. Сегодня осознание экологического кризиса стимулирует изменение экономической политики с целью ослабления карбоновой нагрузки на экосистему планеты за ограничение других вредных выбросов. Но развитие информационных технологий, а значит и всей группы НБИКС-технологий, требует увеличения потребления энергии, редкоземельных металлов, органических соединений, а также создания индустрии утилизации электронных устройств. Все это

явно противоречит экологическим потребностям человечества, поскольку увеличивает нагрузку на экосистему, с чем человечество пытается бороться.

С развитием этих технологий также тесно связано возникновение такого феномена как криптовалюта. Непросто определить потребность в её возникновении и феномен обретения ценности этой виртуальной реальностью. Но он также создает нагрузку на энергосистему многих стран, а значит, увеличивает карбоновую и иную нагрузку на экосистему планеты. То есть стремительное развитие всего спектра НБИКС-технологий обусловлено не реальными потребностями человека, а эгоистическими устремлениями, которые реальным потребностям человека и общества противоречат. И это противоречие превращает прогресс в кризисогенный фактор.

Данные примеры подтверждают, что НБИКС-технологии могут быть источником реальной угрозы для человечества. Нотаковыми они являются не сами по себе, а в силу отношения к ним человека, его духовного и морального несовершенства. Именно несовершенство человеческой личности, а значит, и ограничение ее свободы, зависимость от пристрастий, рекламы, воздействия технологий управления мировоззрением и мотивацией человеческой активности как части НБИКС-технологий создают видимость закономерности их развития. Хотя на самом деле, во всяком случае, частично, эта закономерность не обусловлена ни реальными потребностями человека, ни иными причинно-следственными связями кроме неограниченного проявления эгоизма политической, экономической, военной элит. Это же касается и управляемости траектории развития НБИКС-технологий. Только контроль и ограничение эгоистических мотивов человека позволит удерживать под общественным

контролем НБРИКС-технологии, направить их на удовлетворение его реальных потребностей. И самый эффективный способ – саморазвитие личности. Ведь именно личность определяет доброкачественность или злокачественность технологического прогресса.

Сегодня непосредственное воздействие НБИКС на человека представляет наибольшую опасность. И философия, как составляющая социогуманитарных технологий, может стать или главным деструктивным фактором, или предопределить сдерживание потенциального разрушительного воздействия технологических инноваций на человека. Даже если не брать во внимание фантастичность проектов использования технологий для улучшения природы человека, то очевидность опасности такого улучшения не вызывает сомнения. Можно спорить о приобретении новых физических возможностей, расширении когнитивных способностей, но это даже развитием нельзя будет назвать. Ведь преступник, обладающий расширенными когнитивными способностями и выдающимися физическими данными, является источником повышенной опасности для общества. И при этом никак не обогащает свое собственное бытие. Какими бы ресурсами он не завладел, какую бы власть не приобрел, неудовлетворенность своим наличным состоянием будет постоянно его преследовать. Ведь даже в фантазиях трудно представить, что технология может улучшить духовную природу, обеспечить моральное совершенство, усилит стремления к полноте бытия.

Но предоставление духовно несовершенному человеку новых физических или когнитивных способностей – не единственная опасность. Новейшие НБИКС-

технологии все шире используют для контроля поведения человека, а значит, что неизбежно, для ограничения его свободы. Поэтому вряд ли можно ожидать, что улучшенные человеческие (или постчеловеческие) индивиды будут неподконтрольными и свободными. Ведь, как мы видели, направление развития НБИКС-технологий определяет создатель или заказчик инноваций. А он, в силу несовершенства человеческой природы, решает свои узкоэгоистические интересы.

В связи с этим следует считать закономерностью стремление автоматизировать управление обществом и производством. Человек воспринимается просто объектом управления наряду с машиной. «С развитием технико-формальных средств коммуникации и количественной интенсификацией информационных процессов в обществах, – теряется значимость и субъектность сознания человека, обедняется и упрощается его качественная смысловая составляющая, нарушается повседневный культурно-смысловой жизненный мир». «Техника принимает форму автоматизации при переработке информации, исключая в ходе операций из сознания более широкий смысл» [5]. Нарушается «глубинная смысловая основа взаимодействия людей в обществе, стандартизируется, примитивизируется сама жизнь человека, всего общества» [6, с. 120]. Все это означает разрушение личности и общества, в частности, утрату человеком творческой свободы.

Общение как свободный обмен смыслами подменяется информационным обменом, передачей смыслов, определенных управляющей подсистемой общества без их оценивания. То есть происходит «овеществление коммуникативной практики повседневной жизни» [7, р. 386]. Личность устраняется от определения смыслов своего бытия и

приравнивается к машине.

В результате общество неизбежно превращается в механическую, кибернетическую систему, способную только обрабатывать и реализовывать смыслы, а не создавать их. Социальная практика, основанная на «методологии кибернетического управления, позволяет государственному аппарату при помощи использования политической техники запрограммировать гражданам сконструированные администраторами смыслы деятельности и создать сформированный образ окружающей реальности. Одновременно происходит отчуждение человека от своей самости, природы на уровне личности и «нарушение коллективной идентичности в обществе» на групповом уровне» [7, р. 386]. Речь идет о знакомой нам ситуации, когда человек воспринимался только «винтиком» государственной машины. Такая машина оказалась нежизнеспособной. А НБИКС-технологии эффективнее любого репрессивного аппарата позволяют превратить общество в механическую кибернетическую систему. Впрочем, они не исключают создание и использование репрессивной системы. И даже упрощают ее функционирование. Так, недавно появилось сообщение о том, что силы правопорядка Нидерландов заявили, что система видеонаблюдения позволит им привлечь к ответственности всех зачинщиков очередных акций протеста.

Такие изменения сопровождаются чрезмерным распространением в обществах инструментальной рациональности, подчинением ее принципам всех сфер человеческой жизни с позиций «ценности калькуляции технического характера» [8, с. 115]. Опасности инструментальной рациональности описывал исследователь протестантской этики М. Вебер: невозможность проявления собственных культурных, в частности, религиозных

ценностей представлений человека. Инструментальная рациональность монологична, исключает обратную связь системы «субъект управления – объект управления». Люди вынуждены реализовывать искусственно навязанные смыслы. А такая система теряет возможности устойчивого функционирования.

Внедрение НБИКС-технологий способствует усилению опасности реализации кибернетического подхода к управлению обществом. Электронное устройство не может учесть индивидуальность человеческой личности. Ведь она не поддается математическому описанию. А вычислительная машина только реализует математически оформленные алгоритмы. Поэтому закономерно формируется общество, «где статистические различия между индивидуумами равны нулю» [9, с. 184]. И неизбежно «государственный аппарат, руководствующийся кибернетикосистемным подходом, не только не учитывает, но и по своей логике стремится исключить свободную личность из социально-политического процесса» [8 с. 122]. Так или иначе, это приведет к господству отдельной группы людей над остальным человечеством на социальном уровне и разрушению личности на индивидуальном.

Поскольку конвергенция НБИКС-технологий означает глобализацию всех обусловленных ею процессов, то попытки их использования для контроля социального и иного поведения человека должны вызвать глобальный кризис саморазвития личности, то есть кризис, обусловленный потерей ею свободы. В том числе и кризис творческих способностей, поскольку творчество – это всегда проявление свободы.

При этом развитие НБИКС-технологий невозможно без творчества. И не только в техническом смысле, но и

в экономике, гуманитарной сфере, науке (нужно познавать общество, психологию человека как объекта воздействия и т.д.). Поэтому можно предположить, что НБИКС-технологии в условиях кризиса саморазвития личности сами в себе имеют потенциал самоограничения. И при неблагоприятных условиях человечество может столкнуться с проблемой кризиса науки, культуры в целом и НБИКС-технологий, в том числе.

В частности это может проявиться на рынке труда. Так, эксперты прогнозируют утрату в ближайшее время актуальности целого ряда профессий, а следовательно, потерю рабочих мест. Вместе с тем автоматизация различных процессов не позволит заменить эти профессии новыми. Потребность в специалистах новых специальностей будет возникать, но в значительно меньших масштабах. Но требования к ним будут достаточно высоки. Развитие НБИКС-технологий неизбежно ведет к узкой специализации. В то же время мы имеем дело с глубокой взаимной интеграцией указанных технологий, что требует интеграции научных знаний, предъявляет требования к исследовательским способностям. Это несоответствие теоретической и эвристической подготовки, с одной стороны, и практической – с другой, обуславливает повышенные требования к компетентности современного специалиста, его творческим способностям, совершенству личности. И в условиях утраты творческой свободы возможен рост безработицы при одновременном дефиците кадров. Это создаст не только препятствие развитию НБИКС-технологий, но и угрозу социальной напряженности.

Освобождение человека от выполнения многих производственных и социальных функций означает устранение его от творчества. Ибо любая работа требует создания смыслов, оценки ситуации и т.д. Как следствие,

с уменьшением занятости праздность усилит проблемы, связанные с потерей творческой свободы и разрушением личности. В результате возникнет деградирующая система с устойчивой обратной связью.

Устранение человека от многих процессов, которые ранее требовали творчества, проявления свободы рано или поздно приведет к устранению его от принятия решений. И не только на уровне технологий, но и в социальной сфере. Машине уже передаются функции принятия решений в области безопасности, экономической политики, социального контроля, планирования потребления, вообще принятия решений, непосредственно влияющих на жизнь человека и общества. И процесс этот грозит стать необратимым в связи с автоматизацией управления. Уже сейчас человек не может справиться с объемом информации, поступающей в системы управления. И он нарастает очень быстро. Общество вынуждено автоматизировать процессы управления и в будущем не сможет от этого отказаться. Поэтому оно может только попытаться сохранить контроль над автоматизированными системами управления, возможность и осуществление принятия решений по ключевым моментам. Но эта возможность должна сохраниться на всех уровнях, а не только на уровне высших органов управления. Даже автоматизированные системы управления не смогут управлять огромными социальными или экономическими системами одновременно на всех уровнях, т.е. без создания подсистем управления. А они не смогут работать без создания смыслов, т.е. проявления творческой свободы. В любом случае, без сохранения творческих способностей, контроля человека за принятием решений ни одна система управления и ни одна управляемая система не смогут работать стабильно.

Заклучение

Таким образом, вследствие широкого внедрения технологических инноваций, которые появляются благодаря НБИКС-конвергенции, основным содержанием современного глобализирующегося мира является стремительное изменение среды жизнедеятельности человека, включая и его самого. Но при этом следует учитывать негативную тенденцию: устранение социального большинства от контроля внедрения НБИКС-технологий. Причина – несовершенство общества и личности, неконтролируемость эгоистической направленности деятельности, в первую очередь административной, экономической, военной элиты различных стран и международных учреждений. Другой причиной является кризис саморазвития личности, недостаточный уровень ее свободы в современном обществе и его неспособность ограничить эгоизм, обеспечить саморазвитие личности, реализацию ее свободы.

Развитие НБИКС-технологий обусловлено не реальными потребностями человека и общества, а эгоистическими устремлениями, которые противоречат реальным потребностям человека и общества. Поэтому НБИКС-технологии могут быть источником реальной угрозы для человечества. Но не сами по себе, а в силу ограничения свободы личности в современном обществе. Только контроль и ограничение эгоистических мотивов человека могут удерживать под общественным контролем НБИКС-технологии, направить их на удовлетворение его реальных потребностей.

Одной из опасностей использования НБИКС-технологий является их использование для тотального контроля за личностью, использование при этом методов кибернетического управления социальными системами, при которых личность считается

бездущным объектом управления наряду с машиной, и связанное с этим нарушение смысловой основы общественных связей. В результате происходит отчуждение человека от своей самости, общества и всей среды жизнедеятельности, а следовательно – природы человека. Ибо человек по природе должен ощущать себя центром своего бытия. В свою очередь кризис саморазвития личности обуславливает творческий кризис, который может спровоцировать кризис культуры и НБИКС-технологий.

На уровне научного осмысления мира стремительное развитие НБИКС-технологий обуславливает особые требования к философии и философской подготовке современных специалистов. Дифференциация компетентностей в современной НБИКС-техногенной среде не должна заслонить видение единства человека и мира, который для него существует. Именно философский подход позволит обеспечить не только видение единой картины изменяющегося мира, но и синтетическое видение техногенной среды жизнедеятельности с интегрированным в нее человеком, понимание единства взаимоинтегрированных технологических систем. А значит – обеспечить сохранение личностной природы человека, приемлемый уровень его безопасности, обеспечить его относительное благополучие на физиологическом и духовном уровне. Это требует понимания единства биологической и духовной природы человека, что должно обусловить осторожность при попытках эту природу улучшить.

Список литературы

1 Сідак Л.М. Феномен життя в контексті саморозвитку особистості. *Актуальні проблеми філософії та соціології: Науково-практичний журнал. Серія «Філософія»*. Національний університет «Одеська юридична академія». - Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. - Вип. 19. - С. 108-111.

2 Сідак Л.М. «До визначення понять «розвиток», «саморозвиток», «саморозвиток особистості». Теорія і практика управління соціальними системами. - Харків: НТУ «ХПІ», 2006. - № 2. - С. 96-106.

3 Конвергенция биологических, информационных, нано- и когнитивных технологий: вызов философии. Материалы круглого стола // *Вопросы философии*. - 2012. - № 12. - С. 3-23. URL: <http://naukarus.com/konvergentsiya-biologicheskikh-informatsionnyh-nano-i-kognitivnyh-tehnologiy-vyzov-filosofii-materialy-kruglogo-stola>

4 Алексеева И.Ю., Аршинов В.И., Чеклецов В.В. «Технолюди» против «постлюдей»: НБИКС-революция и будущее человека // *Вопросы философии*, 2013. - № 3. - С. 12-21.

5 Луман Никлас. Власть. - Москва: Практис, 2001. - 256 с.

6 Линде А.Н. Сохранение личности в информационных обществах: применение подхода Ю. Хабермаса // *Вестник Санкт-Петербургского университета. Социология*. 2019. Т. 12. Вып. 2. - С. 114-133.

7 Habermas J. The theory of communicative action. - Boston, Beacon Press, 1985. - 457 p.

8 Линде А.Н. Сохранение личности в информационных обществах: применение подхода Ю. Хабермаса // *Вестник Санкт-Петербургского университета. Социология*. - 2019. - Т. 12. - Вып. 2. - С. 114-133.

9 Винер Н. Кибернетика и общество: человеческое использование человеческих существ. URL: <https://www.rulit.me/books/kibernetika-i-obshchestvo-chelovecheskoe-ispolzovanie-chelovecheskih-sushchestv-read-429296-1.html>

Transliteration

1 Sidak L.M. Fenomen zhittja v konteksti samorozvitku osobistosti. Aktual'ni problemi

filosofii ta sociologii: Naukovo-praktichnij zhurnal. Serija «Filosofija». Nacional'nij universitet «Odes'ka juridichna akademija». - Odesa: Vidavnychij dim «Gel'vetika», 2017. - Vip. 19. - S. 108-111.

2 Sidak L.M. «Do viznachenja ponjat' «rozvitok», «samorozvitok», «samorozvitok osobistosti». Teorija i praktika upravlinnja social'nimi sistemami. - Harkiv: NTU «HPI», 2006. - № 2. - S. 96-106.

3 Konvergencija biologicheskikh, informacionnyh, nano- i kognitivnyh tehnologij: vyzov filosofii. Materialy kruglogo stola // *Voprosy filosofii*. - 2012. - № 12. - S. 3-23. URL: <http://naukarus.com/konvergentsiya-biologicheskikh-informatsionnyh-nano-i-kognitivnyh-tehnologiy-vyzov-filosofii-materialy-kruglogo-stola>

4 Alekseeva I.Ju., Arshinov V.I., Cheklecov V.V. «Tehnoljudi» protiv «postljudej»: NBKIS-revoljucija i budushhee cheloveka // *Voprosy filosofii*, 2013. - № 3. - S. 12-21.

5 Luman Niklas. Vlast'. - Moskva: Praxis, 2001. - 256 s.

6 Linde A.N. Sohranenie lichnosti v informacionnyh obshhestvah: primenenie podhoda Ju. Habermasa // *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Sociologija*. 2019. T. 12. Vyp. 2. - S. 114-133.

7 Habermas J. The theory of communicative action. - Boston, Beacon Press, 1985. - 457 p.

8 Linde A.N. Sohranenie lichnosti v informacionnyh obshhestvah: primenenie podhoda Ju. Habermasa // *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Sociologija*. - 2019. - T. 12. - Vyp. 2. - S. 114-133.

9 Viner N. Kibernetika i obshchestvo: chelovecheskoe ispol'zovanie chelovecheskih sushhestv. URL: <https://www.rulit.me/books/kibernetika-i-obshchestvo-chelovecheskoe-ispolzovanie-chelovecheskih-sushchestv-read-429296-1.html>

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Людмила Николаевна Сідак

доцент, кандидат философских наук, Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, Харьков, Украина, ludasidak1969@ukr.net, ORCID 0000-0001-5798-4547

Людмила Николаевна Сідак

қауымдастырылған профессор, философия ғылымдарының кандидаты, Ярослав Мудрый атындағы Ұлттық заң университеті, Харьков, Украина, ludasi-dak1969@ukr.net, ORCID 0000-0001-5798-4547

Ljudmila Sidak

Associate Professor, Candidate of Philosophy Sciences, Ukraine Yaroslav Mudryi National Law University, ludasidak1969@ukr.net, ORCID. 0000-0001-5798-4547

MIND AS A CAUSAL SYSTEM IN AL FARABI'S PHILOSOPHY OF MUSIC

¹ G. Nurysheva, ² N. Tercan

ABSTRACT

Music elaborates through with a more powerful cognition system in which melodies shares some aspects with mathematics and language in general. This research reveals the basic aspects of analysis, music as a self-referential structure and transformative system, and focuses on the concept and definition of perception. There is still not many treatises in the philosophy of music about the functioning of musical emotion in the brain. Al Farabi's Great Music Book is the first and still unique in this regard. One of the most important reasons that makes this work valuable is that Fârâbî's work named Kitab al Musîqa brings new information to his music studies. This review details the evolutionary development of music and its cultural and psychological effects on the human mind. For centuries, philosophers queried the interaction and fundamental principles and causality of music in human life. The concept of musical perception, which is formed as a result of the relationship between perception and music, has been examined. A musical perception process was created by using general perception processes. Al Farabi illustrates the clarity of these questions from a neuroscience perspective in his Kitab al Musîqa al Kabîr review. We examine with innovative results in the conditions of an intense history of intellectual research established by cognitive systems that insist on various aspects of human musical behavior. The main purpose of this article is to remember Al Farabi's authority in music philosophy. This article claims that Farabi's philosophy is valid in the conceptual framework of this century. Methodologically, we chose to translate from the original Arabic manuscript of Kitab al Musîqa al Kabîr. The proposition in Al Farabi's Philosophy that music is a kind of image is impressive.

Key words: Philosophy of Cognitive Science, Theory of Mind, Gravity, Music Imagination, Predictive Processing, Embodied Music Cognition.

^{1,2} Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Corresponding Author:
Nurfer Tercan,
nurfer.tercan@gmail.com

Reference to this article:
Nurysheva G., Tercan N. Mind as a Causal system in Al Farabi's Philosophy of Music // Adam Alemi. – 2022. – № 1 (91). – P. 14-26.

АҚЫЛ-ОЙ – ӘЛ-ФАРАБИДІҢ МУЗЫКА ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ СЕБЕПТІК ЖҮЙЕ

Аннотация. Музыка танымның анағұрлым күштірек жүйесімен толықтырылады. Бұл жүйеде әуендердің математикамен және жалпы алғанда тілмен кейбір ортақ белгілері бар. Ұсынылып отырған ізденісте музыканы өзіндік референтті құрылым және трансформацияға қабілетті жүйе ретінде талдаудың негізгі қырлары ашылған және қабылдаудың концепциясы мен анықтамасына басты назар аударылған. Адам миындағы музыкалық эмоциялар туралы трактаттар музыка философиясында әлі күнге дейін аса көп кездеспейді. Осы

тұрғыдан алғанда, Әл-Фарабидің музыка кітабы – алғашқы және бірегей туынды. Осы жұмыстың құндылығын арттырушы себептердің бірі – Фарабидің «Китаб әл-Мусика әл-Кабир» еңбегінің оның музыкалық зерттеулеріне жаңа ақпарат енгізетіндігі. Бұл шолуда музыканың эволюциялық дамуы және адамның ақыл ойына мәдени және психологиялық әсері туралы жан-жақты баяндалады. Философтар ғасырлар бойы музыканың адам өмірімен өзара әсері, іргелі себептері мен себептілігі туралы сұрақтарды қойып отырды. Қабылдау мен музыканың өзара әсерінің нәтижесінде қалыптасатын музыкалық қабылдау ұғымы зерттелген. Музыкалық қабылдау үдерісі қабылдаудың жалпы үдерістерін қолдау арқылы қалыптастырылды. Әл-Фараби осы сұрақтардың неврология тұрғысынан айқындығын өзінің «Китаб әл-Мусика әл-Кабир» еңбегінде көрсеткен. Біз адамның музыкалық мінез-құлқының әртүрлі қырлары туралы баяндайтын когнитивті жүйелер анықтаған интеллектуалдық зерттеулер аясында жаңа нәтижелерді талдадық. Мақаланың негізгі мақсаты – Әл-Фарабидің музыка философиясындағы беделін еске алу. Ізденісте Әл-Фараби философиясы қазіргі заманғы концептуалық шеңберде маңызды екені туралы тұжырым жасалған. Методологиялық тұрғыдан біз «Китаб әл-Мусика әл-Кабир» еңбегінің арабша қолжазбасының аудармасын таңдадық. Әл-Фараби философиясындағы «музыка – бейненің бір түрі» деген қорытынды ерекше әсерлі.

Түйін сөздер: Когнитивтік ғылым философиясы, ақыл-ой теориясы, гравитация, музыкалық елестету, болжамды өңдеу, бейнеленген музыканы танып-білу.

РАЗУМ КАК ПРИЧИННАЯ СИСТЕМА В ФИЛОСОФИИ МУЗЫКИ АЛЬ ФАРАБИ

Аннотация. Музыка дополняется более мощной системой познания, в которой мелодии имеют некоторые общие черты с математикой и языком в целом. Это исследование раскрывает основные аспекты анализа музыки как самореферентной структуры и трансформирующей системы, и фокусируется на концепции и определении восприятия. В философии музыки до сих пор не так много трактатов о функционировании музыкальных эмоций в мозге человека. Великая музыкальная книга Аль-Фараби – первая и до сих пор уникальная в этом отношении. Одна из наиболее важных причин, делающих эту работу ценной, заключается в том, что работа Фараби «Китаб аль-Мусика» привносит новую информацию в его музыкальные исследования. В этом обзоре подробно рассказывается об эволюционном развитии музыки и ее культурном и психологическом влиянии на человеческий разум. На протяжении веков философы задавались вопросом о взаимодействии, фундаментальных принципах и причинности музыки в жизни человека. Исследовано понятие музыкального восприятия, которое формируется в результате взаимосвязи восприятия и музыки. Процесс музыкального восприятия был создан с использованием общих процессов восприятия. Аль-Фараби иллюстрирует ясность этих вопросов с точки зрения неврологии в своем труде «Китаб аль-Мусика». Мы исследуем новаторские результаты в рамках интенсивной истории интеллектуальных исследований, установленных когнитивными системами, которые настаивают на различных аспектах музыкального поведения человека. Основная цель этой статьи – вспомнить авторитет Аль-Фараби в музыкальной философии. В статье утверждается, что философия Фараби актуальна в концептуальных рамках этого века. Методологической основой статьи выбран перевод оригинальной арабской рукописи «Китаб аль-Мусика аль-Кабир». Утверждение в философии Аль-Фараби о том, что музыка – это своего рода образ, впечатляет.

Ключевые слова: Философия когнитивной науки, теория разума, гравитация, музыкальное воображение, предсказательная обработка, познание воплощенной музыки.

Introduction

Causality is gaining the most important questions related to this issue. Human naturally requires knowing the causality of his reactions to what he hears through external

perception. How does our mind make sense of the information it hears? The motion of a body, or behaviours, are the definitions of the data in our mind. Regarding our primary purpose is cognitive activity analysis. The power, relationships, processes and general

impressions of qualitative research depend on living and exploratory skills in actual knowledge. This work remained faithful to the foundation of philosophy, providing a theoretical explanation of its complex mood-regulating functions. It should be considered at the forefront that sound and music transform language and logic and that all disciplines as complex as philosophy support each other. With the scientific approach systematised by Al Farabi in philosophy, the goals and strategies set by this article and the behavioural role of music in individuals became clear.

Al Farabi's own life story determines the subject and purpose of the research. The true story; while discussing the artistic nature of music and the scientific nature of music, it also presents research methods. Farabi's experiential story improved this article in many ways. While this study allows discovering the meaning of music, it has also revealed that a significant part of the music is disappeared. The treatise of research succeeded in showing the expressive ability of music in essence revealed by the senses. The model created described different regulatory processes and provided a sound theoretical framework for the psychological investigation of musical behavior. Here, it is necessary to refer to the founders of the philosophy of science centuries ago. If the researcher aims to understand a subject adequately in science and philosophy, first should reach the relevant fundamental issues. The secrets of the brain, perception and cognition continue to be the most fundamental issues of life. Humanity is rapidly moving towards creating a new lifestyle on deep learning and neural networks for the 21st century and beyond. Recently, the philosophy of neuroscience has taken this problem back into consideration.

Methodology

This research is qualitative (qualitative research) using archives data — the method used in this research, focusing on

content analysis techniques and the basic structure. Our original text translation in inquiries is a sensitive approach to examining Farabi's reflections with the segmentation framework in the form of both primary data and secondary data. Primary data sources are Farabi's original Arabic manuscript "The Great Music Book, Kitab Al Musiqā Al Karim" and data on classification of sciences, secondary data sources research themes. The research steps were carried out by examining Farabi's philosophical views on the art study based on the science of music, classifying, analysing, systematising and then formulating the data. We compared existing data in the historical classification of philosophy. With considerations of this century on the emotional response provided qualitative data. This discussion method has enhanced our commitment to the Philosophy of Art and Aesthetics, Psychology, and Neuroscience.

The Great Treatise on Music

The art of music that portrays mental activities with emotional feelings on an abstract ground affects the soul. Music, which creates oscillations in the inner world depending on time, place, frequency, and place, is the inner journey's unique assistant. According to Al Farabi, human acquires information through three forces. These are senses, imagination, and thought. The most important examples of the scientific perception transformation arising from the paradigm are in the history of science, astronomy, and physics. A philosopher can change perception patterns by bridging Western science and philosophical thought with the East's fundamental beliefs. This bridge, which still exists, is the "Second Master" (Al Mu'allim al-Thani) Al Farabi.

Muhammad Ibn-Tarkhan Abu Nasr Al Farabi (Alpharabius) was born in Transoxiana, was a Christian physician in Baghdad and studied the science of languages and letters. He died in Damascus in 950 at the

age of eighty. Based on Plato and Aristotle's philosophy, he synthesized the studies of Islamic truth. This philosophy, which he outlined, became the bridge that reconciled eastern and western thought. Hence, he deserved the name "second teacher" (Al-Mualim Al Thani), together with First Master Aristotle, to represent Perfect instruction. Interpreting the knowledge of Aristotle and other Greek philosophers, Al Farabi's considerations are as follows; The best known are *Risalat al Fusûl Hikâm* (Book of Wisdom) and *Risalat fi Ârâ Ahl al. Medine al Fadilah* (Book on the views of the superior townspeople). In the Second and *Al Siyasâh al Madaniyah* (political regime), Al Farabi presented it, inspired by Plato's *Republic* and Aristotle's *Politics*.

In two treatises consecrated to rhythm in *Kitab al Musiqâ*, Al Farabi discusses both the expressive and auditory aspects of music production and the various techniques that performers apply to basic structures. Aristotle's comments on *De anima*, *Poetics* and *Nicomachean Ethics* and his explanations on the effects of music in his studies on human intelligence.

Universal permanent systems have constantly been an effective source of innovation in Humanity's enlightenment and science. This particular type of consensus or collaboration is the basis of ordinary science, the typical administration model of the scientific community. Different perspectives on events and facts emerge during this period, but only one of these changes a paradigm. There may be different perspectives on the event and facts in this period, but only one of them shifts a paradigm. The paradigm change refers to the transformation to a new era of 'ordinary science.' In this respect, too, the new paradigm unveils the 'scientific revolution.'

The 'Great Music Book' (*Kitab al Musiqâ Al Kabir*), the most crucial Arabic work on music compiled by Al Farabi, has been translated into Hebrew and Latin. In addition, it has reached Europe with the content of the classification of the sciences, *De Sci-*

entiis and *De ortu Scientiarum*, and maintained its effectiveness for centuries. Here, Al Farabi provides instructions on sound perception and psychological impacts of music in an Aristotelian setting based on *Physics*, *On the Spirit*, *Nicomachean Ethics*, and *Posterior Analytics* (concerning music classification).

"The source of music is nature, which is the senses and external laws. When someone perceives hearing as a mathematical network of relationships, they overcome prejudices; this thought transformation creates cognitive awareness with a universal approach to music. Al Farabi provided a reconceptualization of theories in music history, their paradigmatic potential, and cultural history" [1, p. 177].

Al Farabi, *Kitab al Musiqâ II*. He developed this concept of music, which he wrote in detail in the department. Music theory always points to speculative discipline. In these two parts of Farabi, we encounter a unified music system design as the theoretical and practical aspect of music and its scientific structure. In this context, according to the essential reference about this treatise, which confirms our point of view; *"Al Farabi tells us that three conditions are necessary for the theorist of any art: to know the rudiments, to be able to discover what is attendant on them, and to be able to recognise and correct errors of others"* [2, p. 37]

Philosophy is the oldest and treasured of all disciplines in cognitive science. The first traces of issues related to the depths of consciousness are in ancient Greek philosophy. Philosophers have been active throughout most recorded human history, trying to devise and answer fundamental questions about the universe. This approach is free to examine any critical question on anything, from existence to knowledge, politics, ethics and beauty. Nevertheless, it still seems exceptionally mysterious that a subjective inner life accompanies the causality of behaviour. Still limited information about how consciousness arose or why it exists to believe that it originates from physical sys-

tems such as the brain. How does a physical system like the brain reach experience? What about the causality of such a system? Today's scientific theories about consciousness touch tough questions. The answer to how consciousness is compatible with the natural order with a detailed approach is still mysterious.

Al Farabi provides an approach to all problems with the effects of music on the mind, allowing rhythm and harmony to penetrate the inner part of the soul. Farabi's physiological metaphors are that sound waves with which the music evolves into direct physical contact are vibrating frequencies that reach the air. The emotional and aesthetic effects of music clarify directly from the physical properties of music sounds to their origin. Therefore, Farabi's speculative psychology and experimental proof that he inscribed in an early century still are the only treatises in philosophical discussions of music. We can begin discussing the philosophy and psychology of music and then the consequences of musical image and neuroscience, with the reflections of *Kitab Al Musiqā*.

The powerful effectiveness of music designates that we can find imitations and likenesses of nature in melodies. Farabi's musical experience includes cognitive theory, the conceptual framework of imagination (*takhayyulat*), and imitation (*taqlid*) interaction. Due to the different nature of the Harmony or rhythm and the synchronised, and music triggers emotional responses. When Caliph Councillors listened to Farabi's performance, they did not realise that the music affected their minds. Theories of imitation and expression assemble in his statement about music. It will be clear to mention here the musical performance of Al Farabi, which he outfitted on human virtue and presented to the participants in the caliphate council.

"At last, he resolved to disguise himself and ventured to undertake the journey which promised him a rich harvest. Dressed in a mean costume, he made his appear-

ance at the court just at the time when the caliph was being entertained with his daily concert. Al Farabi, unknown to everyone, was permitted to exhibit his skill on the lute. Scarcely had he commenced his performance in a certain musical mode when he set all his audience laughing aloud, notwithstanding the efforts of the courtiers to suppress so unbecoming an exhibition of mirth in the royal presence. In truth, even the caliph himself was compelled to burst out into a fit of laughter. Presently the performer changed to another mode, and the effect was that immediately all his hearers began to sigh, and soon tears of sadness replaced the previous tears of mirth. Again he played in another mode, which excited his audience to such a rage that they would have fought each other if he, seeing the danger, had not directly gone over to an appeasing mode. After this wonderful exhibition of his skill, Al Farabi concluded in a mode which had the effect of making his listeners fall into a profound sleep, during which he took his departure. It will be seen that this incident is almost identical with one recorded as having happened about twelve hundred years earlier. The distinguished flutist Timotheus successively aroused and subdued different passions by changing the musical modes during his performance, exactly in the same way as did Al Farabi" [3, p. 57-58].

Al Farabi argues two types of sound theories. He did not accept the Pythagorean theory of modulation revealed by the planets. These are natural and artificial sound sources. Every vibration substance is a cause of acoustic. Sounds radiate by vibrating with the energy they receive from the source. Vibrating objects are flexible and create sound. Flexible objects can generate sound frequencies and transmit sound waves. Since sound is a mechanical wave, its propagation is relative to the environment in which it exists. Sound frequencies are waves that progress longitudinally in the form of compression and expansion in environments. It is the pressure of sound waves and creates interference

impulse. Natural sound sources are spontaneously sound frequencies such as rain, wind, streams, thunder, live sounds and nature sounds.

The tendency to create melodies manifests one's strong affiliation to many different melodies. Comparing them to each other, contemplating the elements, rhythms, and how different notes correspond, integrates the mind with music's philosophy. When there is a natural tendency in this direction, one attains universal awareness of consciousness. Functionality increases as reasoning, feeling sound vibrations. It achieves perfection by determining the function of these melodic passages in each and repeating them. *"The theory of sound, definition of the note, the different dossier and sizes of intervals accompanied by instructions as to their arithmetic calculations, the consonances, the genres and their various species, their combination into systems and elements of rhythm"* [4, p. 54].

Emotion and Meaning in Music combine the principles of 'gestalt' psychology with knowledge theory in explaining how composers imagine expectations about music's progress. Although this scientific approach is not always at the forefront in music, harmony experiences always exist on scientific grounds. Therefore, Farabi's theory is an essential contribution to understanding how the musical pattern and experienced structure. Al Farabi states in his analysis that play (pleasure) is a beginning of serious pursuits (utility) and nothing is an end in itself. *"So the inference is this; if art is for pleasure, then emotional and behavioural balance are essential. It is the first level towards human healing and perfect happiness. All forms of play are meant to enhance rest, which in turn aims at restoring the energy needed for serious pursuits. So play in all its forms is, in fact, directed towards the more serious side of life. It is not an end in itself but rather a means to some of the things which ensure maximum happiness, so it is possible in this*

context to consider play as having a beneficial role to humanity" [5, p. 1185].

The reflections of the more recent philosophers and scientists, he declares, *"have led to the belief that the external phenomena which produce sound in the ear, light in the eye, and heat in the organ of heat-perception have nothing in common with the experience of sound, light, heat, etc. On the contrary, these external phenomena are supposed to be certain motions of matter. So, then, the scientist seeks to discover what sorts of external motion-phenomena cause sound, light, heat, etc. to arise in the human soul"* [6, p. 15].

The sciences aim to reach the result. However, research and inquiry methods are initially as ambiguous as 'perception' and 'imagination'. These two concepts determine the faculties or capacities. Perception is the 'ability' that causes or has the function of forming perceptual states. Imagination is the ability that produces or has the function of generating creative situations. The explanation Al Farabi induced to this subject is as follows. *"Gesture has been included in the sense of seeing which, by coincident motions and corresponding proportions, has been arranged to agree with metre and sound. This art, therefore, is included in two particular senses-hearing and seeing"* [7, p. 49].

First, images and imitations reveal mental images in the audience and listeners' minds. In most cases, the viewer or listener needs to be aware that there is an image or imitation that they are looking at or listening to a performance. However, the image can influence the perceiver to believe that they are looking at something real. Second, music elaborates through itself with a more efficacious cognition system in which music shares some aspects with mathematics and language in general. In this way, within the thresholds of similarity and analogy, many pivotal aspects of reasoning and emotion unite music with mathematical abstractions and numerous verbal and gestural intercourse aspects.

"The principles of instruction in most of what this science comprises are distinct from the principles of being,¹ and it is through the principles of instruction that one comes to know the principles of being. For in every genus of natural things the principles of instruction are inferior to the principles of being, since the principles of being in such a genus are the grounds to which the principles of instruction owe their existence" [8, p. 21].

Plato was referring to pre-existing ideas, 'Knowledge-data'. According to Plato, all science remembered the nature, proportions, and relationships of immutable essences, one of the access it initiated to Al Farabi. The pattern in which the human mind creates everything that it initially knew and imagined. The fluctuating representatives of the material world, the actions and virtues of people, the form and beauty appearing in the universe, the reflections of the archetypes are sufficient to approach these issues.

"Because rhythm and harmony enter in the strongest manner into the inward part of the soul, and most powerfully affect it, introducing at the same time decorum, and making every one decent if he is properly educated, and the reverse if he is not.⁶³ Music creates in the soul temperance.⁶⁵ And when one yields up himself to be soothed with the charms of music, and pours into his soul through his ears, as through a pipe, those we denominated the soft, effeminate, and plaintive harmonies, and spends the whole of his life chanting and ravished with melody; such an one, at the first, if he has anything spirited, softens it like iron, and, from being useless and hard, renders it profitable" [9, p. 65-71].

In recent years, Medical Professionals have provided reasonable conclusions of the brain's in-depth details and functionality. There are many experiments on the power of neuronal activity to produce music. As a result of these experiences, neurons follow collective dynamics and correlate with each other. It inspires together in a complex but not random community

activity. We also learn that neurons display their inhibitory action, which naturally creates incredibly rhythmic and bass parts. *"However, the central question of how the functional connectivity in the brain differs as a function of musical expertise during real music listening has still not been answered. Functional connectivity allows us to investigate brain states, or even categorize subjects, for example, distinguishing between patients and controls, and is a data-driven approach"* [10, p. 1:13].

Al Farabi strongly argues that one discovers something through rational ability, imagination, or sensation. He detailed the cognitive abilities of the soul (anima, soul) and spirit (spiritus), respectively, as sensitive, creative, and rational, corresponding to the triple structure of entirely, psychic, and spirituality (corpus). The Second Master also specifies the triple nature observation terms of perception and cognition. This terminological usage indicates his belief that microcosm and macrocosm correspond to each other. It also reflects the reality of the subject and the view that the object of knowledge constitutes a holistic. *"The things in common which all the people of the ideal city should know are, first, knowledge of the First Cause and all its attributes, then the things separate from matter, and the special attributes and grade of each, till one comes (sc. in descending order) to the active intellect; etc. The whole passage is illustrative of the present fasl. The 'spiritual beings' or immaterial things, of which the 'active intellect' (al-'aql al fa'al) is the type, are called in spiritual bodies"* [11, p. 89].

What if the tradition of the ancient Ionian Greeks of the robust scientific, philosophical approach survived and flourished? Now philosophy has moved away from the nature of knowledge with the slave thought of beliefs, abandoned the meaning of life, day by day, the confusion of science and belief becomes meaningless. What if this light, born in the Eastern Mediterranean 2500 years ago, did not go out when it rose with Baghdad? Two

thousand years before the Industrial Revolution, philosophy had gotten stronger. What if the power of this way of thinking could be appreciated more generally? The world could save itself ten or twenty centuries more today. In comparison, gravity was scripted in theatre performance and performing arts in the 5th century regarding induction neuroscience.

"The term 'musical knowledge' encompasses knowledge of both the speaking and writing disciplines in its broadest sense. It refers to the information learned and remembered by referring to rhythm, melody, and movement. Al Farabi begins by describing the melody (lahn) in the Kitab al Musiqā as an orderly performance (naghmāt) of tones. Farabi's unique formulations have inspired subsequent theorists over and over again. "First of all, it is essential to indicate what the art of music means briefly. The word 'music' [al-musika] means music. Melody [al-lahn] means a set of different sounds formed in a specific order, and a set of phonemes 'al-khuruf' formed in a certain way to express the meaning as usual" [12, p. 47].

By the 20th century, it became more apparent that behaviourism is the subject of human psychology. Behaviourism claims that consciousness is neither a definitive nor usable concept. Always empirically trained behaviourist, that belief in consciousness, superstitions and magic go back to the old days. Although psychology did not emerge as a separate discipline until the late 1800s, this article reveals its earliest history as far back as the early Greeks. *"In cognitive psychology, a central notion is that emotions must be based on the "default" mechanism for emotion induction, namely a cognitive appraisal. Juslin and Västfjäll (2008) suggest a theoretical framework including six additional mechanisms through which music listening may induce emotions: (1) brain stem reflexes, (2) evaluative conditioning, (3) emotional contagion, (4) visual imagery, (5) episodic memory, and (6) musical expectancy. These mechanisms have specific characteristics as*

related to, for example, information focus, ontogenetic development, brain regions involved, cultural impact, induction speed, and dependence on musical structure. Juslin and Västfjäll conclude that music evokes emotions through mechanisms that are not unique to music, and that the study of musical emotions could benefit the emotion field as a whole by providing novel paradigms for emotion induction" [13, p. 271].

The imagination described here has much in common with Aristotle's fantasy. It occupies mainly the same place as a phantasy in the faculty hierarchy. Theoretical knowledge indeed is the best and primary. This information is sufficient on a system basis. This competence is characterized by what Al Farabi theoretically defined as the necessity to convey what is true in practical and meaningful terms - in other words, theoretical knowledge form practical knowledge.

"A slow succession of lengthened tones expressed moderation and firmness; a rapid inequality of verse revealed disorderly and passions; the mind was transported by sudden transitions, and roused by impetuous reiterations of sound; a gradual ascent of notes accorded with all those affections which warm and expand the heart, and the contrary movement naturally coincided with such sentiments as depress the spirits, and extinguish the generous ardour of the soul. The natural perceptions of taste were gradually strengthened by habit; the principles of music were clearly ascertained and universally understood; and possessing the warmth and energy of the language of nature, they acquired the perspicuity and extent of the language of convention" [14, p. 53].

"It is possible to find [in some cases] that the "matter" respecting which the resemblance [with the example] obtains is [actually] conjoined with the example, and is not separated from it. But [in other cases] it [i.e., the "matter"] is [merely] imagined in the mind as connected with the example, so that the judgment about the "thing" in respect to which the resemblance obtains is

[accepted as] true, it [i.e., the "matter"] being [thus] connected with the example [in imagination]" [15, p. 128].

The competitive music world cannot measure the composer by interpreting other common critiques. Instructors, supervisors, entrepreneurs and other players practice by standards. The "ego" feeling focuses heavily on the image that emerges from experience. This measurement is always subjective and deals with other people's interpretations, making it a victim of other people's emotions. What if music is about presenting something more practical? For example, when playing entertainment, if the purpose is to serve an ideal aesthetic beauty, the intent is to provide a timeless and awe-inspiring experience for the aim and the audience. Music, as the aesthetic role of the senses, is the unique art revealed by nature. The impressive reviews of scholars continuously inspire. The descriptions of this segment feature that; Centuries ago and centuries later, appearances on the same subject in this examination revealed that they almost reached the same conclusion.

"Neuroscientists today have learned much about the organizing and structuring processes of neural connections and emotional response systems that influence higher thought processes" [17, p. 51] We must remember that the words we select are not causes for behaviour; they only begin to specify the types of brain processes we must fathom in order to comprehend behaviour. One reason psychologists became hesitant to use traditional emotional terms was because they could not adequately define most of them. Without brain knowledge, such terms could be defined by behaviour criteria, but the ensuing verbal circles did not really help us predict new behaviours. With the advent of the neuroscience revolution, we can now hone definitions to a finer edge than was ever possible before. For some-even modern psychologists-it may still come as a bit of a surprise that words alone, which can

arouse such intense feelings among people, are not powerful enough to scientifically specify the nature of those feelings. *"Many generations of psychologists who tried to discuss internal processes with folk psychological words found it impossible to agree on essential matters, such as what are we really talking about when we assert that someone did something because they felt this way or that way? It took psychologists some time to realize that the only things they could agree upon scientifically were visually evident empirical observations, such as the latency, speed, frequency, and quality of behaviour actions. For a long time, this made behavioural psychology a highly productive but conceptually conservative and intellectually sterile field (at least to those not initiated into its intricacies)" [18, p. 13].*

Faculty exercises enable us to distinguish musical phrases by our sense of hearing to understand that one composition is superior to another, to distinguish one component from another; this indicates that this is not art. Understanding music as an art (sina'a) that can engage our faculties of sense-perception, imagination (takhayyul), and intellect (aql) emerges as a practice. Aristotle's view that the application of reason requires imagination and that this requires sense-perception (hasasiya) is the essential content of Kitab al Musiqā. Farabi admits that some musicians can copy melodies only with concrete facts. Others may imagine new melodies and express real music without the support of existing conditions. Any description of components that do well for composing and performing melodies presupposes a view of what counts as distinctive features as heard. Farabi determined three purposes of the melody. It discusses the reaching method for these three purposes. The music of the poem and the features of the image draw attention at this point. He argues that there is a strong image on the basis of these features.

Musical sounds, especially instrumental sounds, are not something people can

grasp with more than one sensory method. Therefore, musical sounds are the definition of perceptual, primarily auditory, revelation. This situation particularly paves the way for perceptual cognition and shows that propositional imagery cannot resolve the perceived content consistently with a perceptual structure. *"The melodies that musical instruments produce serve the following purposes: some are created to imitate what can be imitated from complete melodies, others to serve as repetitions (tak-thirat) of these melodies, preludes (iftitahat), endings (maqatic), and interludes (istirahat) between them throughout the imitative process, or to serve as complements to what throats cannot fully express. Other instrumental melodies are created in a way that makes it difficult for them to imitate complete melodies, or they are unable to assist complete melodies in any way. Rather they are like ornamentation that is not made to imitate anything, but rather is created for esthetic reasons only"* [19, p. 68-69].

The issue is, what does this perception process involve, and how does it act? Since both are cognitive, what are the various ways of perception and how does it relate to thinking? Individuals of the mind point to a distinctive feature in terms of perception. Psychophysical experiments created the subjective visual perception of motion to measure the current threshold. The rhythm features of different compositions reach the subject as arousal frequency. Aural impulses reveal random or similar perceptions in the mind; these feelings transform into images.

Al Farabi explained his versatile music comparisons based on physics with universal details. This universal perspective is a great inspiring feature for the researcher. In his commitment to musical endowments, he explained the terms used by experienced listeners to describe tonal music and physical movement. In other words, he does not utter about music but also experiencing musical motion as if shaped by measurable analogues of physical gravity,

magnetism, and inertia. It also presents a theory of melodic expectation based on this claim.

As the aim of action within a magnetic field of musical authorities". Farabi achieves with three prototypical forces of music: - musical gravity -musical magnetism (the tendency of an unbalanced note to move (up or down) from the most approaching settled pitch musical movement. Thus, the model tends to continue in the same direction, similar to Gestalt's law of regular progression.

Balance analysis has a significant influence on music dynamics. The gravity of the mods over the unbalanced sounds is of significant relevance to "modal building". Furthermore, the concept of sound-gravity is central to explain its other musical characteristics. The perception of gravity and rhythm of centuries before and after: *"Breaking down the sense of gravity is a matter of being aware of its presence and mastering it as a force of nature. The process of breaking down and detecting gravity results in rhythm.... This rhythmic process of conquering the sensation of gravity, which was revealed with sound and perceived through sound, is the genuine birth of music The process of realizing gravity, mastering it as an organizing power, is rhythm, which gives shape to the sensation of gravity and its mode; together they form "modal rhythm," which is the essence of musical language"* [20, p. 185-194]. The regular transition between various forms of balance (stability) and imbalance (imbalance) in music is key to understanding the psycho-physiological basis of different structures in art. The gravity reveals with all kinds of art. Painting and architecture (composition balance), choreography are often artistic, linguistic structures, all exist by gravity. In music, similarly, the trend. Music, which is the subject of our analysis, is explained by its effect on mind and body and the profound mystery of perception, including thought, sound, and the law of gravity from the fourth century of the ancient Greek era.

Music evokes various kinds of emotions, and there must be some difference between one piece of music and another, parallel to the variations in emotional responses produced by the various pieces of music. Why a piece of music is happy and differences in sound complexes must ultimately explain other sorrows. The core of our article's first exit question of the journey. What differences exist in the various air vibration complexes to explain specific differences in the listener's experience?

Conclusion

This essay includes the belief in Al Farabi's proof through a combination of analytical methods that there is a best opportunity to illuminate the functioning of his musical compositions. However, Al Farabi's methods as a guide to music analysis are all about autonomous musical structures of our rich, complex and highly heterogeneous musical experiences. Therefore, although we have approached Farabi's great musical treatise with the full belief that we carry it, we would like to mention that it is impossible to reveal his depth to the corresponding extent.

The citations found as analysis is about the structure of the music and the findings of the cognition of the listeners as explained in Farabi's latest treatise, 'Kitab al Musiqā al Kerim'. It is a process that includes auditory, visual, emotional, kinesthetic, linguistic and other areas of experience - they need for notes, composition with notes. Here, the basic structure in question is the concept of embodied cognition and its evidential feature. The action characteristics of cognitive structures appear as repetitive patterns. The reference issue for understanding perception is no more comprehensive instruction but the sensuous experiential disclosure of the perceiver's nervous system.

Scientists think music a kind of perspective illusion in which the human brain imposes structure and order through a se-

ries of sounds. How this composition leads human to understand emotional responses is also part of the mystery of music. The impression of harmony and rhythm, musically and physically, has been the case of particular consistency from philosophers. The knowledge acquired through perception is separate from the mind, as is the case with inspiration. Perceptions and intuited knowledge, however, may be measured ultimately to a reasoning process. Moreover, Farabi infers that knowledge achieved by either of these two forms is made cognizable through experience. In this introduction, as Farabi suggests in Kitāb al Musiqā with the phrase of an experienced instrument tuner, experience is more than knowledge or skill acquired through repetition. Accordingly, experience is phenomenological and existential. Furthermore, interpreted to include what happened in reality and the transition of an incident.

Farabi mentioned here which analogical thinking arises from uncertainty and connotation, either poetic or symbolic. On the other hand, induction and deduction set the bases for the process of reasoning, whether universal and expressive or fundamental. As with intuition and perception, thinking presents another aspect of imagination. Al Farabi considered correlating sense perception with the intellect. He did so by identifying it during the 10th century with a syllogism in an imperceptible time, a power of investigating the truth without supporting by imagination. Music is a universal language utilized to communicate thoughts, feelings, and moods and arouses the corresponding responses accordingly. The inquiry of similarities as particular systems and relationships in music is an almost infinite field, with an endless variety of subjects and situations. Nevertheless, repetition in its many singularities, and that of structural correspondences, make up just two immense subsets in the universe of attributions within musical similarity. Therefore, this research reveals the essential as-

pects of analysis, music as a self-referential structure and transformative system. Investigation and description of these aspects are the central tasks of this exploration.

References

1 Farmer, Henry G. A History of Arabian Music to the XIIIth Century. London: Luzac, 1929, Chapter VI., pp. 177 - 264.

2 Erlanger Rodolphe de, La musique arabe (I), Al-Fārābī : Le grand traité de musique ; Kitābu l-Mūsīqī al-Kābīr, Livres I et II. Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris 1930 [Institut du monde arabe 2001, Volume I., pp. 37- 202.

3 Engel, Carl. Musical Instruments. London: Published for the Committee of Council on Education by Chapman and Hall, Published for the committee of council on education. South Kensington Museum Art Handbooks, Edit by William Maskell. Chapman and Hall Ltd., London.1875, pp. 57,58 - 158.

4 Shiloah, Amnon. Music in the World of Islam: A Socio-Cultural Study. Detroit: Wayne State University Press, Print. by Raven Typesetters British Library, Chester and printed in Great Britain by Biddles Ltd, Guildford, 1995, pp. 54-264.

5 Al-Farabi, Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Tarjan, and Gattas Abd al-Malik Jasaba. Kitāb al musiqa al kabir. Cairo: Arab Writer, 1967, pp. 1169-1183.

6 Wachsmuth, Guenther. The Etheric Formative Forces in Cosmos, Earth and Man: A Path of Investigation into the World of the Living. London: Anthroposophical Pub. Co, 1932, pp. 15-245

7 Fārābī and Henry George Farmer. Al-Farabi's Arabic-Latin Writings on Music in the Ihsa' Al-'Ulum (Escorial Library, Madrid, No. 646), De Scientiis (British Museum, Cott. Ms. Vesp. B.X., and Bibl. Nat., Paris, No. 6298, and Bodleian Library, Oxford, No. 3623), Etc. / the Texts Edited, with Translations and Commentaries, by Henry George Farmer. New York: Hinrichsen Edition, 1965, pp. 49-65

8 Fārābī and Muhsin Mahdi. Al Farabi's Philosophy of Plato and Aristotle. [New York]: Free Press of Glencoe, by The Free Press of Glencoe, a Division of The Macmillan Company Printed in the United States of America 1962, pp. 21-153.

9 Friston, K. J. Functional and effective connectivity: a review. Brain Connect. 2011;1(1):

pp. 13-36. doi: 10.1089/brain.2011.0008. PMID: 22432952.

10 Fārābī, Dunlop D. M., Fuṣūl al-madani: aphorisms of the statesman. Cambridge [England]: University Press, 1961, pp. 89-165.

11 Al-Farabi, Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Tarjan, and Gattas Abd al-Malik Jasaba. Kitāb al musiqa al kabir. Cairo: Arab Writer, 1967, pp. 47-1183.

12 Leman, M., Lesaffre, M., & Maes, P.-J., Introduction : what is embodied music interaction? In M. Lesaffre, P.-J. Maes, & M. Leman (Eds.), The Routledge companion to embodied music interaction New York: Routledge, 2017, pp. 1-10. <https://doi.org/10.4324/9781315621364-1>

13 Gillies, J., The History of Ancient Greece: Its Colonies and Conquests, from the Earliest Accounts Till the Division of the Macedonian Empire in the East: Including the History of Literature, Philosophy, and the Fine Arts T. Cadell and W. Davies New York Public Library. 1831, pp. 53-492/

14 Fārābī, and Rescher N., Al-Fārābī's Short Commentary on Aristotle's Prior Analytics. Pittsburgh University of Pittsburgh Press, 1963, pp. 128-132. <http://digital.library.pitt.edu/cgi-bin/t/text/>

15 Al-Farabi, Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Tarjan, and Gattas Abd al-Malik Jasaba. Kitāb al musiqa al kabir. Cairo: Arab Writer, 1967, pp. 50-1183.

16 Krumhansl, Carol. "Music: A Link Between Cognition and Emotion." Current Directions in Psychological Science 11 Current Directions in Psychological Science, SAGE Publications First Published (2002): 45 - 50 <https://doi.org/10.1111/1467-8721.00165>

17 Panksepp, Jaak. Affective Neuroscience: The Foundations of Human and Animal Emotions. New York: Oxford University Press, 1998, pp.13-480.

18 Al-Farabi, Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Tarjan, and Gattas Abd al-Malik Jasaba. Kitāb al musiqa al kabir. Cairo: Arab Writer, 1967, pp. 68-1183.

19 Yavorsky, B.L. Basic Elements of Music, in Russian Iskusstvo Yavorskv's Forgotten Hypothesis and a Proposal for an Experiment in Zero Gravity Galejev (1923) B.M. http://synesthesia.prometheus.kai.ru/yavorsk_e.htm (1 pp. 185-194) Published in "Leonardo", vol. 26, 1993, N 1, pp.76-78).

INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Gulzhikhan Nurysheva* Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gulzhikhan-nurysheva@yandex.ru, ORCID 0000-0001-6640-8111
- Nurfer Tercan* PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: nurfer.tercan@gmail.com, nurfer@nursoultan.com, ORCID 0000-0003-3482-4182
- Гүлжихан Нұрышева* философия ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: gulzhikhan-nurysheva@yandex.ru, ORCID 0000-0001-6640-8111
- Нұрфер Терджан* PhD докторант, Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. e-mail: nurfer.tercan@gmail.com, nurfer@nursoultan.com, ORCID 0000-0003-3482-4182
- Гүлжихан Нурышева* доктор философских наук, профессор, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: gulzhikhan-nurysheva@yandex.ru, ORCID 0000-0001-6640-8111
- Нурфер Терджан* PhD докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: nurfer.tercan@gmail.com, nurfer@nursoultan.com, ORCID 0000-0003-3482-4182

ИННОВАЦИЯЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТТЕРДІҢ СТАТУСЫ МЕН ӘЛЕУЕТІ

¹С.С. Аубакирова, ²М.Ж. Кожамжарова,
³Г.Г. Ахметова, ⁴З.С. Исакова

АҢДАТПА

Өркениеттің жаңа типі болып табылатын ақпараттық қоғам жоғары деңгейлі мамандарды қажет етеді, ол мамандардың интеллектуалдық деңгейі жоғары болуы тиіс. Ал қоғамдағы соңғы уақыттағы жағдай, әсіресе коронавируспен байланысты туындаған мәселелер, адамдардың адамгершіліктік, рухани деңгейінің маңыздылығын көрсетті. Сондықтан да маман болып қою аз, адам болып қалу өте маңызды екенін дәлелдеген сияқты.

Сондықтан да *прагматизм* мен *гуманитарлық* жалпы білім берудің комплементарлы үйлесуі мүмкін бе деген сұрақ туындайды. Осы сұраққа жауапты инновациялық университеттер негізінде қарастыруға тырысамыз.

Инновациялық типтегі университет – қазіргі нарықтық сұраныстарға сай мамандар даярлайтын, әлемдік өзгерістерге сай келетін, бүгінгі жоғары технологиялық өндірістердегі жағдайларға бейімделген, тез дамуға, жылдам өзгеруге қабілетті, отандық нарықтағы сұранысқа жауап беретін, сонымен қатар жалпыгуманитарлық білімді жетілдірген университет.

Басты *гипотеза* дәстүрлі білім берудің орнына келетін университеттердегі білім беру механизмдері инновацияға, шығармашылыққа негізделуі тиіс деген тұжырымға саяды. Қазақстандық инновациялық типтегі зерттеу университеттері ғылыми білім берудің жаңа типін қалыптастыруы үшін гуманистік құндылықтарды басшылыққа алатын жоғарғы дәрежелі мамандар даярлауды мақсат тұтуы тиіс.

Түйін сөздер: инновация, инновациялық университет, кәсіпкерлік, білім беру, гуманитарлық білім, гуманизация, инновациялық процесс.

Бұл мақала ҚР Білім және ғылым министрлігінің қаржыландырылу негізінде жазылды (ИРН АР09058294)

^{1,2,3,4}Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан

Автор-корреспондент:
З.С. Исакова
zauresh_iskakova@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:

Аубакирова С.С.,
Кожамжарова М.Ж.,
Ахметова Г.Г.,
Исакова З.С.
Инновациялық университеттердің статусы мен әлеуеті // Адам әлемі. – 2022. – № 1 (91). – Б. 27-36.

Статус и потенциал инновационных университетов

Аннотация. Информационное общество, являющееся новым типом цивилизации, нуждается в высококвалифицированных специалистах, от которых требуется высокий интеллектуальный уровень. На сегодняшнем этапе развития общества, где ситуация изменилась в связи с коронавирусом, важность нравственного, духовного развития возросла многократно. Поэтому возникает вопрос, возможно ли комплементарное сочетание прагматизма и

гуманитарного общего образования. Ответ на этот вопрос мы постараемся рассмотреть на базе инновационных университетов.

Университет инновационного типа - это университет, который готовит специалистов, отвечающих современным рыночным запросам, соответствует мировым изменениям, адаптирован к условиям современных высокотехнологичных производств, способен быстро развиваться, изменяться, отвечать потребностям отечественного рынка, а также совершенствует общегуманитарное образование.

Основная гипотеза базируется на том, что механизмы образования в университетах, которые заменяют традиционное образование, должны основываться на инновациях, творчестве. Казахстанские исследовательские университеты инновационного типа должны преследовать цель подготовки высококвалифицированных специалистов, руководящихся гуманистическими ценностями, для формирования нового типа научного образования.

Ключевые слова: инновация, инновационный университет, предпринимательство, образование, гуманитарное образование, гуманизация, инновационный процесс.

Status and Potential of Innovative Universities

Abstract. The information society, which is a new type of civilization, needs highly qualified specialists, from whom a high intellectual level is required. At the current stage of development of society, where the situation has changed due to the coronavirus, the importance of moral and spiritual development has increased many times. Therefore, the question arises whether a complementary combination of pragmatism and general humanitarian education is possible. We will try to consider the answer to this question on the basis of innovative universities.

An innovative university is a university that trains specialists who meet modern market demands, meets global changes, is adapted to the conditions of modern high-tech industries, is able to develop rapidly, change, meet the needs of the domestic market, and also improves general humanitarian education.

The main hypothesis is based on the fact that the mechanisms of education in universities, which replace traditional education, should be based on innovation and creativity. Kazakhstan's innovative research universities should pursue the goal of training highly qualified specialists guided by humanistic values to form a new type of scientific education.

Keywords: innovation, innovative university, entrepreneurship, education, humanitarian education, humanization, innovation process.

Кіріспе

Негізінен, әлемде болып жатқан өзгерістер білім беру саласын жаңғыртуды, өзгертуді талап етеді. Өйткені бұрынғы жүйе уақыт талабына сай емес, қазіргі өзгерістер қарқынына төтеп бере алмайды. Қоғамды прогрессивті қоғам етіп өзгерту үшін көптеген ескі жүйедегі талаптардан арылу керек. Бұл – өте күрделі процесс. Өйткені дәстүрлі қоғамдағы құндылықтар мен қазіргі заманауи құндылықтар арасында қайшылықтар көп. Ең бастысы, адами, рухани құндылықтардан айырылып қалмау керек. Ол үшін технократизмға берілмей гуманитарлық, гуманистік бағыт-бағдарларды басшылыққа алу маңызды. Білім берудің жаңа парадигмасы жеке

тұлғаның бойында шығармашылықты дамытуға, адамның өзін-өзі жетілдіруіне негізделуі керек.

XXI ғасырда қоғамның интеллектуалды әлеуетін сақтау аса маңызды мәселеге айналып отыр. Ол қазіргі әлемнің күрделі әрі көпқырлылығымен байланысты. Соңғы екі жылдағы әлемді жайлаған коронавирус жағдайында дағдарыстан шығудың бірден-бір жолы біліммен және білім берумен тікелей байланысты екені белгілі болды.

Жаһандық жағдайдың өзгеруіне байланысты жоғарғы білім беретін университеттердің статусы мен әлеуеті, мүмкіндіктері туралы мәселе өзекті мәселеге айналды. Постиндустриалды қоғамда кәсіпкерлік рухы мен бәсекелестік алдыңғы орынға шықты.

Ол туралы белгілі зерттеушілер Д. Белл, У. Ростоу, Р. Арон өз еңбектерінде нақты көрсеткен. Д. Беллдің ойынша, егер индустриалды қоғам материалдық игіліктерді өндіру үшін адам мен техниканы үйлестіруге негізделсе, постиндустриалды қоғам білім төңірегінде құрылады, ол жаңалықтар мен өзгерістерге байланысты қоғамды басқару мен әлеуметтік бақылауды ұйымдастыру мақсатында жасалады; осының нәтижесінде жаңа әлеуметтік құрылымдар мен қатынастар пайда болады [1]. Мұндай қоғамда білім алдыңғы қатарға қойылатындықтан, ғылыми зерттеулердің орталығы ретінде университет жетекші рөлге ие болады.

Постиндустриалды қоғам туралы концепцияларға сай қоғамның дамуы шығарылған тауарлардың мөлшерімен емес, ақпаратты, білімді игеріп, оны жеткізе білу қабілетімен байланысты болады. Сондықтан да ХХІ ғасырдың негізгі ресурсы білім, ғылым, ақпарат, оны игеру болатыны сөзсіз.

Қазіргі күні экономика басты назарда. Оның дамуында университеттер де маңызды рөл атқарады. Өйткені университеттік білім беру тікелей ғылыми жаңалықтар мен жоғарғы технологияларды игерумен байланысты болып отыр. Қазіргі күні университеттерде іргелі зерттеулерге негізделген біліммен қатар алдыңғы қатарлы технологияларды игеру де алға қойылған. Ал қазіргі қоғамдардың табыстылығы бірінші кезекте жоғарғы технологияларды игеру, шығарумен тікелей байланысты.

Егер батыстағы қоғамдарға көз жүгіртсек, ХХ-ХХІ ғасырларда университеттік білім беру белгілі бір фабрика сынды. Онда тиімді жұмысшы күшін дайындауға көп көңіл бөлінетін тәрізді. Жалпыгуманитарлық білімнен бас тарта отырып, басты назарда маманды, тиімді менеджерді, нарықтық жағдайларға бейімделген кәсіпкерді дайындау басты назарға қойылған тәрізді. Егер әйгілі еуропалық университеттердің оқу бағдарламаларына назар аударсақ, онда көптеген білім беру бағдарламалары бар. Олардың көпшілігі белгілі бір сала-

ның тар ауқымды маманын дайындауға негізделеді. Біздің мемлекетімізде де осы бағытта университеттерді трансформациялауды қолдайтын, оны жүзеге асырып келе жатқан қарқын байқалады. Бірақ дәстүрлі білім беру саласын бірден өзгерту мүмкін емес. Көптеген университеттердегі мамандар, оқытушылар, профессорлар Кеңес дәуірінен келе жатқан мамандар болғандықтан, сол кезеңдегі жалпы гуманитарлық білім беру әлі де жалғасып келеді. Бұл – біздің қоғамымыздың ерекшелігі. Оның жақсы, оң жақтары басым. Өйткені технократтық қоғамда адам болып қалу, адамгершілік принциптерін сақтап қалу жалпы өмірдің жойылып кетпеуі үшін маңызды.

Қазақстан Республикасында соңғы жылдары инновациялық, зерттеу, кәсіпкерлік университеттерін қалыптастыру, дамыту мәселесі басты мәселеге айналды. Мемлекетімізде жоғарғы білім беру саласында біршама маңызды өзгерістер енгізілді. Олар құзыреттілік мәселесіне, жоғарғы деңгейдегі маманды дайындауға, қоғамның белсенді әрі іскер азаматын дайындауға назар аударып, осы бағытта оқу, білім беру жүйесін реформалауға бағытталған.

Қазақстанда нарықтық қоғам құрылды. Мұндай нарықтық қоғамда, білім де тауарға айналады, ал университеттің функциялары өзгереді. Қазіргі күні білім алушы – білім беру қызметінің *тұтынушысы* болып табылады. Ал нарықтық жағдайларға байланысты тұтынушының көңілінен шығу үшін, оның қызығушылығын арттыру үшін білім берудің мазмұнын жетілдіру керек, білім берудің формалары мен әдіс-тәсілдерін жаңалап, өзгертіп тұру керек, оқытушылардың квалификациясын арттырумен үнемі айналысып отыру керек. Ал әлемдегі озық теориялардың басым бөлігі ағылшын тілінде жарияланғандықтан, тілді меңгеру де үнемі назарда отыруы тиіс. Сондықтан да қазіргі университеттер білім алушының тілектері мен қажеттіліктеріне сай келуі керек.

Егер тарихқа көз жүгіртсек, жалпы университеттердегі білім беру ғылыми ақиқатты іздеу құралы, ал білім беру процесі адамның рухани тұрғыдан жетілуіне мүмкіндік беретін орта, білім арқылы адамды жоғары деңгейдегі маман даярлайтын оқу орны болып есептелген. Ал қазіргі уақытта білім алушы өз қажеттіліктерін қанағаттандыратын тұтынушыға айналып барады. Нарықтық жағдайда білім алу үшін белгілі бір сомада ақша төлей отырып, мамандықты игеруге мүмкіндік алатын болдық. Мұндай коммерциялық жағдай білім берудің құндылықтық дәрежесін жоққа шығаруы мүмкін.

Әрине, бұрынғы білім беруде трансляцияға негізделген енжаржүйе қазіргі сұраныстарға жауап бере алмайды. Бүгінгі күні қоғамда, өндірісте, басқару жүйесінде шығармашыл, құзыретті мамандар қажет. Бүгінгі шындық – ондай мамандар өте аз, кез келген салада ондай мамандарға зәрулік байқалады. Біздің қоғамның көптеген нарықтық жүйелерге төтеп бере ала алмай келе жатқандығы да сондықтан.

Методология

Зерттеу жұмысындағы негізгі методология университетке байланысты мәселені концептуализациялаумен айналысқан батыстық зерттеушілер М. Вебер, В.фон Гумбольт, Э. Дюркгейм, К. Мангейм, Дж. Ньюмен, Дж. Бен-там қолданған әдіснамаға негізделеді. Университет модельдерінің эволюциясын қарстырған В.фон Гумбольт, А. Флекснер еңбектерінде білім беруге философиялық талдау жасалған. Дж. Бентам, Дж. Дьюи мен Дж. Милль прагматикалыққа баса назар аударған. Біздің зерттеу тарихи-философиялық алғышарттарға негізделген, жүйелі әлеуметтік-философиялық талдау жасалған. Сонымен қатар жалпы ғылыми әдістер, білім беру философиясының методологиясы қолданылған.

Негізгі бөлім

Талдаулар мен пікірталастар. XX ғасырдың екінші жартысында зерттеу университеттерін қалыптастыру туралы теориялар, содан соң оның моделі қалыптасты. Зерттеу университеті туралы концепция бойынша ол, біріншіден, классикалық либералды университеттік білім беруге негізделген, екіншіден, ондай университетте білім алушылар қазіргі өмірдің ерекшеліктеріне бейімделуі тиіс. Классикалық университетте білім беру іргелі ғылымдарға негізделеді, ғылыми шығармашылық еркіндігі бар, білім беру жүйесін гуманизациялау принципі алғашқы орындарды иеленеді. Инновацияға негізделген зерттеу университеттері утилитарлы және либералды ұстанымдарды басшылыққа ала отырып, жүзеге асырылады. Бұл – техникалық бағыттағы университеттерде мүмкін болатын модель.

Салааралық зерттеулерді жүргізу, іргелі ғылыми зерттеулерді дамыту – техникалық университеттерге тән. Онда, көбінесе, инженерлік-техникалық жаратылыстанулық, әлеуметтік-экономикалық, гуманитарлық бағыттар бойынша бірлескен жобалар жүзеге асырылады. Университет мамандандырылған, мәдени және зерттеу орталығына айналады. Мұндай университеттердің алдына жоғары мамандандырылған кадрлар дайындаумен қатар зерттеу жүргізуге қабілетті, машақтанған мамандартәрбиелеу міндеті қойылады. Инновациялық типтегі зерттеу университеті жаңалықтарды тез қабылдап, инновациялық білім беруде салааралық, мәселелібағытталған білім беру технологияларын оқу процесіне енгізеді.

«Инновация» (лат. innovation – жаңару) термині небір жаңалықтың пайда болуына ықпал ететін процесі білдіреді. Инновациялық процесс барлық кезеңдердің нәтижелі өтуімен байланысты, ғылыми ізденістердің барлығы кезең-кезеңмен, нәтижелі өтуі тиіс. Яғни, бұл процесс мақсатты және белгілі бір орталықтың жетекшілігімен

өткізілуі маңызды. «Қазіргі саяси және ғылыми дискурста кеңінен таралуына қарамастан, «инновация» ұғымының қалыптасқан түсінігі жоқ... Қазіргі түсінікке жақын ұғымды бірінші болып австриялық-американдық ғалым И. Шумпетер 1912 жылы енгізді. Ол «инновация» ұғымын кәсіпкерлік іс-әрекетпен байланысты қарастырды, ал «инноватор» (кәсіпкер) ұғымы экономикалық дамудағы бастықозғаушы күші ретінде қарастырылды» [2, с. 11].

Жалпы *инновация* – интеллектуалдық қызметтің нәтижесі, ол алдыңғыдан, бұрынғыдан өзгеше белгілі бір жаңа объектінің, жүйенің, технологияның, тауардың, қызметтің пайда болуын білдіреді. Инновация жоғарғы дәрежеде жаңа деңгейлі және тұтынушылық сапасы жоғары жаңалықты білдіреді.

Алғаш инновацияның тарихын зерттеген Йозеф Шумпетер оның динамикалық қасиетін көрсеткен, онда кезеңділік өсудің заңдылығы ретінде қарастырылады. «Даму ретінде экономикалық өмірдің оған сырттан өзгеріс енгізбейтін өзгерістерін түсінетін боламыз, олардың бастамаларын арқылы пайда болады, яғни, ішкі өзгерістерден бастау алады» [3, 153 б.]. И. Шумпетер кезекті экономикалық құлдырауды алдын алудың жедел іске асырылатын мүмкіндіктерін ғана көрсетіп қойған жоқ, сонымен қатар радикалды жаңашылдықтардың бір кезеңнен екінші кезеңге өткен кездегі қалыпты күйлерін сипаттады. Сөйтіп, ол инновацияның басқару арқылы мүмкін болатын дамудың формасы екендігін анықтады.

И. Шумпетер дамидың білімнің *инвенция*, *инновация* және *имитация* сияқты кезеңдерін атап көрсетті. Инновация ретінде белгілі бір сапалы жаңалықтың пайда болуын айтады, мысалы, пошталық каретаға қарағанда темір жолдың пайда болуын айтуға болады [3, 153 б.]. Инвенция – іргелі ғылымның дамуының нәтижесінде пайда болған білім мен технология. Бұл жерде инновация туралы айту әлі ерте,

өйткені инвенция қажетті база, бірақ әлі инновациялық процестің бастауы ғана. Ал имитация инновация кезінде іске асқан жаңашылдықтың көшірмесін білдіреді. Сонымен қатар, инновациялық процестердің инициация жүйесінде жетекші рөлге кәсіпкер, жеке шығармашыл тұлға ие. Кез келген жаңашылдықтар белгілі процестің негізіне әсер етеді, оған деген көзқарас біркелкі емес, өйткені көптеген қауіп-қатерлер тууы мүмкін. Жаңашылдықтың таралуы «жаңа нәрсе қалыпты және шынайы болғанға дейін, оны қабылдау әркімнің жеке таңдауына айналғанға дейін» байқалады [3, 154 б.].

Инновациялық университеттің қалыптасуы біртіндеп жаңа білімнің таралуы мен оны ғылыми білімді игерушінің игеруі, оны қолданысқа ендіруі арқылы жүзеге асатын *инновациялық процесс* болып табылады. Сонымен қатар, бұл жерде кері байланыс өте маңызды, яғни инновацияны тұтынушы мен ғылыми білім инновациялық сфераның арасында осындай байланыс тууы керек.

Өзінің табиғатына сай, инновациялық процесс – бұл ғылыми білімді, ғылыми идеяларды, жаңашылдықтарды қамтитын күрделі процесс. Яғни, инновация жаңа қажеттіліктерге жауап беретін, жаңа білімдерге негізделген, жаңа технологиялардың пайда болуына ықпал еткен, өндірістің жаңа комбинацияларын тудыратын іс-әрекет болып табылады. Оның мақсаты – нарықтық жағдайларға сай келетін жаңа тауарлар мен қызметтердің пайда болуы.

Сондықтан да инновациялық білім беру ғылыми жаңалықтарға негізделген жаңа білімге және инновациялық динамикаға негізделеді. Осыған орай, инновациялық білім берудің негізгі мақсаты:

- оқушының жоғарғы деңгейлі интеллектуалды-тұлғалық және рухани дамуын қамтамасыз ету;

- оқушының жаңа ғылыми жетістіктерді игеруіне мүмкіндік жасау және соған сай ойлау қабілеттілігін арттыру;

- әлеуметтік-экономикалық және мамандандырылған ортада жаңа әдіс-

намаларды қолдануына түрткі болу [4, 16-18 б.].

Бірінші мақсат гуманитарлық, жалпығылыми және жаратылыстанулық пәндерді оқушының жеке ойлау қабылетін арттыратын, шығармалық методологиясын пайдаланатын технологиялар негізінде оқыту арқылы жүзеге асырылатын болса, екінші мақсат іргелі теорияларға негізделген пәндерді оқыту арқылы мүмкін болады. Ал инновациялық ойлау қабылетін дамыту арнайы мамандыққа сай келетін пәндерді оқытумен байланысты.

XX ғасырдың 90-шы жылдарының басында «кәсіпкерлік» және «инновациялық» терминдері синоним ретінде қабылданған еді. Бірақ соның өзінде инновациялық университет пайданы еселеуден гөрі кеңірек мағынаға ие болатын. 90-шы жылдары көптеген посткеңестік елдерде, соның ішінде Қазақстанда да университеттерді қаржыландыру мәселесі күрделі болды және сол кезде нарықтық қатынастардың дами бастауына сай, мамандарға деген талап өзгерді, оларды дайындау университеттердің оқу процесіне жаңашылдықтар енгізуін талап етті. Яғни, инновациялық университеттің стратегиялық мақсаты жаңа нарықтық қатынастарға сай келетін мамандар дайындау, оларды қайта даярлау, квалификациясын жоғарылату, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу болды. Бірінші кезекте білім беру мен өндірістің арасында байланысты күшейту маңызды болды. Ал бұл процестердің табысты болуы үшін оған қатысатын субъектілердің барлығын мотивациялау да ең басты мәселеге жатады.

Білім беру, ғылым мен өндірістің байланысы, интеграциясы университеттердің ғылыми орталықтармен бірлесе отырып мамандар дайындауына жол ашты. Кәсіпорындар мен университеттердің бірлескен ынтымақтастығын әр түрлі бағыттар бойынша жүргізуге болады: ол ғылыми-зерттеу және кадрларды даярлау саласы бойынша іске асырылады. Осы қарым-қатынастарды да-

мыту және техникалық қызмет көрсету экономикалық нарықта кәсіпорынның өз ұстанымын нығайту үшін және университеттерге қаржылық көмек көрсету өндіріс және университеттің сапалық көрсеткіштерін жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта білім беру, ғылым және өндірістің интеграциясы инновациялық экономиканы дамыту жағдайында еңбек нарығының қажеттіліктерін қанағаттандыратын жоғары білікті мамандарды дайындауға бағытталған маңызды басымдықтардың бірі ретінде қарастырылуы керек.

Білім, ғылым және өндіріс интеграциясы – білім, ғылыми және өндірістік ұйымдардың әлеуетін арттырады. Біріншіден, кадрларды даярлау, біліктілігін арттыру және қайта даярлау, сонымен қатар бірлескен ғылыми зерттеулер, ғылыми зерттеулер енгізу, ғылыми әзірлемелер және т.б. даярлау. Бұл интеграциялық процестер әртүрлі іс-шаралардың кең спектрін қамтиды және олардың көптеген түрлерінде көрінеді [5].

Байланыс құралдарының қарқынды дамуы ақпараттық қоғамда ерекше орын алады. Ол адамның экономикалық және рухани қызметінің барлық салаларына тікелей әсерете бастады, мемлекеттердің, салалардың, фирмалардың және тіпті жеке мамандардың өзара әрекеттесуі мен бірлескен қызметтері аса маңызға ие. Ғылым, білім және өндіріс арасында өзара әрекеттесудің жоғары деңгейі пайда болды, өйткені бірыңғай ақпараттық ортаны пайдаланатын мамандар көбінесе ақпарат тасымалдаушылары болып табылады. Қарастырылып отырған қызмет түрлері арасындағы интеграциялық процестер, біріншіден, үнемді және тиімді, екіншіден, ғылыми-техникалық прогресті жеделдетеді, үшіншіден, ғылым мен жоғары мектептің зияткерлік әлеуетін тек жеке елдің ғана емес, бүкіл әлемдік қоғамдастықтың ұтымды пайдалануына мүмкіндік береді. Осы тәжірибені жалпылау, талдау және пайдалану осы процестің барлық

қатысушыларына үлкен пайда әкелуі мүмкін.

Инновациялық типтегі зерттеу университеттері күрделі өзін-өзі жетілдіруші жүйеге жатады. Онда іргелі білім мен зерттеу процесі университеттің нарыққа сай жоғары мамандандырылған кадрларды даярлауға қабілетті кәсіпкерлік құрылымға айналуына мүмкіндік береді. Университеттердің нарықтық қатынастардың субъектілері ретінде (оның ішінде инновациялық типтегі университеттер) қалыптасуы мен дамуының жаңа жағдайларында университетті корпорация ретінде қарастыруға болады, оның шеңберінде алынған білімді практикада, өндірісте қолдану қажетті шарт болып табылады [6, 3-9 бб.].

Университеттің заманауи моделі білім беру мен өндірісті біріктірудің үлгісі ретінде оқу-ғылыми өндірістік кешендерді құруды көздейді. Мұндай модельді жүзеге асыру ЖОО-да (немесе ЖОО корпорациясында) жобалық-жасампаздық білім беру моделі мен құзыреттілік тәсіл негізінде жүзеге асырылуы тиіс. Жобалық, бірқатар авторлардың пікірінше, болашақтың білім беру тенденциясы ретінде ұсынылуы мүмкін және білім алушының жобалық мәдениетін қалыптастыруға бағытталуы мүмкін, бұл бұрын қиылыспайтын білім беру бағыттарын (гуманитарлық және техникалық) біріктіруге мүмкіндік береді.

Жобалық-бағытталған білім беру моделін дамыту жолдары мен бағыттарын іздеу ХІХ ғасырдың соңында Чикаго университетінде, Д. Дьюидің жетекшілігімен «жобалау» сияқты пән енгізілген кезде ұсынылды. Ч. Дарвиннің табиғи іріктеу теориясының әсерінен Дьюи таным процесі адамның қоршаған орта жағдайларына бейімделу процесі сияқты оғамдық қажеттіліктеріне сәйкес өзгеретін процесс деген тұжырымдама жасады. Осылайша, білім практикалық қолданылуы бар ақпарат ретінде түсініледі (прагматикалық тенденция), бірақ жаңа идеяның пайда болуы тек шығармашылық процестің нәтижесі

(зерттеу процесінің рефлексиялық кезеңі), онда идеялар проблемалық жағдайды шешудің дерексіз гипотезаларының рөлін атқарады (теорияда). Университет, кез-келген білім беру ұйымы сияқты, өндірістік салаға жатпайды, әлеуметтік салаға жатады және қоғам мен оның болашағының игілігі үшін жұмыс істейді, ол нарықтық жағдайда ақылы қызметтерді ұсыну арқылы қаржылық пайда табады және университетке бизнестің қаржылық көмек көрсетуі қазіргі әлемде нормаға айналған.

Академиялық еркіндік университеттің белгілі бір автономиясын білдіреді. Ол сыртқы әсерлердің шектеулі екендігін көрсетеді, университеттегі шығармашылықтың маңыздылығын анықтайды. Университеттік білім беруді дамыту процесінде қалыптасқан еркіндік университет қызметкерлері үшін олардың кәсіби қызметі мен шығармашылық өзін-өзі жүзеге асыруы үшін еркін жағдайларды қамтамасыз ете отырып, құндылыққа айналды. Мұндай мүмкіндіктер қызметкерлер арасында ерекше кәсіби ынтаның пайда болуына және университетті корпорация ретінде қабылдауға ықпал етеді (төмен жалақы жағдайында шығармашылықпен жұмыс істеуге дайындық осыған негізделген). Бұл ретте университеттің корпоративтік мәдениеті мен ішкі бәсекелестік ортасын қалыптастыру инновациялық университеттің тұжырымдамалық жүйесінің негізгі ережелерінің бірі ретінде атап өтілді.

Сонымен қатар, студенттің университетте алатын білімінің мәні ақпараттың белгіленбеген көлемімен шектелмейді, ол осы ақпаратты пайдалану қабілетімен бағаланады. Қазіргі күні білім алу мүмкіндіктері ақпараттық технологияларды дамыту есебінен кеңейуде, университеттердің жаңа модельдері пайда болуда – виртуалды, қашықтықтан білім беру мүмкін болды. Әрине, білім берудің бұл тәсілдері 2019 жылдан бастап коронавирус инфекциясының таралуына сай бүкіл әлемде жүзеге асырылды.

Білім беру модельдері әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен, мәдени-тарихи дамумен және адамгершілік құндылықтардың өзгеруімен тығыз байланысты. Қазіргі қоғамның тұрақты, бірқалыпты дамуға көшуінің маңызды шарты – руханиятпен мәдениет басымдыққа айналған кезде білім беру процесінде адамдардың санасын жүйелі түрде өзгерту. Синергетикалық көзқарас тұрғысынан білім дағдарысы, кез-келген басқа күрделі ұйымдастырылған жүйе сияқты, оның тұрақты жағдайы болып табылады. Демек, дағдарысты белгілі бір кезең ретінде, дамудың кезеңі ретінде қарастыру керек. Оған тұрақтылықтың тұрақсыздық арқылы, тәртіптің хаостан кейін қалыптасуы тән, алдағдарысты жеңуді жаңа парадигманың дамуы ретінде қарастыруға болады.

Т. Кунның пікірінше, парадигманың ауысуы әрқашан ескі парадигма шеңберіне сәйкес келмейтін жаңа жағдайларды, бұрын болған өзгерістерді ескере отырып, жаңа құрылымның қалыптасуымен бірге жүреді. Осылайша, парадигманың ауысуы ғылыми білімді дамытудың табиғи процесі болып табылады, бірақ мұндай ауысуды тұрақтылық пен тұрақсыздықтың басымдығына негізделген ескі әдістер мен тәсілдер жүзеге асыра алмайды. Проблемалық жағдайларды шешудің жаңа жолдары мен тәсілдерін іздеу қажет. О. Тоффлердің пікірінше, постиндустриалды қоғамда білім берудің негізгі бағыты адамның болашаққа бейімделуі болады. Адам «болашақтың бейнелерін танып-біруге» қабілеттенуі тиіс, «алдынала сезіп-білу қасиетін» өз бойында қалыптастыра білуі керек [7].

Осы жағдайларда жаңаша білім беру қандай принциптерге негізделуі керек? Біріншіден, адам – өзін-өзі дамытатын жүйе, жоғары білім беру адамның дамуына ықпал етуі тиіс. Екіншіден, адам – ашық, үнемі өзгеріп отыратын жүйе, сондықтан ғылымда, қоғамда, әлемде болып жатқан өзгерістерге бейімділікті қалыптастыру, оны дамыту қажет, яғни

барлық жаңалық адам мен әлемнің байланысы аясында қарастырылуы тиіс.

Инновациялық университеттерде автономияны, оқу процесін ұйымдастыру еркіндігін және білім беру модельдерінің плюрализмін үйлестіретін процесске асады, бәсекелестік нәтижесінде үздік студенттер мен үздік оқытушылар өздерін көрсете біледі. Сонымен қатар, оқу процесін даралау мұғалімді жеке тұлғаға бағытталған курстарды дайындауға және оларды студенттің жеке басына, оның жеке жоспарына бейімдеуге ынталандыруы керек. Білім беру мұғалім мен оқушының серіктестігіне негізделген, оқу процесін бірлескен шығармашылыққа айналдыратын проблемалық болуы керек.

Қазіргі күні инновациялық білім беруге негізделген университеттердің алдында білімді гуманизациялау, гуманитаризацияландыру мәселесі ерекше қойылған. Оның себебі, гуманитарлық білім адамдардың эмоционалды полифонизміне ықпал етеді, соның арқасында олар әртүрлі ақпаратқа ашық болады, олардың ақыл-ойы белсенді болады, гуманитарлық білімде адамдардың руханилығы жинақталған, гуманитарлық білім кез келген мамандықты игеруді жеңілдетеді, сол арқылы әрбір тірі дүниенің логикасын түсіну мүмкін болады.

Ол үшін инновациялық университеттерде гуманитарлық ортаны қалыптастыру қажет. Гуманитарлық және техникалық мамандар, кафедралар бірлесіп ғылыми-зерттеу жобаларын ұйымдастырған жағдайда, оған оқушыларды қатыстыру арқылы олардың білім деңгейін көтеруге мүмкіндік туады.

Қорытынды

Сонымен, ХХІ ғасырда жоғары оқу орындарында ең өзекті мәселелердің бірі – үнемі өзгеріп отыратын қоғамның қажеттіліктеріне сәйкес келетін жоғары білім беру моделін қалыптастыру. Университеттерде білім беру қызметтерінің сапасына қойылатын талаптар артып

келеді. Қазіргі заманғы өндіріс білім беру бағдарламаларын үнемі жетілдіруді талап етеді, бұл инновациялық технологияларды қолданбай мүмкін емес. Классикалық университеттің дәстүрлі әдістері мен құндылықтарымен қатар жүретін инновациялық университет моделінің пайда болуы қажеттілікке айналды.

Инновациялық университеттің өзіне тән ерекшеліктерінің бірі – Гумбольдт моделіне сүйене отырып, ғылыми қызметті (білім өндірісін), білімді таратуды және білім жинақтауды көздейтін оқу процесі мен іргелі зерттеулердің интеграциясы. Оқыту үдерісіне шығармашылық тұрғыдан қарау, элиталық мамандарды даярлау, іргелі зерттеулерді ынталандыру, университеттердің корпоративтік мәдениетін қалыптастыруға негізделген проблемалық-бағдарланған технологияларды пайдалану – білімберудегі либералды үрдіске тән.

Инновациялық университет тез өзгеріске ұшырап отырған кезеңде алдын бағдарлай алатын жоғары білікті мамандарға мұқтаж өндірістерді қамтамасыз етуге дайын болуы тиіс, қоғам дамуының заманауи тенденцияларын ескеруі керек. Сондай-ақ, инновациялық университеттер мемлекеттен қаржылық және ұйымдастырушылық тұрғысынан алғанда тәуелсіз болуы шарт.

Инновациялық университет – бұл өзін-өзі ұйымдастыратын күрделі жүйе, онда іргелі білім беру және зерттеу процесі университетті еңбек нарығында сұранысқа ие жоғары білікті мамандар шығаратын кәсіпкерлік құрылымға айналдыру перспективасымен толықтырылған. Осылайша, қазіргі ғылым мен технологиялардың дамуы орын алған заманда оқу орындарының кез-келген жүйесін білім беру жүйесі ретінде инновациялық даму жолынан өткен жағдайда ғана қарастыруға болады. Әйтпесе, бұл жүйені білім беру жүйесі емес, оқыту, мамандар даярлау жүйесі ретінде анықтауға болады.

Сонымен қатар, инновациялық университет моделі заманауи білім берудің бірқатар өзекті тенденция-

ларын көрсетеді, мысалы, заманауи қажеттіліктерге сай мамандарды даярлау оларға іргелі білім беру, бұл білім беру сапасын көтеруді қажет етеді, сонымен қатар білім беруді гуманизациялау және бұл рационалды танымдық салада ғана емес, сонымен қатар адамгершілік мұраттар саласында да жүзеге асырылатын жалпыадамзаттық құндылықтардың тасымалдаушысы бола алатын болашақ мамандардың жан-жақты білімді, тұтас тұлғасын қалыптастыру перспективасын жасайды, ондай мамандар қоғамның болашағын айқындауға қабілетті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: пер. с англ. 2-е изд., испр. и доп. – М., 2004. – 788 с.
- 2 Человеческий капитал как основа формирования инновационной культуры казахстанского общества (социально-философский анализ). Коллективная монография /Под общ. ред. З.К. Шаукуеновой. – Алматы : ИФПР КН МОН РК, 2014. – 279 с.
- 3 Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия. – М.: Эксмо, 2007. – 864 с.
- 4 Савельев А.С. Инновационное образование и научные школы //Alma Mater. – 2000. – № 5. – С. 15–18.
- 5 Сагикызы А. Интеграция науки, образования и производства в условиях инновационного развития Казахстана // Материалы Международной научно-практической конференции «Подготовка кадров послевузовского образования в свете реализации государственной программы развития образования до 2020 года», посвященной 75-летию КазУМОиМЯ им. Абылай хана, 17 февраля 2017 г. – Алматы, 2017. – С. 46–52.
- 6 Иванов С., Осипов А. Университет как региональная корпорация // Alma Mater. – 2003. – № 11.
- 7 Современные зарубежные теории социального изменения и развития. Практопия О. Тоффлера: научно-аналитический обзор. – М., 1993. – Вып. 2. – 56 с.

Transliteration

- 1 Bell D. Grjadushhee postindustrial'noe obshhestvo: per. s angl. 2-e izd., ispr. i dop. [The coming post-industrial society: trans. from the English 2nd ed., ispr. and add.]. – M., 2004. – 788 s. (in Russ)
- 2 Chelovecheskij kapital kak osnova formirovaniya innovacionnoj kul'tury kazahstanskogo obshhestva (social'no-filosofskij analiz). Kollektivnaja monografiya /Pod obsh. red. Z.K. Shaukenovoj. – Almaty : IFPR KN MON RK, 2014. – 279 s.

tivnaja monografija [Human capital as the basis for the formation of innovative culture of Kazakhstan society (socio-philosophical analysis)] /Pod obshh.red. Z.K. Shaukenovoj. – Almaty : IFPR KN MON RK, 2014. – 279 s. (in Russ)

3 Shumpeter J. Teorija jekonomicheskogo-razvitiya. Kapitalizm, socializm i demokratija [Theory of economic development. Capitalism, Socialism and democracy]. – M.: Jeksmo, 2007. – 864 s. (in Russ)

4 Savel'ev A.S. Innovacionnoe obrazovanie i nauchnye shkoly [Innovative education and scientific schools]. //Alma Mater. – 2000. – № 5. – S. 15–18. (in Russ)

5 Sagikyzy A. Integracija nauki, obrazovanija i proizvodstva v uslovijah innovacionnogo razvitiya Kazahstana [Integration of science, educa-

tion and production in the conditions of innovative development of Kazakhstan] // Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii «Podgotovka kadrov poslevuzovskogo obrazovanija v svete realizacii gosudarstvennoj programmy razvitiya obrazovanija do 2020 goda», posvjashhennoj 75-letiju KazUMOiMJa im. Abylaj hana, 17 fevralja 2017 g. – Almaty, 2017. – S. 46–52. (in Russ)

6 Ivanov S., Osipov A. Universitet kak regional'naja korporacija [University as a regional corporation] // Alma Mater. – 2003. – № 11. (in Russ)

7 Sovremennye zarubezhnye teorii social'nogo izmenenija i razvitiya [Modern foreign theories of social change and development]. Praktopija O. Tofflera: nauchno-analiticheskij obzor. – M., 1993. – Vyp. 2. – 56 s. (in Russ)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

- Салтанат Советовна Аубакирова* PhD, ассоциированный профессор (доцент), Торайғыров университет, Павлодар, Қазақстан, e-mail: aubakur@mail.ru, ORCID 0000-0001-7894-6208
- Майра Жанайдаровна Кожамжарова* кандидат философских наук, ассоциированный профессор (доцент), Торайғыров университет, Павлодар, Қазақстан, e-mail: mayra_2901@mail.ru, ORCID 0000-0001-7812-7114
- Гаухар Галымовна Ахметова* кандидат философских наук, ассоциированный профессор (доцент), Торайғыров университет, Павлодар, Қазақстан, e-mail: gaukharika@mail.ru, ORCID 0000-0002-2904-3819
- Зауреш Сабырбековна Исакова* преподаватель, Торайғыров университет, Павлодар, Қазақстан, e-mail: zauresh_iskakova@mail.ru, ORCID 0000-0003-2798-8066
- Салтанат Советовна Аубакирова* PhD, қауымдастырылған профессор (доцент), Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан, e-mail: aubakur@mail.ru, ORCID 0000-0001-7894-6208
- Майра Жанайдаровна Кожамжарова* философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан, e-mail: mayra_2901@mail.ru, ORCID 0000-0001-7812-7114
- Гаухар Галымовна Ахметова* философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан, e-mail: gaukharika@mail.ru, ORCID 0000-0002-2904-3819
- Зауреш Сабырбековна Исакова* оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан, e-mail: zauresh_iskakova@mail.ru, ORCID 0000-0003-2798-8066
- Saltanat Aubakirova* PhD, Associate Professor, Toraihyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, e-mail: aubakur@mail.ru, ORCID 0000-0001-7894-6208
- Maira Kozhamzharova* Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Toraihyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, e-mail: mayra_2901@mail.ru, ORCID 0000-0001-7812-7114
- Gaukhar Akhmetova* Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Toraihyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, Қазақстан, e-mail: gaukharika@mail.ru, ORCID 0000-0002-2904-3819
- Zauresh Iskakova* Lecturer, Toraihyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, e-mail: zauresh_iskakova@mail.ru, ORCID 0000-0003-2798-8066

ҰЛТТЫҚ САНАНЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТӘСІЛІ

Даулетова Г.О.

АҢДАТПА

Мақалада сананың әлеуметтік-философиялық көзқарасының ерекшеліктері талданады. Ұлттық сана әлеуметтік, философиялық, діни және ұлттың рухани дамуының белгілі бір деңгейін сипаттайтын күрделі жиынтық ретінде қарастырылады. Ұлттық сананың қалыптасу ерекшелігі және оның үйлесімді дамуы мен қарама-қайшылықтарының негіздері нақтыланды. Сонымен қатар, мәдени мұра ұғымы ұлттың санасын қалыптастыратын және оған тән онтологиялық, гносеологиялық, әлеуметтік, этикалық, эстетикалық құндылықтарды сақтаушы ретінде өзектендіріледі. Қазіргі ғылымда сана теориясының үш концепциясын салыстыру үрдіске айналды. Нейробиологтар аса маңызды деп қабылдайтын бұл үш концепция, сана – бұл мидың биологиялық күйі, жұмыс кеңістігінің жаһандық перспективасы және жоғары деңгейлі тәртіптегі терминдер жиынтығы ретінде қарастырылады. Дегенмен әр ғылым саласы сана ұғымын көбіне жеке адам деңгейімен қарастырғанымен, түптеп келгенде қоғамдық сана мәселесіне көбірек алаңдаушылық танытады. Сондықтан да, кез келген қоғам өзіндік санасын қалыптастырып, оның басты бағыттарын анықтап жататыны уақыт өткен сайын ғылым мойындаған заңдылыққа айналды.

Түйін сөздер: сана, ұлттық сана, ұлттық мәдениет, ұлттық тіл, ұлттық тарих, ұлттық бірегейлік.

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Г. Даулетова, gulzerd@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Даулетова Г.О. Ұлттық сананы зерттеудің әлеуметтік-философиялық тәсілі // Адам әлемі. – 2022. – № 1 (91). – Б. 37-48.

Социально-философский подход к исследованию национального сознания

Аннотация. В данной статье анализируются особенности социально-философского подхода к сознанию. Национальное сознание рассматривается как сложная совокупность социальных, философских, религиозных и характеризующих определенный уровень духовного развития нации. Уточнены особенности формирования национального самосознания и основы его гармоничного развития и противоречий. Кроме этого, понятие культурное наследие актуализируется как формирующий сознание нации и сохраняющий онтологические, гносеологические, социальные, этические, эстетические ценности.

Сравнение трех концепций теории сознания стало тенденцией современной науки. Эти три концепции, которые нейробиологи считают наиболее важными, рассматриваются как набор терминов - сознание - биологическое состояние мозга, глобальная перспектива рабочего пространства и высшего порядка. Однако, хотя каждая отрасль науки часто рассматривает концепцию сознания на уровне индивида, в конечном итоге ее больше интересует проблема общественного сознания. Поэтому со временем любое общество формирует собственное сознание и определяет свои основные направления, и это стало признанным фактом науки.

Ключевые слова: сознание, национальное сознание, национальная культура, национальный язык, национальная история, национальная идентичность.

Socio-Philosophical Approach to the Study of National Consciousness

Abstract. This article analyzes the features of the socio-philosophical approach of consciousness. National consciousness is considered as a complex set of social, philosophical, religious and characterizing a certain level of spiritual development of the nation. The peculiarities of the formation of national identity and the basis of its harmonious development and contradictions are clarified. In addition, the concept of cultural heritage is actualized as forming the consciousness of the nation and preserving ontological, gnosiological, social, ethical, aesthetic values.

Comparison of the three concepts of the theory of consciousness has become a trend in modern science. These three concepts, which neuroscientists consider to be the most important, are viewed as a set of terms - consciousness - biological state of the brain, global perspective of the workspace and higher order. However, although each branch of science often considers the concept of consciousness at the level of the individual, in the end it is more interested in the problem of social consciousness. Therefore, over time, any society forms its own consciousness and determines its main directions, has become a recognized fact of science.

Key words: Consciousness, National Consciousness, National Culture, National Language, National History, National Identity.

Кіріспе

Тәуелсіз еліміздің қоғамдық өмірінде демократиялық және жаңару процестері орын алған тұста әлеуметтік-мәдени ерекшеліктеріміз көрініс тапқан ұлттық санамыз бен болмысымызды анықтайтын қордаланған мәселелерді ғылыми-философиялық талдау қажеттілігі өзекті. Қазақ халқы талай тарихи кезеңдерді бастан кешіргені күн өткен сайын отандық гуманитарлық ғалымдар тарапынан дәйектелу үстінде. Өткен тарихтың келбетін зерделеу – жалпыұлттық санамыздың, мемлекеттік тұтастанудың, егемендікті нығайтудың, азаматтық құндылықтарды қалыптастырудың ең басты негіздері. Әйткенмен, ұлттық сананың қалыптасу жолдары алуантүрлі, жан-жақты түсіндіруді талап ететін ерекше құбылыс. Мұны тек ұлттық сананы тарихи, мәдени, әлеуметтік аспектілерде талқылау арқылы жүзеге асыруға болады. Сонымен қатар, ұлттық сананы географиялық, ұлттық, мемлекеттік аспектіде қарастыру зерттеудің перспективаларын айқындай түседі.

Ұлттық сана мәселесін әлеуметтік-философиялық талдау жалпы философияның ажырамас тармағы. Сана – объективті шындықтың тек адамда көрініс табатын формасы, оның дүние мен өзіне, қоғамдық-тарихи қызметтің

жалпы формаларына қатынасының тәсілі [1]. Сананың табиғаты мен мәні туралы проблема ғасырлар бойы ғылыми қауымдастықта талқыланып келеді. Талқылау мен оның ғылыми нәтижелері көпқырлы сипатты мазмұндайды. Сана мәселесі ақыл туралы қазіргі заманғы теориялардың орталық мәселесі болуы әбден мүмкін. Сананың қандай да бір келісімді теорияларының жоқ болуына қарамастан ақылды адекватты ұғыну үшін оның табиғатта алатын орнын анық түсінуді талап ететін әмбебап болмаса да, кең таралған консенсус бар екені рас. Біз, сана дегеніміз не және ол шынайылықтың өзге де зердесіз аспектілерімен қалай өзара қатынаста болатынын түсінуіміз қажет [2]. Сана ұғымын қарастыру барысында сананы зерттеу нәтижесінен пайда болған ғылыми және философиялық мәселелердің кең шоғырына, сонымен қатар сана ұғымына қатысты мәселенің философиялық, когнитивті, нейробиологиялық және феноменологиялық шешімдеріне қол жеткізіміз [3]. Сана теориялары сананы зерттеу тәсілдерінің кең шоғырын ғылыми айналымға енгізу үшін қызмет етеді. Сонымен қатар, санаға егжей-тегжейлі сынау арқылы пікірталасқа қол жеткізу де тән құбылыс [4].

Сана мәселесін гуманитарлық ғылымдарда терең зерттеген Фрейдтің пікі-

рінше, психика үш қабаттың қосындысы:

1. «Мен» адамның санасы, психиканың барлық құрамындағы бөліктерінің арасындағы келістіруші.

2. «Ол» – бейсаналық әлемі, онда адамның жасырын ойы, арманы, тілегі бар.

3. «Шектен тыс – Мен» – жеке адамдарға қысым жасап, әсер ететін сыртқы орта, «сыртқы цензура»: заңдар, тыйым салу талаптары, мораль, мәдениет дәстүрлері. «Мен» өзіне «Оны» бағындыруға тырысады. Бірақ бұл жерде нәтижеге сирек қол жетеді. Әдетте «Ол» жасырын немесе ашық түрде «Менді» бағындырады. Фрейд мұны былай суреттейді: ат және оның үстіндегі адам, Адам «Мен» – атты бақылайды, әмір береді, ал ат (Ол) болса адамнан басым, себебі оны алып бара жатыр. Кейде адам бақылауды жоғалтып алғанда, ат оны ала жөнелді, қайда алып кететіні белгісіз [5,72 б.].

Зерттеу әдіснамасы

Сананы жалпылама ғылымның пәні ретінде зерттеу процесі оны пәнаралық негізде зерттеу керектігін көрсетеді. Осыған ұқсас принципті ресейлік ғалым А.И. Яковлев, сананы зерттеудің полиғылыми парадигмасын ұсынады [6, 275 б.]. Ал қазіргі кезде сана проблемасын зерттеу ісіне философтардан бөлек психологтар, когнитивті ғылымдар мен нейроғылымдар өкілдері де кіріскен [7, 6 б.]. «Сана» ұғымын адамзатты қалған тірі табиғат формаларынан ажырататын күштердің жиынтығы ретінде қарастыру ғылыми айналымда кең таралған. Өздігінен қозғалу, қабылдау және сезу, тәбетке қатысты қабілеттер өзге тірі жан иелеріне тән болса, адамзатты табиғаттың өзге тіршілік иелерінен ажырататын және ақыл-ойды сипаттайтын нәрсе – бұл интеллект күштері – ақыл мен парасатты ерік [8]. Ұлттық сана ұғымының төңірегінде туындаған мәселелердің де негізгі қазығы осы ақыл мен парасатты ерік интеллект

күштерінен бастау алады.

Трансперсоналды және кванттық психологиялық ғылыми зерттеулер бірнеше онжылдықтар бұрын сананың ашылмаған кеңістігінің құпияларының сырын жария етті. Ғылыми зерттеулер нәтижелері, сыртқы әлемнің материалды формаларына қарағанда ғалам шексіз бай және күрделі екенін анықтады. Бұл тұрғыда адамның логикалық концептуалды ақылы ең кемел дүниеге жатпайды. Осы күнге дейін адамзат пайымдап келген рационалды сана болмыс кеңістігіндегі өзге де тіршілік етуге толыққанды құқығы бар саналардың бір түрі екені тұжырымдалды. Сондықтан да ғаламдызерттеу ісінде рационалдықтан өзге сана формаларын қолданбайынша оның сыры мен құпиясы ашылмайды. Сананың өзге формалары кәдімгі сананың жалғасы емес. Сананың өзге формалары қабылдаудың кеңістігін кеңейтеді, алайда дайын түсініктемелерді бермейді. Кеңауқымды әлеуетке ие сананың мұндай түрлері шығыстық ілімдерде сипатталған. Бұл ілімдер осы уақытқа дейін академиялық қауымдастық тарапынан мойындалмады, ғылым талаптарына жауап бермейді деген түсініктің шеңберінде қалып қойылды. Аталған саналардың кейбірі маңыздылығы жағынан психология мен психиатрияның аясынан шығып кетеді және батыстық ғылымның іргесіне айналған ньютондық-декарттық парадигмасына қарсы шығады. Олар адамзат табиғатын, мәдениетін, тарихын, оның дүниені тану қабілеттерін түбегейлі түрде өзгертуі мүмкін [9, 50-616б.].

Адамның сезімі, ойлауы мен пайымдауы пайда болғаннан бастап өзін-өзі тану процесі басталады, ал сана деп аталатын бұл күрделі операциялар адамның ақылымен, зерттеулерге сәйкес, адамның миымен тығыз байланысты [10]. Ал, ұжымдық сана ұжымдық іс-әрекеттің негізі болып табылады. Джулиан Джейнстің пікірінше, адамзат санасы біз ойлағандай ертеректе, яғни жа-

нуарлар эволюциясында пайда болған жоқ, бар болғаны үш мың жыл бұрын көрініс тауып, әлі күнге дейін дамуын үздіксіз жалғастырып келеді. Мұндай революциялық ғылыми парадигманың нәтижесі біздің психологиямыздың, тарихымыз бен мәдениетіміздің, дініміздің, тіпті болашағымыздың көкжиегіне дейін таралып кетуінің сыры әзірге ашыла қоймады [11].

Соңғы бірнеше онжылдықтағы жетістіктердің бірі санаға қатысты әртүрлі мәселелерді талдаумен, оларды жіктеумен ерекшеленді. Дегенмен аталған талпыныстар нәтижесі алуантүрлі түсініктердің пайда болуына алып келді. Сөйте тұра, жеке адам немесе тірі организм санасы туралы сөз қозғау бір бөлек дүние болса, тұтас бір мәдениет санасына қатысты мәселелерді қарастыру өз алдына күрделі құбылыс екені анықталды [12]. Сонымен қатар, сананың даму динамикасына хронологиялық тәсілдің тән екені де ғылыми тұрғыда жан-жақты қарастырылу үстінде. Ғылыми әдебиеттерде сана ұғымына қатысты анықтамалар біржақты мағынада берілмейді. Бұл ұғымның алуантүрлі мағыналары: қолжетімділік сана, феноменалды сана, жай-күй санасы, жарыққа шығару санасы, интроспективті сана, өзіндік сана және т.б. сипатталады.

Мақала дайындауда қазіргі таңда ұлттық сананы зерттеуде пайдаланылатын келесідей әдістер қолданылды:

- салыстырмалы-функционалды әдіс: салыстырылып отырған ұлттық сана типтерінің арасындағы айырмашылықтарды тауып, олардың әлеуметтік бірліктерінің мақсаты мен қолданысы деңгейінде сол айырмашылықтарды анықтауға бағытталған;

- семиотикалық жүйелі-құрылымдық әдіс тек қана саналық феномендердің әмбебап байланыстарын ғана емес, сонымен қатар, сол құбылыстардың бөліктері арасындағы заңды байланыстарды, яғни олардың құрылымдық ұйымдасуы мен семантикасын анықтау

арқылы да сана феномендерін жүйелі түрде сипаттаудан тұрады.

- ұлттық сана эволюциясын зерделеу, осында құндылықтар мен коллизиялардың деңгейі әр түрлі болуы мүмкін: жеке индивидтің жеке «Мендік» мүддесінің бүкіл қоғамнан ажырауынан бастап, бүкіл саналық жүйелердің тайталасымен аяқталады; қандай да бір себептермен мүдделері сақталмай қалған жағдайда этникалық санада девиациялардың туындауы әбден мүмкін.

Зерттеу нәтижелері

Ұлттық сана – халықтың өткен тәжірибелік жолы, аясы кең еркін ақылы. Ұлттық мәдени мұрасын тереңінен зерделемей, философиялық ұғым ретінде ұлттық сананың мәні мен маңызын дәйектеу мүмкін емес. Мәдени мұра – ұлттық санасын қалыптастыратын интеллектуалды әлеуеті. Қазіргі ахуалда ұлттық сананың теориялық аспектілерін ашуға бағытталған зерттеу жұмыстарының маңыздылығы да осымен айқындалатыны анық. Бұл тарапта ұлттық санамызды отандық және әлемдік бастауларға жалғаған мемлекеттік деңгейде бірқатар тыңғылықты шаруалар атқарылды. 2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы, 2013 жылы «Халық – тарих толқынында» бағдарламасын жүзеге асыру арқылы отандық әлеуметтік ғылымдар саласы мол табыстарға қол жеткізді, 2017 жылы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы жарыққа шығып, жаңаша форматта жүзеге асырылу үстінде [13]. «Ұлы даланың жеті қыры» атты ұлттық сананың қалыптасуы мен дамуындағы жаңа парадигмалық бағытты анықтайтын мақаласы жарыққа шықты [14].

Қ.К. Тоқаевтың «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі. Қазақстан Республикасы мемлекет басшысының

Қазақстан халқына Жолдауы» қазіргі кезеңдегі тұрақты дамудың маңызды қырларын айқындаумен маңызды; «Қазақстан – 2050: Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты қазақ халқының тарихи үдерістегі маңызды рухани құндылықтарын айшықтайды. Яғни, «Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Оның екі қыры бар. Біріншіден, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту. Екіншіден, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту. Қазір салтанат құрып тұрған жаңғыру үлгілерінің қандай қатері болуы мүмкін? Қатер жаңғыруды әркімнің ұлттық даму үлгісін бәріне ортақ, әмбебап үлгіге алмастыру арқылы қарастыруда болып отыр. Алайда, өмірдің өзі бұл пайымның түбірімен қате екенін көрсетіп берді. Іс жүзінде әрбір өңір мен әрбір мемлекет өзінің дербес даму үлгісін қалыптастыруда. Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, салт-жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс. Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана. Сонымен бірге, жаңғыру ұғымының өзі мейлінше көнерген, жаһандық әлеммен қабыспайтын кейбір дағдылар мен әдеттерден арылу дегенді білдіреді», деп атап көрсетті [15]. Мемлекеттік қажеттіліктерден туындаған бастамалар «қоғам дамуындағы «халықтың рухани мұрасы» деген атауға ілінетін жәдігерлер мен құндылықтар негізінен тарихи үдерістер тарапынан күрделі сынақтан өткен, адамның адамгершілік негіздерінің қалыптасуын қамтитын, оның рухани жетілуіне қызмет атқаратын құбылыстар. Олардың өзін рухани әлемнің өзгеруіне байланысты үнемі сыни зерделеуден өткізіп тұру өмір қажеттілігі» [16, 69-83 бб.].

Ұлттық сана көмегімен жеке тұлға қоршаған ортаны, ондағы өзінің орнын, мүмкіндіктерін, сезімі мен әрекеттерін анықтайды. Ұлттық сана ұлттың болашағына нақты бағдар беретін ұстанымдарды қордалайды. Ұлттық тұтастық арқылы ғана ұлттық сана айғақталады. Ұлттық сана өткен тарихты қалпына келтіретін, тарихи жақтың барлығын сақтайтын тамыры терең сана түрі. Ұлттық сана қатып қалған қағидалардан тұрмайды, ол икемділігі мен өміршеңдігі арқылы ерекшеленеді. Ұлттық сананың болмысы ұлттық мәдениетте мазмұндалған. Ұлттық мәдениетте ұлттың мақсаттары мен миссиясы жүзеге асырылады, құндылықтары мен қасиеттері, дүниетанымы өлшенеді. «Халықтың бұқаралық санасындағы оң бағдарлардың қалыптасуы мен дамуы барлық жерлерде маңызды және кешенді үдерістерге серпін беретін құбылыс екеніне көзіміз жетті. Рухани жаңғырудың дүниетанымдық маңызына тоқталатын болсақ, онда тұлғалық және ұжымдық жауапкершілік мәселесін айналып өтуге болмайды. Қазіргі тәуелсіз еліміздегі әрбір азаматымыздың өзіне қойған жоғарғы талабы, кәсіби біліктілігі мен жаңашылдыққа бейімділігі әлеуметтік прогресс пен жасампаздық жолында болуымыздың қайнар көзі екені анық. Сондықтан «жұмыла көтерген жүк жеңіл» дейді дана халқымыз. Бірлік пен білімнің арқасында өркениетті қоғамды қалыптастыра беру барлығынан қымбат» [17, 9-17 бб.].

Ұлттық мәдениет – ұлтқа тән әлеуметтік-этикалық құндылықтарды, ұлттың тарихи тәжірибесін жеткізетін қайнар көз. Ұлттық сана – ұлттық ойлардың, көзқарастардың, сезімдердің жиынтығы, ұлттың өзін-өзі анықтауы, ұлттық қауымдастықта өз орнын айқындауы, тұтастықты сипаттайтын әлеуметтік құндылықтармен байланысты. Ұлттық сана – өзіндік ұлттық сәйкестікті өзіндік идея арқылы сезіне алу, ұлттық мүдделерге жауапкершілікті

алумен де анықталады. Ұлттық сана – жеке тұлға мен әлеуметтік топқа қатысты қасиет. Жеке тұлға тарапынан ұлттық құндылықтар, сұраныстар мен даму қажеттіліктеріне саналы көзқарас болғанда, ұлттық сананың маңызды элементтерінің бірі ұлттық мүдде жөнінде айтуға болады. Сонымен, ұлттық сана құрылымының негізгі элементтеріне өзін-өзі саналы түрде қабылдау мен өз мүдделеріне деген саналы көзқарасты жатқызамыз.

Ұлттық сана ұлттық мәдениет құндылықтарын сақтайды, ұлттық мәдениетті және оның мүдделерін қорғауға қызмет етеді. Ұлттық сана ұлттық құндылықтардың сараланып, олардың нақтылы іске асырылуымен қуатты. Бұл ұлттар арасында пысықталған өзара сыйластық пен жауапкершілік мәселелерін қалыптайды, оны ұлттық қатынастар жүйесіне енгізеді. Ұлттық сана – тұтас қоғамның әлеуметтік құрылымдарында орныққан құндылықтар жүйесі, өткен тарихқа жиі бой алдыратын консервативті дүниетаным, әлеуметтік топтардың қоғамдық идеялары, теориялары мен көзқарастар жиынтығы. Дегенмен, соңғы кездерде, әлемдік қауымдастықта ұлттық немесе азаматтық сана мәселесінде жекелеген топтардың емес, ұлттың өзін-өзі экономикалық, әлеуметтік, мәдени болмысын сақтауда және саяси тұрғыдан дамуда тұтас қоғамның идеялық тұтастану прецеденттері жүріп жатқаны белгілі.

Ұлттық сана идеялар, көзқарастар, принциптер, құндылықтар ретінде адамның қоршаған ортамен қатынасының жүйеленген формаларын анықтайды, олардың бір-бірімен қарым-қатынасын, адами қауымдастықтың рухани билігін, мүдделерін, оған қолайлы қоғамның болашақ моделін жобалайды. Ұлттық сана тұлғаны қалыптайды, ынталандырады және қоғам мен адамның әрекеттерін біріктіре отырып саяси сананы қалыптастырады. Мемлекеттің қоғамдық құрылысы, саяси, мәдени,

экономикалық, құқықтық санасы ұлттық санасының мазмұнына сәйкес дамиды.

Сонымен, ұлттық сана – ұлттың мүддесін қорғайтын иммунитет механизмі. Сондықтан кез келген мемлекет ұлттық сананы қалыптастыру мен оны басқарудың механизмдерін жүйелеуге, құрылымдауға барлық күшін салады. Бұл өз кезегінде: 1) қоғамды консолидациялайтын кез келген мазмұнды идеялардың қажеттігімен; 2) ұлттық сананың формасы саналатын ұлтшылдықпен; 3) ұлттық сананың өзіндік болмысымен, ерекшеліктерімен, арман-тілектерімен анықталады.

Ұлттық сана – ұлттың өзін-өзі тануы және өзін-өзі анықтауы, тарихи тағдыр мен мәдениетке, бір мақсат-мұратқа біртұтастануы. Ұлттық сананың негіздерін: біріншіден, жалпы этникалық мәдениеттен туындайтын жалпы тарихты; екіншіден, ұлттың болашақ мақсаты мен арманын; үшіншіден, болашаққа қойылған мақсат үшін нақты әрекеттердің біртұтастануын мойындау құрайды. Өткен тарих ұлттық сананың құрамдас бөлігі ретінде мойындалған кезде ғана оның өзгелерден айырмашылығы, тағдыры, сакралды сезімдері айқындалады. Бірақ ұлттық санада көрініс тапқан тарихи жады белгілі бір әлеуметтік мифологизациялаусыз жүзеге асырылмайтынын атап өткен маңызды. Мифологизациялаусыз ұлттық сананың идеалды бастамаларын қалыптастыру мүмкін емес. Сондықтан да, қазіргі кезде теориялық негізде ұлттық сананы қалыптастыру принциптерін анықтау күрделі мәселе. Біріншіден, біртұтастықсыз, бір мақсат мүддесіз және тағдырсыз ұлттық сана өміршеңдігін тоқтатады; екіншіден, ұлттық мәдениет пен құндылықтарды дәріптемейінше ұлттық сананың іргесі қаланбайды; үшіншіден, қазіргі кезде полиэтникалық және поликонфессиясыз ұлттық мемлекет құру мүмкін емес.

Философ А.Х. Қасымжанов өзінің зерттеулерінде қазақ халқының қазіргі

болмысының тарихи негіздерін ұғыну, оның бүгінгі мен болашағын елдік тұрғысынан қабылдауда ғылыми ізденістердің маңыздылығын көрсетеді. Қазақ халқының рухани мұрасының бастаулары мен қазіргі заманғы интеллектуалдық тұрғыдан игерудің өзектілігін, оларды интеллектуалдық әлеуетке айналдырудың жолдарын ашып береді. Рухани мұра тұтастықты құрайтын бірнеше тарихи кезеңдерден тұратынын жіктейді [19, 89 б.]. Сонымен қатар, А.Х. Қасымжанов қазіргі қоғамдық санамыз бен оның тарихқа қатынасындағы жаңаруын «тарихи зерделілік» ұғымымен түсіндіруге тырысады. «Тарихи зерделілік» – әрбір жеке адамға, тұтас ұрпаққа байланысты, әрбір адамның, ұрпақтың тарихты сезінуі, өзінің шыққан тегін, өлкесін, халқын, нәсілін, жалпы адамзаттың тегін, оның рухани түп тамырларын, өткендегі тарихи жолын танып білуге ұмтылып, сана-сезімінің оянуы. Бұл – өскендіктің, рухани мәдениетінің жоғарғы сатыға көтерілу белгісі. Ал оған қарама-қарсы ұғым «мәңгүрттік». Оның теріс мағыналы этникалық мәні бар. Мәңгүрттік жеке индивидті оның жалпы қоғамның рухани, тарихи маңызынан қашықтатуды, тұрмыстық тіршілік, конъюктуралық мақсаттарға абсолюттік мән беруді, өзгермелі күнделікті сәнді бетке ұстап, оны алдыңғы қатарға қоюды аңсайды» [19, 25 б.].

Сондай-ақ, академик Д.К. Кішібековтың пайымдауынша, әрбір жеке адамның туған жеріне және әлеуметтік болмысына, өмір сүру ортасына деген табиғи генетикалық сезімі болатынын дәйектейді. «Бұл сезім ақыл-парасат арқылы туған жер туралы идеяға ұласады. ... Ұлттық идея – сана-сезіммен, тілмен байланысты ұлттық сезімнің сыртқы көрінісі. Ұлттық идея ұлттық сезімнің негізінде өрлейді. Ұлттық сезім адам жанының түкпірінде орналасады. Ұлттық сезім мәңгілік, өзгермейді, жоғалмайды» [20, 16 б.].

Тәуелсіздігіне қол жеткізген көптеген мемлекеттерде ұлттық санамен қатар шектен шыққан ұлттық өзіншілдік те дамиды. Әйткенмен бұл процесс ұлттың қорғанушы элементтерінің бірі ретінде ұлтжандылық ұғымымен жанаса жүруі мәселені сәтті шешумен анықталатыны белгілі. Бұл кез келген халықтың ұлттық сезімдер, ар-ождан қасиеттерінің қозғаушы күшке айналған эмоционалды механизмдерінің көрінісі. Сондықтан да анық ақылды ұлттық санасы үстемдік құрмаған әлеуметтік қауымдастықта ұлттық тіл мен мәдениеттің дамуы, ұлттық ерекшеліктердің болуы мүмкін емес. Ұлттық қатынастарда қордаланған мәселелердің оңды шешімін табудың маңыздылығы жеке адамның, қоғамның, мемлекеттің жаңғыруы мен егемендігі үшін жасалатын нақты іс-шаралар кешенін анықтайды. Осы тұрғыда, философ Ж.Ж. Молдабеков қазақ халқының болмысын тану мақсатында кешенді «Қазақтану» бағдарламасын ұсынады. Ғалымның пікірінше, «Қазақтану» бағдарламасының негізгі міндеттеріне мыналар жатады:

– «қазақтану – адамның өз еліне, жұртына, атамекеніне деген сүйіспеншілігін түйіндеу, туған жердегі тұлғалар мен туыстардың бірлестігін нығайту;

– ұлдың, ұрпақтың, ұлттың жаңарған қадамы мен қарқынын түсіндіру; этностық тәжірибе мен ұлттық рухтың үстемдігін емес, үйлесімін орнату;

– ұрпақты тәрбиелеу үлгісінің нұсқасын, ұрпаққа деген өсиеттің кестесін өрнектеу;

– ұлттық сезім мен мінездің, діл мен тілдің адамдық болмыста қиылысу өнегесін тарату арқылы сауаттылық пен салауаттылықты қажетке жарату;

– ынтымақты елдің дүниетанымы мен әдебінің өрісін кеңейтіп, тарихи талғамды жетілдірудің бағытын анықтау;

– ұлттық мемлекеттің, ағарту мекемелері мен қоғамның өзара ықпалын арттырудың амал-әрекетін, болашақты барлаушының әдісін жетілдіру;

– қоғамды саяси өзгерту жолы емес, адамды әлеуметтік-мәдени қарым-қатынасқа бейімдеу деңгейі, әдептілік үлгі мен әлеуметтік үйлесімге деген геосаяси ұмтылысты тарату» [21].

Ал философ М.С. Орынбековтың пайымдауынша, егеменді еліміздің қоғамдық санасын қалыптастыру процесінде қазақтың ежелгі мұрасын зерттеу және оларды жаңғырту маңызды. Себебі дәстүрлі қазақ дүниетанымында авхтонды мәдениеттің үлгілері мазмұндалған, дала халқы әрдайым өзінің қауымдық ерекшеліктерін айқындап отыру мүмкіндігіне қауқарлы болған. Сайып келгенде, аталған үлгілер қазіргі ұлттық елдіктің негізін қалаудың басты іргетасы. «Жаңа мемлекеттің қоғамдық-тарихи аренасындағы әлеуметтік философияның басты түсінігі «өзіндік болмыс» ұғымы. Ол енді өз бетінше әрекет етуді, қоғамның сапасын анықтауды бейнелеу үшін қолданылады. Бұл жерде қоғамдық болмыстың әртүрлі қырлары бірігіп, араласып кеткен, мысалы, қоғамдық сананың онтологиялық-гносиологиялық аспектілері, тіршіліктің қайтып келмейтін элементтері мен дамудың ішкі қайнар көздері. Әртүрлі философтар мен мәдениеттанушылар өзіндік болмысты тарихтың қозғаушы принципі, мәдениеттің өмірлік ядросы, ғылымның мәдени ядросы, мәдениеттің жалғасы, қоғам дамуының динамикалық принципі және тағы басқаларының бірі ретінде оның рөлі мен маңыздылығы туралы ой қалыптастыруда» [22, 85 б.].

Ұлттық сананың маңызды және ажырамас құрамдас элементтерінің біріне қоғамның діни санасы жатады. Қазақстан Республикасының діни кеңістігіндегі өзекті проблемалар қатарын қазіргі діни ахуал жайында объективті білімдердің кемдігі, діни сананы зерттеудің отандық зерттеушілер тарапынан кенжелеп отыруы, мемлекет пен конфессиялар арасындағы қатынастарды оңтайландырудың нақты механизмдерін жетілдіру құрайды. Де-

генмен, еліміз қоғамдағы діни ахуалды, конфессияаралық негіздерді ескере отырып өзінің зайырлы мемлекет моделін қалыптастыру үстінде, осы бағытта ішкі және сыртқы саясатын жүргізіп келеді [23]. Қоғамның діни санасын оның әр конфессиялық топтарының құрылымдық ерекшеліктерін ескерсек, консервативті құбылыс болып табылады. Жалпы адамзат тарихындағы қоғамдық сананың дамуында діни элементтердің бәсеңдеп келе жатқаны да байқалады. Әр тарихи даму кезеңде үстемдікке ие болған діни жаңғыру процестері стратегиялық сипатынан айрылғаны анық. Мұндай кезең әсіресе қазіргі тарихи процесте орын алып отыр.

Діни сананы зерттеудің қазіргі тәсілдері діни сарындармен қатар дәстүрлі сакралды құндылықтар, зайырлы құндылықтармен тығыз қарым-қатынаста зерттеудің маңыздылығын көрсетіп берді. Сонымен қатар қазіргі әлемдік инновациялық қауымдастықта діни құндылықтар өте жылдам уақытта десакрализация науқанына түсіп кететіні анықталды. Әйткенмен, қоғамдық қатынастарда діни қызметтің артуымен зайырлы бағдарланған қоғам мүшелері тарапынан діни құндылықтарды сакралды сипатынан айырылған жалпы-адамзаттық, жалпымәдени құндылықтар сипатында пайдалану тенденциясы орын алды. Бұл процестер қазіргі діни сананың жаңаша форматқа түскенін аңғартады.

Жеке адамның діни бағдарлану типологиясының құрылымын: оның санасы, яғни жеке адамның идентификациясын, діни түсініктері мен құзыреттіліктерін, эмоциялары мен дәстүрлі-ұлттық сезімдерін; жүріс-тұрыстары, яғни жеке адамның конфессияның нормаларын, салт-жоралғыларын сақтау құрайды. Елімізде діни сананың идентификациясы мен діни институттардың ықпалына түскен қоғам мүшелері сақталып отырғаны анық. Дегенмен, дінтанушы маман-

дар мұндай процестердің орын алуын еліміздегі ислам дінінің тарихи-мәдени ерекшеліктерімен, оның қазақ қоғамының арасында жылдам таралуымен түсіндіреді. Исламды қазіргі қоғамдық трансформацияда әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде зерттеу қажеттігі ұсынылады.

Ұлттық сана мен ұлттық бірегейліктің өзекті мәселелері

Ұлттық сананы зерттеудің теориялық негізінің құрамдас бөлігіне ұлттық бірегейлік мәселесі жатады. Бірегейлік жеке адамның саналы түрде өзін-өзі анықтауы. Жеке адамның бірегейлігі әлеуметтік мұқтаждықтардан, оның қауым мүшелігіне енуімен, жеке басының қауіпсіздігінен, өзін-өзі бағалауынан келіп шығады. Басқалай айтқанда, бірегейлік тепетең дәрежеде әртүрлі мәнмәтіндегі әлеуметтік топ пен жеке адамның жүріс-тұрыстарының, эмоцияларының, мүдделерінің, қалауларының, әлеуметтік мұқтаждықтарының жиынтығы. Идентификация – жеке адам мен әлеуметтік топ арасындағы эмоционалды және когнитивті тепе-теңдікке қол жеткізу болып табылады. Бұл жеке адам мен әлеуметтік топтың арасында орын алатын әлеуметтік рөлдер мен әлеуметтік мәртебелер арқылы жүзеге асырылады. Сонымен қатар, идентификация жеке тұлғаның қалыптасуы, дамуы мен қызмет етуінің процесі ретінде де қарастырылады. Жеке адам өзін белгілі топтың құндылықтары мен нормалар жүйесіне жатқызған кезде бірегейлік механизмдері жүзеге асады.

Интеграциялық процестердің дамуында ұлттық мемлекет құрушы елдер, әсіресе посткеңестік мемлекеттер этномәдени алуантүрлілікке кезікті. Мәселе тарихи тәжірибе мен геосаяси нақтылықты ескеруге мәжбүрлі етті. Басқаша айтқанда посткеңестік мемлекеттерде азаматтардың жаңа

идентификациясы мәселесін ғылым тұрғысынан қарастыру проблемасы туындады. Кеңестік шаблондар мен сананың күйреуі жекелеген мемлекеттерде ұлттық мәселелерді талқылауға алып келді. Кеңестік гуманитарлық мәдениет қоғамның әлеуметтік-мәдени сұраныстарына толық жауап бермеді. Тіпті, ғалымдардың пікірінше, кеңестік кезеңде КСРО халқы ұлттанбаған және империя тұрғындары өздерін «кеңестік» азаматтар қатарына жатқызған.

Ұлт пен ұлттық бірегейлік бір-бірімен тығыз байланысты және үнемі бірін-бірі толықтырады. Ұлт адамзат қауымдастығы сияқты ұлттық бірегейлікке топтасқан индивидтерден тұрады. Сонымен қатар ұлттық бірегейлік ұлттың өзіндік санасы. Саяси және мәдени қауымдастық болған жерде ғана ұлтшылдық қалыптасады [24]. Ұлттық бірегейлік саяси биліктің заңдылығын бекітетін маңызды тәсіл. Ұлттық бірегейлік ұлттық элитаның қызметін легитимді етеді және ұлттық мемлекеттің алғышарттарын қалыптастырады.

М.М. Раевскаяның пікірінше, кез келген халықтың ұлттық санасының қалыптасуы ұлттық бірегейліктің басты негізі және оның тұрмыс-тіршілігінің тарихымен байланысты тілдік рәміздерді зерделеуден басталады. Кез келген этностың қалыптасуының алғышарты тіл болып табылады, өйткені әрбір географиялық аймақта орналасқан этностарды ең алдымен тілдік ерекшеліктер мен белгілері бөлектеп тұрған [25, 67-76 бб.]. Этникалық бірегейлік – жеке адамның этникалық қауымдастықтың мүшесі болуымен қатар оның мәдениет формаларында көрініс тапқан сана-сезімдерімен ортақтасуын да құрайды. Этностың ары мен намысы, реніші мен қорқынышы этникааралық салыстырудың маңызды өлшемдері болып табылады. Мұның барлығы этникалық қауымдастықтың эмоционалды байланыстары мен моральдық міндеттерін анықтап, индивидтің әлеуметтенуіне

ықпал етеді. Сонымен қатар, ғалымның пайымдауынша, гуманистік идеология өркендеген кезеңде ол қоғамның санасына екі жақты ықпал етеді: біріншіден, жаңа дәуірде классикалық құндылықтардың сақталуын қамтамасыз етеді, екіншіден ұлттық тілдік сана осы кезеңде оянады.

Индивид бойында көрініс табатын ұлттық сананың бастауы мен себептеріне айналған ұлттық тілдің пайда болуы, Жаңа дәуірде кітап басу өнерінің пайда болуымен де тығыз байланысты. Бір жарым ғасырға созылған процесте латын тілі өзінің сакралды қызметін кітап баспасымен тығыз байланысты Реформация қозғалысының ықпалы салдарынан тоқтатты. Сондай-ақ, тарихта кез келген халықтың ұлттық баспа тілі болғаны анық, сондықтан тәуелсіздікке қол созған және тәуелсіздігін тұғырлы еткісі келетін кез келген халық өзінің тілін осы мақсатқа бағыттайды. Мәселен, қазіргі Қытай территориясында біртұтас қытай ұлтының консолидациясы мен қалыптасу жолында иероглифтік жазу басты элементке айналғанын атап өтуге болады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, мақала авторы талдау негізінде келесі тұжырымдарға қол жеткізді:

Біріншіден, ұлттық сана – халықтың өткен тәжірибелік жолы, ұлттың мәдени мұрасын философиялық тұрғыдан зерделемейінше ұлт санасының мәні мен маңызын дәйектеу мүмкін еместігі анықталды;

Екіншіден, мәдени мұра – ұлттың санасын қалыптастыратын интеллектуалды әлеуеті, ұлттық мәдениет – ұлтқа тән әлеуметтік-этикалық құндылықтарды, ұлттың тарихи тәжірибесін жеткізетін қайнар көзі болып табылатыны дәйектелді;

Үшіншіден, ұлттық сананың құрамдас бөлігі болып табылатын діни сана-

ны зерттеудің қазргі тәсілдері діни сарындармен қатар дәстүрлі сакралды құндылықтарды зайырлы құндылықтармен тығыз қарым-қатынаста зерттеудің маңыздылығы көрсетілді;

Төртіншіден, ұлттық сананың теориялық аспектілерінің құрамдас бөлігі ұлттық бірегейлік мәселесі әлеуметтік топ пен жеке адамның жүріс-тұрыстарының, әлеуметтік дағдыларының, ұлттық мүдделері мен қалауларының, әлеуметтік мұқтаждықтары мен армандарының өзара қордаланған элементтерінен тұратыны тұжырымдалды;

Бесіншіден, кез келген халықтың ұлттық санасының қалыптасуы ұлттық бірегейліктің басты негізі және оның тұрмыс-тіршілігінің тарихымен байланысты тілдік рәміздерді зерделеуден басталатыны айқындалды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – 7-е изд., М.: Республика, 2001. – С. 521.

2 Gulick R.V. Consciousness // Stanford Encyclopedia of Philosophy. – Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2004.

3 Schneider S., Velmans M. The Blackwell Companion to Consciousness. – Wiley, 2008.

4 Searle J. Consciousness // The Oxford companion to philosophy. – Oxford University Press, 2005.

5 Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. – М.: Наука, 1989. – 456 с.

6 Яковлев А.И. Полинаучная парадигма сознания // Социально-гуманитарные знания. – 2013. – № 5. – С. 267-281.

7 Иванов Д.В. Проблема сознания и философия Витгенштейна // Вестник московского университета. Серия философия. – 2007. – №2. – С. 6-19.

8 Hacker P.M.S. The Sad and Sorry History of Consciousness: being, among other things, a challenge to the «consciousness – studies community». Royal Institute of Philosophy, 2012.

9 Булекбаев С.Б. Феномен сознания в контексте современных представлений // Будущее человека: проблемы, гипотезы, идеи. Мат. межд. науч. конф., посвященной Всемирному дню философии и 60-летию профессора С.Ю. Колчигина / Под общ. ред. З.К. Шаукеновой. Сборник статей. – Алматы: Институт философии, политологии и религи-

оведения КН МОН РК, 2015. – С. 50-61.

10 Mariner A. The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind. Book houghton mifflin company. Boston-New York, 2011. – 479 p.

11 Jaynes J. The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind. Houghton Mifflin, 2000.

12 Carruthers P. Higher-Order Theories of Consciousness // Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2014.

13 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // [Электронный ресурс]. – 2017. – URL: <https://www.akorda.kz> (дата обращения: 10.01.2021).

14 Назарбаев Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры // [Электронный ресурс]. – 2018. – URL: <https://www.akorda.kz> (дата обращения: 13.01.2021).

15 Тоқаев Қ. Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі. Қазақстан Республикасы мемлекет басшысының Қазақстан халқына Жолдауы, 2020. [Электронный ресурс] URL <http://www.akorda.kz.01.09>. (дата обращения: 15.01.2021)

16 Нысанбаев Ә.Н., Нұрмұратов С.Е. Халықтың рухани мұрасы: дәстүрлі құндылықтық бағдарларды сыни зерделеу // Будущее человека: проблемы, гипотезы, идеи. Мат. межд. науч. конф., посвященной Всемирному дню философии и 60-летию профессора С.Ю. Колчигина / Под общ. ред. З.К. Шауеновой. Сборник статей. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2015. – Б. 69-83.

17 Нұрмұратов С.Е. Жаңа оқулықтардың қоғамның рухани жаңғыруына ықпалы // «100 жаңа оқулықтар» жобасының жүзеге асуы және оның қазақстандық бірегейлік пен ұлттық өзіндік сананың қалыптасуына ықпалы» атты дөңгелек үстел – сарапшылар кездесуінің материалдар жинағы. – Сборник материалов экспертной встречи – круглого стола на тему: «Реализация проекта «100 новых учебников» и его влияние на формирование казахстанской идентичности и национального самосознания». – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2018. – Б. 9-17.

18 Касымжанов А.Х., Касымжанова С.А. Духовное наследие казахского народа. – Алма-Ата, 1991. – 89 с.

19 Касымжанов А.Х. Пространство и время великих традиций. – Алматы: Қазақ Университеті, 2001. – 301с.

20 Кшибеков Д. Национальная идея и идеология. – Алматы, 2006. – 178 с.

21 Молдабаев Ж.Ж. Қазақтану. – Алматы,

2003. – 447 б.

22 Орынбеков М.С. Предфилософия про-токазахов. – Алматы: Өлке, 1994. – 207 с.

23 Бузова Е., Косиченко А. Актуальные проблемы развития религиозной ситуации в Республике Казахстан / Под общ. ред. З.К. Шауеновой. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2013. – 137 с.

24 Кадыржанов Р.К. Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана / Под общ. ред. З.К. Шауеновой. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. – 168с.

25 Раевская М.М. Базовые символы национального самоопределения в испанском языке (исторический ракурс) // Вестник Московского университета. Серия лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2012. – № 3. – С. 67-76.

Transliteration

1 Filososfiskij slovar' [Philosophical Dictionary] / Pod red. I.T. Frolova. – 7-e izd., M.: Respublika, 2001. – S. 521.

2 Gulicid R.V. Consciousness // Stanford Encyclopedia of Philosophy. – Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2004.

3 Schneider S, Velmans M. The Blackwell Companion to Consciousness. – Wiley, 2008.

4 Searle J. Consciousness // The Oxford companion to philosophy. – Oxford University Press, 2005.

5 Frejd Z. Vvedenie v psihoanaliz: Lekcii [Introduction to psychoanalysis: Lectures]. – M.: Nauka, 1989. – 456 s.

6 Yakovlev A.I. Polinauchnaya paradigma soznaniya [Polyscientific paradigm of consciousness] // Social'no-gumanitarnye znaniya. – 2013. – № 5. – S. 267-281.

7 Ivanov D.V. Problema soznaniya i filosofiya Vitgenshtejna [The problem of consciousness and Wittgenstein's philosophy] // Vestnik moskovskogo universiteta. Seriya filosofiya. – 2007. – №2. – S. 6-19.

8 Hacker P.M.S. The Sad and Sorry History of Consciousness: being, among other things, a challenge to the «consciousness – studies community». Royal Institute of Philosophy, 2012.

9 Bulekbaev S.B. Fenomen soznaniya v kontekste sovremennykh predstavlenij [The phenomenon of consciousness in the context of modern ideas] // Budushchee cheloveka: problemy, gipotezy, idei. Mat. mezhd. nach. konf., posvyashchennoj Vsemirmomu dnyu filosofii i 60-letiyu professora S.YU. Kolchigina / Pod obshch. red. Z.K. Shaukenovoj. Sbornik statej. – Almaty: Institut filosofii, politologii i

religiovedeniya KN MON RK, 2015. – S. 50-61.

10 Mariner A. The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind. Book houghton mifflin company. Boston-New York, 2011. – 479 s.

11 Jaynes J. The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind. Houghton Mifflin, 2000.

12 Carruthers P. Higher-Order Theories of Consciousness // Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2014.

13 Nazarbaev N.A. Bolashaqqa baǵdar: ruhani zhanǵyru [Orientation to the future: spiritual revival]// [Elektronnyj resurs]. – 2017. – URL: <https://www.akorda.kz> (data obrashcheniya: 10.01.2021).

14 Nazarbaev N.A. Uly dalanyń zheti qyry [Seven sides of the great steppe]// [Elektronnyj resurs]. – 2018. – URL: <https://www.akorda.kz> (data obrashcheniya: 13.01.2021).

15 Toqaeв Q. ZHаңа zhaǵdajdaǵy Qazaqstan: is-qimyl kezеñi. Qazaqstan Respublikasy memleket basshysynыń Qazaqstan halqyna ZHolday [Kazakhstan in the new situation: the stage of action. Address of the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan], 2020. [Elektronnyj resurs] URL <http://www.akorda.kz.01.09>. (data obrashcheniya: 15.01.2021)

16 Nysanbaev A.N., Nurmuratov S.E. Halyqtyń ruhani murasy: dastyrlı qundylyqtyq baǵdarlardy synı zerdeleu [Spiritual heritage of the people: a critical study of traditional values]// Budushchee cheloveka: problemy, gipotezy, idei. Mat. mezhd. nauch. konf., posvyashchennoj Vsemirnomu dnyu filosofii i 60-letiyu professora S.YU. Kolchigina / Pod obshch. red. Z.K. SHaukenovoj. Sbornik statej. – Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniya KN MON RK, 2015. – B. 69-83.

17 Nurmuratov S.E. ZHаңа оqulyqtardыń qoǵamnyń ruhani zhanǵyruyna yqpaly [The impact of new textbooks on the spiritual renewal of society]// «100 zhaңа оqulyqtar» zhobasynыń zhyzge asuy zhәne оnyń qazaqstandyq bire-

gejlik pen ulttyq eзіndik sananyń qalyptasuyna yqpaly» atty dеngelek ystel – sarapshylar kezdesuinіń materialdar zhinaǵy. – Sbornik materialov ekspertnoj vstrechi – kruglogo stola na temu: «Realizaciya proekta «100 novyh učebnikov» i ego vliyanie na formirovanie kazahstanskoj identichnosti i nacional'nogo samosoznaniya». – Almaty: QR BGM GK Filosofiya, sayasattanu zhәne dintanu instituty, 2018. – B. 9-17.

18 Kasymzhanov A.H., Kasymzhanova S.A. Duhovnoe nasledie kazahskogo naroda [Spiritual heritage of the Kazakh people]. – Alma-Ata, 1991. – 89 s.

19 Kasymzhanov A.H. Prostranstvo i vremya velikih tradicij [Space and time of great traditions]. – Almaty: Qazaq Universiteti, 2001. – 301 s.

20 Kshibekov D. Nacional'naya ideya i ideologiya [National idea and ideology]. – Almaty, 2006. – 178 s.

21 Moldabekov ZH.ZH. Qazaqtanu [Kazakh studies]. – Almaty, 2003. – 447 b.

22 Orynbekov M.S. Predfilosofiya protokazahov [Pre-philosophy of proto-Kazakhs]. – Almaty: Olke, 1994. – 207 s.

23 Burova E., Kosichenko A. Aktual'nye problemy razvitiya religioznoj situacii v Respublike Kazakhstan [Actual problems of the development of the religious situation in the Republic of Kazakhstan] / Pod obshch. red. Z.K. SHaukenovoj. – Almaty: IFPR KN MON RK, 2013. – 137 s.

24 Kadyrzhanov R.K. Etnokul'turnyj simbolizm i nacional'naya identichnost' Kazahstana [Ethnocultural Symbolism and National Identity of Kazakhstan] / Pod obshch. red. Z.K. SHaukenovoj. – Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniya KN MON RK, 2014. – 168 s.

25 Raevskaya M.M. Bazovye simvolы nacional'nogo samoopredeleniya v ispanском yazyke (istoricheskij rakurs) [Basic symbols of national self-determination in Spanish (historical perspective)] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya lingvistika i mezhkul'turnaya kommunikaciya. – 2012. – № 3. – S. 67-76.

АВТОР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Гулзер Оразбайқызы Даулетова PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Гулзер Оразбаевна Даулетова PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Gulzer Dauletova PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

МӘДЕНИЕТ ФИЛОСОФИЯСЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ ДЕВИАЦИЯНЫҢ ШЕКТЕРІ

¹Е.Н. Осербаев, ²Т.Х. Ғабитов

АҢДАТПА

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасындағы мәдени үрдістердің кейбір бағыттары өзінің табиғи болмысынан ауытқып, мимесистік (ұқсау, еліктеу) сипаттағы батыс мәдениетінің таратушысына айналып отыр. Бұл жас ұрпақтың ұлттық талғамын әлсіретеді, ұлтты дәстүрлі төл мәдениеттен бірте-бірте ығыстыра алады. Осындай еліктеушілік ұлттық мәдениетке, әсіресе жастардың сана-болмысына, қатты әсер етеді, ұлттық тәрбиеліліктің этика-эстетикалық маңызы кемиді. Кейбір қоғамдық ұйымдар бұқаралық мәдениет элементтерін пайдалану арқылы оны қаржылық көздеріне айналдырады. Мұндай келеңсіздікке жол берілуінің себептерін атап өтсек: ұлттық талғам, қоғамдық мүдде ұстындарында мәдениет пен өнердегі құндылықтар жүйесін қалыптастыру мен саралаудың дамымағандығы, шетелдік мәдени ағымдардың енуі мен таралуына мәдени ұжымдар мен басқару ұйымдарының бақылау орнатпауы, қоғамдық ұйымдар мен саяси партиялардың мәдени даму процесінен алшақтығы, эстетикалық нормалардың және сапаның салғырттығы, яғни, талғамның татымсыздығы, стильдің дүбәралануы. Оған қоса, ақпараттық ағымның негізінде қалыптасқан кибербуллинг процесінің де әсері барын атап өту қажет. Бұл процестер, түптеп келгенде, нағыз өнердің құлдырауы мен ұлттық мәдениеттің девиацияға ұшырауына әкеп соғады.

Түйін сөздер: мәдениет философиясы, ұлттық мәдениет, мәдени девиация, батыс мәдениеті, шығыс руханияты, кибербуллинг

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Е.Н. Осербаев,
eldos.cs@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Е.Н. Осербаев,
Т.Х. Ғабитов.
Мәдениет философия-
сы және ұлттық мәдени
девиацияның шектері //
Адам әлемі. – 2022.
– №1 (91). – Б. 49-62.

Философия культуры и пределы национальной культурной девиации

Аннотация. Сегодня некоторые аспекты культурных процессов в Республике Казахстан отошли от своей естественной природы и стали распространителями западной культуры мимесистического (имитационного) характера. Это ослабляет культурные вкусы подрастающего поколения, может постепенно вытеснять национальные ценности из традиционной культуры. Такое подражание оказывает сильное влияние на национальную культуру, особенно на сознание молодежи, снижается этическое-эстетическое значение национального воспитания. Некоторые общественные организации используют элементы массовой культуры, чтобы превратить ее в источник финансирования. Главными причинами

этих процессов являются: отсутствие контроля за проникновением и распространением инокультурных потоков со стороны культурных групп и управленческих организаций, отрыв общественных организаций и политических партий от процесса культурного развития, равнодушие к эстетическим нормам, качеству, т. е. безвкусию, смещение стилей, влияние на сознание кибербуллинга. В конечном счете, эти причины приведут к упадку истинного искусства и девиации национальной культуры.

Ключевые слова: философия культуры, национальная культура, культурная девиация, западная культура, восточная духовность, кибербуллинг.

Philosophy of Culture and Limits of National Cultural Deviation

Abstract. To date, some areas of cultural processes in the Republic of Kazakhstan deviate from their natural reality and become distributors of Western culture of mimesistic (imitation, imitation) character. This weakens the National taste of the younger generation, can gradually displace the nation from the traditional original culture. Such imitation has a strong influence on the national culture, especially on the consciousness of young people, the ethical and aesthetic significance of national education decreases; some public organizations, using elements of mass culture, turn it into financial sources of the reasons why such unacceptability can be allowed. The underdevelopment of the formation and differentiation of the system of values in culture and art in conditions of national taste, public interests, impact on the mind of cyberbullying, lack of control by cultural collectives and management organizations over the penetration and spread of foreign cultural trends; isolation of public organizations and political parties from the process of cultural development; negligence of aesthetic norms and qualities.

Key words: Philosophy of Culture, National Culture, Cultural Deviation, Western Culture, Eastern Spirituality, Cyberbullying.

Кіріспе

XX ғасырдың барлық ойшылдары мәдениеттің маңыздылығын атай отырып, шығыс пен батыстық дәстүрлердің өнімді синтезін іске асыруды қолдайды. Техникалық және технологиялық дамудың, өркениеттің түлегі бола тұрып, олар руханилықтың өміршең күшін сақтап қалған. Мәселен, Хайдеггердің экзистенциалдық талдауы, Гадамердің «өмірлік әлемі», Адорноның «әсемдік табиғаты» және т.б. шығыстан сусындаған. Сондықтан, қазіргі батыс философиясы өзіне шығыстық әлемге қатынасты идеясын өз бойына сіңірген және сондықтан ол жаңғыру және жаңару үстінде [1, 64-81 бб.].

XX ғасырдың басында О. Шпенглер батыстың құлдырауы туралы сөз қозғайды. Оның басты факторлары ретінде: өркениеттік және мәдени құндылықтардың арасындағы қайшылықтар, демографиялық және экологиялық дағдарыстар, АҚШ саясатындағы астамшылдық, көпполюсті әлемге бейімсіздік

және т.б. айқындалды. Бұл процестердің мәдениет саласына тигізген әсерлерін философиялық тұрғыдан пайымдау жаңа мәдени-антропологиялық ізденістердің арқауы болары сөзсіз.

Кейінгі кездері біздің қоғамда жаһандану үрдісін жүзеге асыратын бұқаралық мәдениет немесе оның бір теріс салдары - мәдени девиация туралы аз айтылып жүрген жоқ. Бұқаралық ақпарат құралдарында жарық көріп жүрген ұлттық құндылықтар, ұлттық идеология тақырыбындағы мақалалардың да бұл ұғымдарға соқпай кететіні кемде-кем. Мемлекет және қоғам қайраткерлері, мәдениеттанушы ғалымдардың да көпшілігі өз сөздерін осы терминдермен тұздықтағанды тәуір көреді. Алайда, солардың қай-қайсысы болсын, осы «қос құлағы тік шыққан жіктің» қай жерден және қашан шыққанына, неден бастау алғанына тоқтала бермейді. Сондықтан біз бұл ұғымға кеңінен тоқталып, оқырман назарына ұсынғанды жөн көрдік.

XX ғасырдың ішінде Батыс-Шығыс қарым-қатынасында үлкен өзгерістер болды, батыстың өзі күрделі эволюция үстіндеді. Батыс шығыс руханиятының даналығын тани бастады, ғалымдары буддизм, үнді философиясын зерттеп, суфизмді тұтас батыс әлеміне «ашты», сәйкесінше өз философиясын байытты. Жоғарыда айтылған К. Юнг, дүниеге көзқарас батыс рационализмінен терең болу керек екенін мойындады және материализм, дінсіздік, техноцизмді, беймәдени «демократиялық» болмыстың («бұқаралық мәдениет») зиянын өздері өздеріне әшкереледі. Әрине, ойшылдардың бұл тұжырымдары нақты саясатқа әзірге шейін үлкен әсер ете алмай отыр. Дінді, этиканы мойындау, әлемдік интеграцияны рухани жағынан толықтырып, шынайы «жүректер интеграциясына» айналдыру, әрбір ұлттың қайталанбас келбетін сыйлау, «жанын» түсінуге тырысу, сол арқылы шынайы бауырмалдыққа жету – Батыс пен Шығыс ойшылдарының, жалпы прогрессивтік ниеттегі адамдардың келген қорытындысы. Қандай халық болмасын, жалпы бүкіл адамзат ендігі жерде этикаға, руханиятқа бет бұрмаса, адамды түземесе – жер бетіне үлкен қасірет жақын екені енді анық сезіледі.

Осының барлығын ескере отырып біз келесі ойға келдік: «американдану», «европалану» да біздің жол емес, ескішіл, фанатик болып, қайтып келмес көшпенділікті аңсау да орынсыз. Біз екі бұрынғы рухани элитаның екі буынының да тәжірибесін, тәсілдерін ұштастырып қолдануымыз қажет. XIX ғасырдың рационалист-ағартушылары сияқты ойлауымыз жөнсіз болмақ. Олардан гөрі біз дәстүршілміз, руханилығымыз, мұсылмандығымыз, шығыстығымыз олардан күшті. Жаппай вестернизация, рухани азу ықпалы күрт өскен жағдайда (өкінішке орай, бізде Батыстың биік мәдениетін, философиясын емес, азғындық жағын насихаттау басым), оған төтеп беру үшін руханият,

тек өз дәстүріміз бізге қорған болатыны түсінікті. Сөйтіп қана ұлтты «мәдени экспансиядан» сақтап қалуға болады.

Ендеше, XXI ғ. ұлттық мәдени трансформациясы кері жылжу емес, біреуді қайталау да емес, жаңа жағдайда шығармашылық ізденіс (мәселен, техногендік батыс өркениетіне альтернатива ретінде рухани сипаттағы «еуразиялық» өркениет құру идеясы – егерде оны біз дұрыс түсіндіріп, айқындай алсақ) біздің бүкіл аймақтық мәдени, әлеумет, саяси трансформация процестеріне үлкен өзгеріс, ілгері басу, гүлдену әкелер.

Рухани кеңістікті құрайтын элементтер көп, солардың ішіндегі оның мәнін терең де ауқымды анықтайтындар бұл: ұлттық философия мен әдебиет, мәдениет пен оның түрлері, рухани қазынанның басқа да элементтері осы екі үлкен тұғырлардың айналасында өрбиді және дамып отырады. Олардың даму деңгейі, қоғамдық өмірге тигізетін әсері және қоғамдық санамы белгілеудегі алатын орны ерекше. Дамыған елдердің тәжірибесі осы ойды айғақтап отыр және оған көптеген мысалдар келтіруге болады.

Әдіснамасы

Мақалада мәдени ауытқу мәселелерін анықтау үшін ақпараттық, желілік, виртуалды цифрлық қоғам теориясы, әлеуметтік желілер теориясы, аксиологиялық, әлеуметтік-мәдени тәсілдер, сондай-ақ аралас шындық тұжырымдамасы қолданылды. Бақылау және сауалнама әдісі (девиантты мінез-құлық топтарымен жұмыс істеу), сауалнама сандық жастардың құндылықтары мен мінез-құлық үлгілері туралы эмпирикалық мәліметтерді алу үлкен маңызға ие. Жұмыста философиялық, психологиялық, құрылымдық-функционалдық тәсілдер, талдау, синтез, ғылыми жалпылау әдістері де қолданылды.

Зерттеу барысында компаративистика, типологизация, герменевтика, диахрондық және синхрондық талдау сияқты әдістемелер пайдаланылатын болады, олардың көмегімен мәдени динамикадағы жалпы және ерекше сипаттамалар, мәдени трансформацияларға әсер етудің ішкі және сыртқы тетіктері, қоғамды цифрлық жаңғырту дағы жергілікті, өңірлік аспектілер анықталатын болады. Батыс және өзге қауымдастықтардың девиантты субмәдениеттерін салыстырудың сарқылуын түсіну «синтез» идеясынан мәдени-өркениет процесінде әмбебап және жергілікті өзара әрекеттесу идеясына көшуге көмектесті. Зерттеуде теориялық және әдіснамалық тәсіл ретінде цифрлық буынның девиантты топтарының көрсеткіштері мен сипаттамаларын жылдамдық өлшемі мен динамикасымен салыстыруға мүмкіндік беретін мәдени аралық «кросс-уақыт» талдауы қолданылды.

Негізгі бөлім

Батыс әлемінде мәдени девиацияның артуының бір себебін ХХ ғасырдағы жаңа мәдени үрдістерден іздеу керек деп санаймыз. «Билікті күшпен жаулап алып, мәдени революцияны жоғарыдан орнатқаннан гөрі, біз бәрінен бұрын мәдениетті өзгертуіміз керек. Сонда барып билік піскен жеміс секілді қолға өзі-ақ келіп түседі» [2, 243 б.], – деді А. Грамши. Алайда, мәдени құндылықтарды өзгерту – газет, журнал, радио, кинематография секілді БАҚ пен театр, мектеп, семинарияларды бағындыру жолында табанды күрес жүргізуді талап етеді. Оларды бірте-бірте жаулап алып, ақырындап реформаның құралдарына айналдыру – кезек күттірмейтін іс. Сонда барып, қоғам модернистік мұраттарды түсініп қана қоймай, оған мойынсұнады» [3, 67 б.]. Шамамен сол кездері мәдени реформаторлардың қатарына музыка сыншысы – Теодор Адорно, психо-

лог – Эрих Фромм, әлеуметтанушы – Вильгельм Райх және кейін осы мектептің жетекшілерінің бірі болған Герберт Маркузе қосылды. Алайда, 1933 жылы Берлинде билік басына еврейлер мен марксистерді ұнатпайтын Адольф Гитлердің келуіне байланысты, «франкфурттықтарға» АҚШ-қа қашуға тура келді. Колумбия университетінің жәрдемімен Нью-Йоркте орналасқан олар – өз күштері мен таланттарын осы елдің мәдениетін терістеп, бүлдіруге жұмсай бастады. Сол франкфурттықтар ойлап тапқан жаңа қарудың бірі – сыни теория деп аталды. Теорияның атауы салмақты көрінгенмен, оның түбінде батыс өркениетінің ұстанымдарымен еш сәйкеспейтін әрекет жатты.

Аталмыш теорияның қағидалары – оны батыс мәдениетінің барлық элементін (христиандықты, капитализмді, отбасы беделін, патриархатты, иерархиялық құрылымды, салт-дәстүрді, сексуалдық шектеулерді, наным-сенімді, патриотизмді, ұлтшылдықты, этноцентризмді, конформизмді және консерватизмді) сынайтын теория ретінде белгілі болды.

Мысалы, марксисттер сол сыни теорияға сүйене отырып, Батысты тарихтағы барлық өркениеттер мен мәдениеттерге жүргізген геноциді үшін айыптаудан танбай келеді. Сыни теория бойынша, батыс қоғамы – нәсілшілдіктің, фашизмнің, ксенофобияның, гомофобияның ордасы екен. Эрих Фромның «Бостандықтан қашу» және Вильгельм Райхтың «Бұқараның психологиясы және фашизм», «Сексуалдық революция» кітаптары осы сыни теорияның негізгі жемістері еді. Дегенмен, Франкфурт мектебінің ең атақты кітабы – Теодор Адорноның «Авторитарлы тұлға» еңбегі болды. Бұл өз кезегінде Карл Маркстың экономикалық детерминизмін жоққа шығарған, мәдени детерминизмге негізделген франкфурттықтардың қасиетті кітабы болды. Оның басты идеясы: «Егер

христиандық немесе әсіре капиталистік отбасында тек қана қатал патриот, дәстүрлі дінді ұстанатын әке билік етсе, ондағы балалар нәсілшіл, фашист болып өседі деп, нық сеніммен айтуға болады» [4, 389 б.] – дегенге саяды.

Олардың тағы бір жетістігі – мәдени гегемонияға апаратын жол философиялық пікірталаста емес, психологиялық қайта тәрбиелеуде жатыр деген тезис болды. Ол тезис – америкалық балаларға мектепте ата-анасын – нәсілшіл, шовинист, гомофоб қылып көрсетіп, оларға жаңа өнеге керектігін түсіндірді. Франкфурт мек-тебінің осындай идеялары 1940-1950 жылдардағы педагогикалық колледждерде кеңінен таралды.

Герберт Маркузе Хоркхаймердің «Болашақ мәдени революцияда пролетариаттың рөлін кім ойнайды» – деген сұрағына жауап берді. Маркузенің ойынша, бұл рөлге – жастардың радикалды топтары, феминистер, қара нәсілділер, гомосексуалистер, маргиналдар, үшінші әлем елдерінің революционерлері және батыстың басқа да «құрбандықтары» секілді бірнеше кандидаттар бар. Батыс мәдениетін төңкеретін «жаңа пролетариат» осылар болмақ.

Бұған дейін қоғамның негізгі ұстанымдары ауызекі әңгіме немесе кітаптар арқылы қиратылып келсе, Маркузе – төсек ләззаты мен есірткі одан да күшті қару боларына сенімді болды. «Эрос және өркениет» кітабында ол әйгілі «ләззат қағидасын» ұсынып, «Соғыспен емес, махаббатпен айналыс!» – деген ұран тастады. Бұл ұранды жастар жақсы қабылдап, студенттер кітабын таласа оқып, өзі жұрт табынатын тұлғаға айналды... [5, 240 б.].

Жаңа марксшылдар үшін өздері шовинизм мен әлеуметтік теңсіздіктің инкубаторы әрі диктатураның қарапайым мысалы ретінде санаған отбасы институтын құртудан өткен маңызды мақсат болған жоқ. Сөйтіп, патриархалды отбасын жою, яғни әкені жанұядағы «тағынан түсіру» үшін, франкфурттықтар

– жанұя басшысы әйел болып табылатын матриархалды отбасын, сондай-ақ, жанұядағы әйелдер мен еркектердің қызметі ауысып кететін «андрогиндік теориянын» ұсынды. Нәтижесінде, әйелдер қаһарман атанып, алдыңғы қатарға шығарылса, еркектердің беделі төмендетіліп, нәуетек, нәумезге айналдырылды.

Халықтың рухани дүниесі қаншама бай болғанымен, ол ұлттық дүние болып қала береді, белгілі бір кеңіс-тіктік-уақыттық шекараларда өсіп жетеді, этностың, халықтың, ұлттың дүниетүсінуі мен дүниетүсінуінің ерекшелігін әйгілейді. Ол өзінің дүниені аңғаруының қайталанбайтындығын бекіте отырып, дүниежүзілік мәдениет пен тарих тәжірибесіне ашық, басқа мәдениеттерді түсінуге қабілетті, бұл мәдениеттермен өзара әрекет етуге дайын, тек сондай мәдениет үшін ғана болашақ ашық болады. Бүгінгі ұлттық рухани мәдениет ашық, өзін өзі ұйымдастырушы динамикалық жүйе ретінде дамуға міндетті. Бұл үшін жағдайды жасау - өзіне өркениеттік шұғыл өзгерістердегі қазақстандық қоғамды модернизациялаудың қиын міндетін алған, жаңа ақпараттық қоғамның жаһандану кезеңіндегі құндылықтар әлеміне еніп бара жатқан, мемлекеттің ісі.

Дәстүр мен жаңашылдық, әлемдік супермәдениеттердің арасындағы айқын үйлесімді теңдік өте күрделі процеске жатады және оның орындалуы көп шарттарды қажет етеді. Өткенге оралу, өшкенді жандыру, діни қайта өрлеу, шашыраған құндылықтарды түгендеу, жаппай батыстандыруды есептемегеннің өзінде, белсенді модернизация аймағында жүреді. Мұндай құрылым ерікті де, еріксіз де мәдениеттің шығармашылық күйіне сүйенеді. Өйткені, мәдениет барынша қалыптасқан жүйе, дегенмен оның шарықтауына бөгде күштер ықпал етері анық. Мәдениет - ескі мен жаңаның, өзімдікі мен өзгенікінің өзара қатынастары, оларды игеру мен жатсыну, мұралану және

ажырау процестері. Демек, мәдениеттің әрбір күйі бір мезет сияқты, бірақ бұл сәт ешқашан шектелмейді әрі аяқталмайды. Құндылықтардың құнсыздануы, батыс мәдениетінің қазіргі қайшылықтары адамның болмыс ерекшелігінің шексіздігін көрсетеді. Оның нәтижесінде тарих сахнасына метамәдениетпен қатар жаңа өркениеттік құрылымдар шығады.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасындағы мәдени үрдістер кейбір бағыттары өзінің табиғи болмысынан ауытқып, мимесистік (ұқсау, еліктеу) сипаттағы батыс мәдениетінің таратушысына айналып отыр. Бұл жас ұрпақтың ұлттық талғамын әлсіретеді, ұлтты дәстүрлі төл мәдениеттен бірте-бірте ығыстыра алады. Осындай еліктеушілік ұлттық мәдениетке, әсіресе жастардың сана-болмысына, қатты әсер етеді, ұлттық тәрбиеліліктің этика-эстетикалық маңызы кемиді; кейбір қоғамдық ұйымдар бұқаралық мәдениет элементтерін пайдалану арқылы оны қаржылық көздеріне айналдырады (дискотекалар, түнгі клубтар, компьютерлік ойындар, бильярд залдары т.б.). Мұндай келеңсіздікке жол берілуінің себептері ретінде: ұлттық талғам, қоғамдық мүдде ұстанымдарында мәдениет пен өнердегі құндылықтар жүйесін қалыптастыру мен саралаудың дамымағандығы, шетелдік мәдени ағымдардың енуі мен таралуына мәдени ұжымдар мен басқару ұйымдарының бақылау орнатпауы, қоғамдық ұйымдар мен саяси партиялардың мәдени даму процесінен алшақтығы, эстетикалық нормалардың, сапаның салғырттығы, яғни, талғамның татымсыздығы, стильдің дүбәралануы; түптеп келгенде нағыз өнердің құлдырауы.

Қазақ мәдениеті батыстық емес құндылықтарға негізделгенін ескерсек: тұлғааралық қатынастардың түпнегізділігіне, әрекеттенуші құндылықтардың тұрақтылығына, рухани реттеудің салмақтылығына негізделген. Қазақ мәдениетіне тән адам мен табиғат

арасындағы үйлесімділік, адам болмысының даралығына тән субъект-объект қарым-қатынастарының дамымағандығын, яғни адам мен табиғаттың өзара бірлігін, толықтығын, белгілі бір даралығын көрсетеді.

Қазір қазақстандық қоғамды тұтас қамтып отырған жаһандандудың ақпараттық төңкерісі адам өмірінің барлық салаларына ықпал етеді. Ұлттық егемендік пен ұлттық «Меннен», өзіндік болмыс пен қайталанбас дәстүрлі мәдениеттің архетиптік құндылықтарынан ажырап қалу қауіпі нақтылы көрініс табады.

Қазіргі уақытта Батыс Еуропа және АҚШ-тың мәдениеттері өзге батыстық емес мәдениеттерге деген ықпалы зор болып отыр, оның себебі бірнеше факторларға байланысты болып келеді:

- әлеуметтің экономикалық әлауқаты айтарлықтай жақсы болуы;
- адамдар арасындағы либералдылық қарым-қатынастың жақсы дамуы.

Бірқатар Еуропа мемлекеттері және АҚШ индустриалды-өндірістік мемлекеттер болып табылады. Ал басқа батыстық емес мемлекеттер индустриалды-өндірістік мемлекет қатарына жатса да, бұл сала айтарлықтай жақсы дамымаған (Жапон елі мен Оңтүстік Корея елінен басқа), олар шикізатты өндіретін мемлекеттер болып отыр.

Посткеңестік кеңістіктегі ұлттық мәдениеттерге қатысты әмбебаптандырушы руханилықтың бірнеше парадигмалары бар. Бұл батыстық, шығыстық (исламдық), орыстықтың тек бірін ағарту, гуманизм, зерделіліктің жалғыз иегері ретінде сипаттау, ұлттық мәдениетті тек бір руханилықтың әмбебапты үлгісінде саналы түрде қайтадан жасап шығару талабына жатады. Әрине, тек бір мәдениетті таңдап алудың жүзеге асуы неғайбыл, оның үстіне қазіргі жағдайларда мәдени экспансия жиі саяси экспансиямен теңестірілді, оның алғышарты ретінде қарастырылды. «Идеологиялық текетірестің соңы болып табылатын және қарама-қарсы

тұру мәдени шекаралар, өркениеттік арқылы өттетін, әлемдік саясаттың жаңа кезеңіне отырып, Қазақстан үшін айрықша, өркениеттік деңгейіндегі бірегейлік барған сайын маңызды бола бастайды» [6, 269 б.].

Қазіргі жағдайда «Шығыс – дәстүрлі қоғам, Батыс – қазіргі әлем» антитезасы мәдени модернизацияның барлық түрлі мәселелерін шеше бермейтіндігі анық. Бұл анықтамалар болмыстың әлдебір антропологиялық, әлеуметтік және өркениеттік өлшемі болып табылады. Әлеуметтік, этникалық және мәдени мәселелердің пайда болуы шамасында, олар бүгін модернизациялық процестердің динамикасын анықтайтын, сол импульстерде айқындалады. Бір жағынан, Еуразияда жүріп жатқан барлық процестерде, олар батыстық негізде қалыптасып келе жатқан, сол жаһандық өркениеттің ықпалы арта түседі. Басқа жағынан, дүниежүзілік өркениеттердің плюрализмі еуразиялық аймақтарға да тарайды. Сонымен, модернизация Қазақстанның әлеуметтік-мәдени жүйесінде терең өзгерістерге әкеледі, бірақ бір нәрсе анық: мәдени қуаттан айырылған, саяси өзіндік анықталуға тірелген, ұлттық қайта жаңғыру мәдениет болмысының бұрынғы кеңесік жақтарын қайта жаңғыртуға, оның аффирмативтік функцияларын қайта жаңғыртуға әкеледі.

Адамзаттың біртұтастықты сезінуге діни, мәдени, нәсілдік, экономикалық әлауқат, саяси жүйелердің ерекшеліктері еш кедергі бола алмайды. Оған себеп біреу – ол бүкіл адамзат түбірінің бір екендігінде, сондықтан адамзат бір-бірін іздейді, мейлі қанды соғыс, агрессиялық жолмен болсын, мейлі бейбітшілік, саудалық қарым-қатынас жолмен болсын бір-біріне талпынады, яғни халықтық қазақ тілімен айтқанда, «бір-біріне қандары тартады». Осы жағдайды ескере отырып, ерте ме, кеш пе мега-қоғамның қалыптасуы ғажап емес. Бірақ бұл жерде бір түрлі мәдени, саяси, экономикалық

жүйелер қалыптасып, ұлттық мәдениет мүлдем жойылады деп тұжырымдау дұрыс емес.

Жаһандану процесіне қарсы мемлекеттер неден қорқады? Өзіндік мәдениеттің өкілдері экономикалық, саяси, құқықтық және технологиялық гомогенизацияның нәтижелері бұл мәдениетке кері әсері етеді деп қауіптенеді. Яғни, бұл гомогенизация процесі дәстүрге, мәдениетке және өмір сүру тәртібіне өзгерістер әкелуі мүмкін.

«Өзінді таны және өзгерт» - бұл даналақтың үлгісі, халқымыздың ойлау жүйесінің өзекті мәселесі. Өзін-өзі шыңдау, жасампаздық – адамның өзіндік дамуының мәңгілік процесі» деген желеумен озық тәжірибемен қатар, зиянды, ұлт діліне, руханиятына нұқсан келтіретін әдет-ғұрыптар, түсініктер де таралуын естен шығармауымыз керек. Қазіргі әлеуметтану, философия осы «модернизация да әр түрлі аймақтық, өркениеттік варианттары бола беретінін, (әсіресе Шығысқа тән), ол этникалық, діни, менталитеттік ерекшеліктерді ескеруі қажет екенін мойындайды, қысқасы, модернизация – ұлтсыздану, батыстану (немесе орыстану – кешегі КСРО) емес. Бұл жерде Шығыс халықтары, мұсылман әлемі қазіргі заманғы деп аталатын (түбін қусаңыз, әрине, еуропалық-батыстық) құндылықтар мен дәстүрлі, тұл қасиеттерді ұштастыруда белгілі бір тәжірибе жинаған» дейді [7, 4 б.].

Қазақ халқы өз тарихында бірнеше түбегейлі трансформация дәуірлерін бағынан кешірді. Негізінен ол бізге белгілі екі үлкен белес, күрделі, өзгерістерге толы кезең: 1) мұсылмандануға байланысты, орта ғасырда болған араб-мұсылман әлеміне ену; әлемдік монотеизм дәстүрін игеру; 2) еуропалық өркениетпен араласудан басталған қазіргі күнге дейін жалғасып жатқан әлемдік өркениетке кіріп, өз орнын табу (XIX-XXI ғғ.).

Жалпы осы тарихи эволюция, ұлт трансформациясына байланысты бір

нәрсені дұрыс түсіну керек: әр түрлі идентификациялар дұрысында бір-бірін жоққа шығармай, үйлесе беру керек. Сондықтан Н. Назарбаевтың ұлттық интеграция мен жалпықазақстандық, еуразиялық, әлемдік жаһандануды бір стратегия ішінде қарауы, бірегейленудің екі деңгейі бар деуі (азаматтық-саяси және қазақтық-ұлттық), вестернизация өрісіндегі қазақстандық төлтума мәдениетті қорғау мәселесін айтуы – орынды.

Ұлттық мәдениеттің трансформациясының кезеңдеріне қысқаша тоқталсақ, онда ортағасырда әлемдік дінді қабылдауға байланысты оның өзгеруі ізгі салдар туғызып және халықтың этнопсихикасына бәлендей қайшылыққа келмей өтті. Оның себептері әртүрлі: көшпелі түркілер мен мұсылман халықтардың әлеумет-экономикалық деңгейі арасында үлкен айырмашылықтың болмауы араб, парсылар мен түркілердің этнопсихологиясында белгілі бір үйлесім болуы, т.б. Ал ең басты себебі – ислам өркениетінің ол кезде рухани сипатта болуы, этикаға негізделуі. Сондықтан онымен байланыс арқылы прогресс, ілгері басу анық байқалды, шапағат келді. Философия, мистицизм, ғылымдар, өнер, білім жедел қарқынмен дамып, түркілер «Мұсылман ренессансына» терезесі тең жұрт ретінде ат салысты.

Бірақ, сол ислам дініне байланысты дәстүрдің жаңаруының өзі мүлде қайшылықсыз өтті деу қиын.

Еуропалық мәдениетпен араласу кезеңінің алғашқы кезеңдері XIX-XX ғғ. бас кезіне тұспа-тұс келді. Абай бастаған реформашылар, сол сияқты «зар-заман» тақырыбына жазған исламшыл ақындар өмір сүрді. Олардың шығармалары қазақ ұлттық мәдениетінің XIX-XX ғғ. бас кезінде үлкен дағдарыста, ізденуде, қайшылыққа толы күйде болғанын көрсетеді. Ұлт көсемдері, жанашырлары халықты бір жағынан сынады, екінші жағынан, дерттің дауасын табуға тырысты, ұлт санасы, өмір салты белгілі

мағынада өзгеру керек екенін түсініп, оған жол көрсетті, тіпті бағдарлама жасады. Жалпы сол кездегі мұсылман халықтарға тән бұл ізденіс «жәдидизм» – «жаңашылдық» деп аталды және қазақ ұлттық зиялылары да осы бағытты ұстанды.

Жалпы, осы XIX-XX ғғ. бас кезінде ұлттың терең дағдарысқа ұшырағанын біз ұялмай айтуымыз керек. Оның бір себебі – отаршылдық болса, екінші себебі – халықтың өзінің кінәсі. Өз мінін білу – ұлылық белгісі, жақсылықтың нышаны, тәубеге келу. Сонымен бірге бұлар халықтың шын, асыл қасиеті, келбеті емес деп, ұлт зиялылары ежелгі мінез-құлықтың, дәстүрдің рухани тұстарын, күшті жерлерін айтып, халықты ойландыртып келді, бұрынғы бекзаттықты, ұлылықты, ерлікті аңсау сезімімен еске алды.

Кейбір зерттеушілер қазіргі біздің жағдай тура «Алаш» қозғалысы қайраткерлеріне кездескен мәселелерге ұқсас, тіпті оны қайталау керек дейді. Енді біреулер батыстандырудың өзін кері жылжу, «таза» көшпелі, ортағасырлық ойлау, өмір сүру үлгілеріне қайта оралу деп түсініп, мәселен, той-томалақты шамадан тыс көбейтіп, сақал өсіріп, шапан киюді ұлтшылдық белгісі деп, тіпті көпәйелділікті жақтап, діннің деежелгі, классикалық формасына беріліп жүр.

Егер Қазақстанда өтіп жатқан рестратификация мен десоциализация үдерістеріне назар аударсақ, онда сол «латынамерикандық дамудың» жаңа түрлерін аңғаруға болады. Мысалы, соңғы жылдары бұқаралық ақпарат құралдарында (әсіресе, теледидарда) «зомби» туралы ойлар жиі айтылып жүр. Аталған ұғымның көркемдік, көпшілік мәдениетінде – табыстық-кассалық мағынасынан басқа рәміздік (символдық) мазмұн бар. «Тірі өлік» немесе зомби деп көптеген жағдайда рухани мәдениеттен тыс адамды айтады. Зомби тарихи-мәдени жадыдан тыс адам. Бұл сипатта Президент

Н.Ә. Назарбаевтың тарихи-мәдени мұраны меңгеру маңыздылығы туралы ойлары өзекті мәселеге жатады. Зерттеуші О. Біләлов «зомби» сыртқы мәдени экспансияға қарсы тұра алмайды дейді. Эссе түрінде жазылған мақаладан үзіндіні орыс тілінде келтіре кетсек: «Зомби өзін сыйлау дегенді білмейді, жартылай тірі өлікте зиянды мерездерден қорғайтын иммунитет жоқ. Сондықтан пысық миссионерлер олармен ойыншықтай ойнайды» [8, 21 б.].

Зомбиге жақын типтік ұғымға мәңгүрт жатады, бұл Ш. Айтматовтың көрген бейнесі кейін әлеуметтік-мәдени рәмізге айналған. Осы ұғым жөнінде арнаулы талдау біршама жеткілікті болғандықтан, оның кейбір жақтарына ғана назар аударайық. Тәуелсіздік жылдарында рестратификация мен бірегейлену біздің елімізде этникалық доминанттар ықпалымен (тәуелсіздікті, егемендікті, жер мен ел тұтастығын сақтау, т.т.) жүргізілгендіктен, кейбір зерттеушілер қазақ мәдениетіндегі екі субэтнос (қазақ тілді және орыс тілді қазақтар) туралы жазып жүр. Біздің ойымызша, осындай бөліністің кейбір негіздері болғанымен қазіргі өркениеттілік үдерістері мен индивидуалданған қоғамда оның жасандылығы да айқын көрініс табады. Басқаша айтқанда, этносты тілдік негіз бойынша жіктеу мәдениеттанулық ухрония мен утопияға жатады. Архаикалық және патриархалдық-кандық сананың белгілі бір өкілдері орыс тілді қазақ мәдениетінде мәңгүрттік белгілер бар дегенді де шығарады. Өйткені олар үшін рухани мәдениет қоршаған орта мен заман талаптарына оқшауландырылған мұражай сипаттас болып келеді [9, 7 б.]. Бұл сана ежелгі туысқандық қатынастарды адамдық пен кісіліктің жоғары үлгісі деп жариялады. Қазақстанда бұрын «ауыл - ұлт тірегі» деген тіркес «ұлтжанды» интеллигенция өкілдері тарабынан жиі айтылады. Ауыл шаруашылығына жүргізілген деколлективизациядан соң оның да мәнділігі азайып, ауылды

жаңғырту бағдарламасының жағымды мүмкіндіктері де бар екенін мойындау қажет. Қазіргі постмодерндік қоғамдастықта тұлғаның төмендегідей қасиеттері жоғары бағаланады: автономдық, атомарлық, жасампаздық, еркіндік, шығармашылық. Осындай дара тұлға үшін ең басты – «құлдық ділден» арылу. Ол «коллектившілдік нарциссизмнің де мәнісін түсінеді» [10, 7 б.]. Орталықсыздандырылған дискурс постмодерндік әлеуметтік мәдениеттің басты белгісіне жатады. Адам – негізгі капиталға айналды және бұл жай айтыла салған сөз емес. Бір мысал келтірейік, американдық ғалымдардың санағы бойынша, ол елдегі жинақталған адам капиталы 45 трлн. долларды құрайды екен. Бүкіл АҚШ корпорацияларының табысы 2015 жылы 15 трлн. доллардан сәл артық байлықты құрастырған екен. АҚШ университеттерінде бір студентті дайындауға 1 млн. доллардан артық қаржы жұмсалады екен [11, 127-128 бб.]. Осыны қазіргі Қазақстан оқу орындарында әр студентке бөлінетін 5 мың доллардай қаржымен салыстырып көріңіз.

Дінтанушы ғалым Б.М. Сатершинов постмодерндік әлеуметтік құрылымды жоғары бағалады. Мәдениеттаным үшін постиндустриалды қоғамның «постэкономикалыққа» айналуының өзі де маңызды құбылыс болып табылады. Нарықпен реттелген бұрынғы материалдық игіліктер мен қызметтер өндірісіне қоса «адам өндірісі» секторы ерекше мәнге ие болды. Рухани өндіріс «адамдық ықпалға» бет бұрып, негізгі мақсатқа және жетекші компонентке айнала отырып, доминантты рөл атқара бастады. Жеке корпоративтік және индустриалды-капиталистік меншікпен қатар рухани құндылықтармен өлшенетін интеллектуалды-индивидуалдық және постиндустриалдық меншік қалыптаса бастады. Өндірістік сала-дағы нарықтық қатынастар жаңа социомәдени ықпалдарға жол берді: тұлғаның интеллектуалдық шығармашылық және

әлеуметтік потенциалын, материалдық өндіріске бөлінетін шығын мен қаржы ғылым, білім беру, әлеуметтік қамсыздандыру, денсаулық сақтауды арттырды, олар бірте-бірте өндірістік корпорациялар мен бизнесмендерге емес, зерттеу мен дамудың корпорацияларына, инстин-туттар және университеттерге көшеді» [12, 127-128 бб.].

Аталған автордың жаңа индивидуалданған мәдениет өніндегі сараптамасы батыстық озық ойлы философтардың пікірлерімен үндес келеді. Француз Жиль Делез қазіргі постмодерндік әлеуметтік мәдениетке мынандай анықтама береді: «Автономдық қоғам – бір мезгілде демократиялық және трансценденттік тірексіз – бұл бәрін біздің өзіміз шешетін қоғам» [13, 8 б.]. Жоғарыда белгіленгендей идеал мен жеке адамдардың шығармашылығында қалыптасады. Қоғам дегеніміз адам жасампаздығы үдерісінде ғана дами алады. Басқаша баламаларда «кешеуілдеп қалған қоғамдарды», «реликтивтерді», «авторитарлық режимдерді» ғана көре аламыз. Философ Н. Садыков қазіргі Қазақстанда екі түрлі инновациялық өркениетті құру бағдарламасы бар дейді, біріншісінің жасампаздық мүмкіндіктері төмен және архаистік санадан нәр алады. Оның басты сипаттарына жататындары:

- ру-тайпалық және тоталитарлық инерция;
 - мәдениетті пайдасы шамалы сала деп санау;
 - «толымсыздық комплексі» немесе «ұлттық мания»;
 - әлемдік өрекиеттік үлгілерімен салыстырмалы зерттеулерден үрейлену;
 - шындықты жасыру, жаңа мифтерді, репрессиялық сананы қалау [14, 70 б.].
- Келесі бағдарлама тұлғалық мәдениетті заман талаптарына сай қалыптастыруға бағытталған:

- субъекторталық ұстаным;
- мәдениетті әмбебапты реттеуші тетік және сұхбат деп қарастыру;
- жеке адам санасына манипуляция жасауды тоқтату;

- ХХ ғасырдың бейбіт мәдениеті құндылықтарын (демократия, адам құқықтары, азаматтық қоғам, орнықты даму, толеранттылық, күш көрсетпеу т.т.) қабылдау [14, 100 б.].

Қоғам мен тұлғалық мәдениеттің арақатынасы әр өркениеттілік жүйеде өзінше болатындығын еске алып өткен дұрыс болар деп есептейміз. Мысалы, қазақ мәдениетінің болашақта гүлденуі үшін таза батыстық индивидуалистік принциптермен де, шығыстық қауымшылдық тұғырнамалармен де шектелгендіктің берері аз.

Аталған мәселенің ұтымы бір шешімін Қазақстан Тұңғыш Президенті, Елбасы Н.Ә. Назарбаев ұсынады: «Бүгін тоталитарлық және либералды қоғам арасындағы дау жойылған кезде либералдық қоғам модельдерінің әр түрлі болатыны және әр елдің өзіндік ерекшеліктері болатындығы анықталып отыр. Негізгі айырмашылық модельдердің екі үлгісінің: ағылшын-саксон және «азиялық жолбарыстар» көрсеткен азиялық үлгілердің арасында болып отыр. Бірқатар бағыттарға ортақ сипаты бола тұра, олардың арасында үлкен айырмашылықтар байқалады. Бірінші модельге көбіне даралық, екіншісіне – коммунитаризм тән. Бірінші жағдайда мемлекеттің шектеулі рөлі уағыздалады, екіншісінде мемлекеттің жоспарлауымен белсенді түрде айналысып, жекеше сектор мен бүкіл қоғамға жетекшілік етуге тиіс күшейтілген рөлі уағыздалады. Бірінші модельде көңіл макроэкономикаға, екінші модельде – микроэкономикаға бөлінеді және т.с... Біз – өзіміздің белгілі тарихымыз бен өзіндік болашағымыз бар еуразиялық елміз. Сондықтан біздің моделіміз басқа ешкімнің моделіне ұқсамайтындай болады. Ол өз бойына әр түрлі өркениеттердің жетістіктерін сіңіреді» [15, 47-48 бб.].

«Еуропашылдық» белгілі мөлшерде ұзақ уақыт бойы мақтан, жетістік болды, ол кездегі ұлт интеллигенциясының

ішінен тым батысшыл болып, материализм, марксизмдерді де қостап кеткендері кездесіп отырды, әсіресе дінге, төл дәстүрге байланысты үстірт пікір айту да орын алды. Оның сол кездегі арғыдан келе жатқан потенциалы, шын мағынасын ажырату керек еді. Жалпы, сол кездегі ұлт элитасы еуропалықтардың өздеріне ұқсап кетіп, экстраверттік мінез танытып (яғни, мына дүние мәселелеріне беріліп), саясатшыл, ұлтшыл болды. Ұлтшылдық идеологиясы Еуропа мәдениетінен туындап, XIX ғасыр, капитализм индустриалдық қоғамның айнымас бір сипаты еді. Шығыс таза, дүние ұлтшылдықты бұдан бұрын білмеген, себебі, дін, конфессионалдық сана-сезім, империялық конфессионалдық сана оны тепеңдікте ұстап отырған. Жалпы сол кездегі зиялылар төл руханияттан кейде ауытқып кетіп отырған. Одан түбегейлі қол ұзу кеңес дәстүрінде марксизм арқылы болды. Әрине, бұл да заман талабы еді. Дәуір ерекшелігі осы сатыдан да (рационализм, сауда-өнеркәсіпті игеру, әлеуметтік, мемлекеттік қайта құрылу, т.б.) өту керек еді.

Қазіргі кезде көптеген ғылыми және адами мәселелерге түбегейлі жаңаша қарауға мүмкіндіктер туды. Қоғамның рухани өміріндегі құндылықтардың өзіндік келбеті мен сипаты көп өзгерді. Бұл құбылысты қоғамдық тарихи процестегі әр түрлі көріністер, көрнекті тұлғалардың іс-әрекеттерімен байланыстырмай терең түсіндіру мүмкін емес.

Діни құндылықтардың ерекшеліктерін, олардың ғылыми, этникалық дүниетанымға тигізген ықпалын жаңаша сараптау керек. Осы жолда еліміздің мұсылман қауымы атқаратын істер өте ауқымды және ғалымдардың көмегінсіз оны атқару қиындыққа түседі.

Халқымыздың сан ғасырлар бойындағы даму тарихында соңғы он бес жылдың алатын орны ерекше. Ата – бабамыздың армандаған тәуелсіздігіне, өз мемлекетімізге қол жеткіздік. Әрбір

халық тарихи даму кезеңінде өз болмысын ойлау жүйесі және дүниетанымы арқылы зерделейді. Ұрпақтан-ұрпаққа рухани құндылықтарды жеткізу ұлттық құндылықтардың тұрақты жүйесін жасайды. Сыртқы дүниедегі өзіне ұқсас қоғамдық өлшемдерді ішкі қажеттіліктерге жаратып, ұлттық діл негіздерін қалыптастыруға мүмкіндіктер ашады. Осыдан келіп дүниетанымның негізі мәні тек дүниені тануда ғана емес, оның мәнді мақсатын адамға байланысты пайымдауда екені көрінеді.

Жаһандану тегереуіне төтеп беретін азаматтық және патриоттық құндылықтар жүйесін тәрбиелеу процесінде, әрине, тек қазақтың ұлттық мәдениетінен келтірілген тағылымдардың жеткіліксіз екендігі түсінікті. Мұндай мысалдарды әлемдік өркениеттілік тарихынан көптеп кездестіруге болады. Айталық б.з.д. IV ғасырда Аристотель азаматтылықтың ежелгі Грекияда қалай қалыптасатынын суреттеп берген. 18 жасқа толған бозбала халық жиналысына келіп ант береді екен: мен заңдарды дәйекті сақтаймын, отандық рәміздер мен қасиетті үлгілерді қадірлейтін боламын, Отан үшін соғысуға дайынмын. Осыдан кейін екі жылға әскери қызметке кетеді екен.

Қазақ халқының әдептік санасында да патриоттық тәрбиеге үлкен көңіл бөлінеді. Мысалы, психолог-ұстаз Қ. Жарықбаев мынадай түйінді ойларын келтіреді: «Ұлтжандылық – отаншылдық қасиетпен тығыз байланысты. Қазақ елі бұл – біздің Отанымыз, туған жеріміз, өз еліміз. Осы жерді жан-тәнімен сүйетіндер де, оны көздің қарашығындай қорғап, сақтайтындар да алдымен қазақ халқы, оның сендердей ізбасарлары. өз елінің нағыз жанашыр азаматы болғысы келген адам алдымен өзінің әкесі мен шешесін, бауырлары мен туған-туысқандарын қастерлеп, қадір тұтуы тиіс» [16, 57 б.].

Дүниетаным әртүрлі жолмен мәдениетті байытады, бірақ, мәдениет тарихи құбылыс, оны адамдар жасап,

өзгертеді. Адамзат тарихының дамуы ірі және шағын кезеңдерден тұрады. Олардың әрқайсысына өзіндік мәдениет тән, мәдениетпен бірге дүниетанымда өзгеріп, қайта құрылады. Сондықтан, дүниетанымының мәдени-тарихи сипаты бар делінеді. Айталық, антика дәуірінің дүниетанымы алғашқы қауымның дүниетанымынан өзгеше, біздің қазіргі дүниетаным барша өткен дүниетанымнан басқаша. Бірақ, мәдениеттің этникалық және ұлттық ерекшеліктері де бар. Сондықтан, кез келген дүниетанымда этникалық не (немесе) ұлттық нышан болады.

Кейбір мәдениеттерде, әсіресе, тарихтың ертерек сатылары мен барлық алғашқы қауымдық мәдениеттерде, «көзге көрінбейтін» дүниетаныммен қатар, оны алмастырушы әрі сыңары болатын әлем бейнесі деген нәрсе қалыптасады. Әлем бейнесінде дүниетаным мен оның әмбебаптары көзге көрінетін, көрнекі формаға ие болады. Бұл эстетикалық сөз бен эстетикалық бейнелеу іс-әрекеттерін қолдану арқылы жүзеге асады. Мысалға әлемдік ағаш деп аталатын нәрсені алуға болады. Ол көптеген адамға әлемде адаспау үшін біршама тиімді бағдар болды. Қоғамдық сана деңгейі ретіндегі дүниетанымның жалпы сипаты осындай. Тарихтың соңғы сатыларында кейбір тұлғалар жалпы дүниетанымнан біршама ерекшелу басқа, өзіндік жеке дүниетанымды жасайды.

XX ғасырдың басында О. Шпенглер айтқандай, Батыстың құлдырауы туралы сөз қозғап жүр. Оның басты факторлары: өркениеттік және мәдени құндылықтардың арасындағы қайшылықтар, демографиялық және экологиялық дағдарыстар, АҚШ саясатындағы астамшылдық, көпполусті әлемге бейімсіздік ж.т.б. Бұл процестердің мәдениет саласындағы тигізген әсерлерін философиялық тұрғыдан пайымдау жаңа әлеуметтік-философиялық ізденістердің арқауы

болары сөзсіз. Ал алынатын нәтижелері ұлттық философияның көкжиектерін кеңейте түсуі, терең де толымды теориялық негіз болары хақ.

Жаһандану және батыстандыру үрдістеріндегі қазіргі Қазақстан үшін этникалық сақталу тетіктерін жаңғырту және оларды заман талаптарына сай үйлестіру маңызды міндет болып табылады. Біздің зерттеуіміздің өне бойында осы идея басымдық болып, өз кезегінде ойлау мәдениетімізге бастаушы методологиялық құрал ролін атқарды. Келешек зерттеу барысында тереңдей түсіп, жаңа ізденістерге бастау болады.

Қазіргі Қазақстан үшін қазақ халқының ғасырлар бойы жинақтаған мәдени құндылықтары (еркіндік, төзімділік, ашықтық, сұхбатшылдық, табиғатқа жақындық, балажандылық т.т.) жаңа жағдайларда діл, дін, тіл бірлігін қорғауда маңызды рөл атқарады. Бұның өзі батыстандыру процесінің сыңаржақтылығын айқындап қана қоймай, салыстыру арқылы толыққанды жаңа қорытындылар негізінде философиялық жаңа қырларын ашуға және оларды дәйекті түрде негіздеуге кең жол ашады.

Қазіргі Қазақстан жағдайында ұлттық мәдениет үшін батыстандыру үрдістері амбивалентті болып келеді: нарық, демократия, азаматтық қоғам, құқықтық мемлекет, тұлға еркіндігі сияқты Батыстың жағымды құндылықтары – бір жағынан және квази мәдениет, қарсы мәдениет, девианттық қылық, еліктеушілік, дәстүрдің құнсыздануы тәрізді теріс батыстық әсерлер – екінші жағынан. Ең дұрыс пайымдау бағыты ретіндеекі жақтың да оң нәтижелерін біріктіріп, ортақ ғылыми қорытындыларын әлеуметтік-мәдени зерттеудің нысанына айналдыру.

Қорытынды

- Бүгінгі Қазақстан өркениетінің алдында тұрған негізгі міндеттердің

бірі ұлттық мәдениет байлығын әлемдік өркениет тізбегінеенгізу. Қазақстандық өркениет – көп ұлтты тәуелсіз Қазақстан үшін ұлттық идеяның көрінісі.

- Қазақстанда мәдениеттің өзекті мәселелеріне және олардың пән құрастырушы потенциалына жататындары: қазақ мәдениеті мен өркениеттілігін бірегейлендіру, мәдени институттарды бейкоммерциялық және жоғары мәдениет талаптарына сай қайта ұйымдастыру, ұлттық мәдени мұраны жаңғырту концепциясын ғылыми негізде талдау; әлемдік өркениет құндылықтарын ұлттық мәдениет бітімдерімен үйлесімді қосу, этномәдени жалпыма контекстіден субмәдениеттік зерттеулерге көңіл бөлу, мәдени басқарудың шығармашылық және мақсаттылық формаларын қолдау, көңіл көтеру индустриясының озық үлгілері мен ұлттық дәстүрдің арасындағы үйлесімді өлшемдерді қалыптастыру т.т.

- Қазақ мәдениеті батыстық емес құндылықтарға: тұлғааралық қатынастардың түпнегізділігіне, әрекеттенуші құндылықтардың тұрақтылығына, рухани реттеудің салмақтылығына негізделген. Қазақ мәдениетіне тән адам мен табиғат арасындағы үйлесімділік, адам болмысының даралығына тән субъект-объект қарым-қатынастарының дамымағандығын, яғни адам мен табиғаттың өзара бірлігін, толықтығын, белгілі бір даралығын көрсетеді.

- Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасындағы мәдени үрдістердің кейбір бағыттары өзінің табиғи болмысынан ауытқып, мимесистік (ұқсау, еліктеу) сипаттағы батыс мәдениетінің таратушысына айналып отыр. Бұл жас ұрпақтың ұлттық талғамын әлсіретеді, ұлтты дәстүрлі төл мәдениеттен бірте-бірте ығыстыра алады. Осындай еліктеушілік ұлттық мәдениетке, әсіресе жастардың сана-болмысына, қатты әсер етеді, ұлттық тәрбиеліліктің этика-эстетикалық маңызы кемиді; кейбір қоғамдық ұйымдар бұқаралық мәдениет элементтерін пайдалану арқылы оны қаржылық көздеріне ай-

налдырады Мұндай келеңсіздікке жол берілуінің себептері: ұлттық талғам, қоғамдық мүдде ұстындарында мәдениет пен өнердегі құндылықтар жүйесін қалыптастыру мен саралаудың дамымағандығы; шетелдік мәдени ағымдардың енуі мен таралуына мәдени ұжымдар мен басқару ұйымдарының бақылау орнатпауы; қоғамдық ұйымдар мен саяси партиялардың мәдени даму процесінен алшақтығы; эстетикалық нормалардың, сапаның салғырттығы, яғни, талғамның татымсыздығы, стильдің дүбәралануы; түптеп келгенде нағыз өнердің құлдырауы.

Әдебиеттер тізімі

1 Зиммель Г. Мәдениеттің мәні туралы (Аударған Самат Ибраим) // Әлемдік философиялық мұра. 20 томдық. – Алматы: Жазушы, 2006. – 17 Т. – 64-81 бб.

2 Грамши А. Тюремные письма. – М.: Прогресс, 1985. – 243 с.

3 Нысанбаев А.Н. Казахская цивилизация как проблема социальной и правовой философии. – Алматы: ИФП МОН РК, 2003. – 165 с.

4 Хамидов А.А., Әлжан Қ.Ұ. XX ғасырдың мәдениет философиясы // Әлемдік философиялық мұра. 20 томдық. – Алматы: Жазушы, 2006. – 17 Т. – 389б.

5 Мүтәліпов Ж. Мәдени диалог және өркениеттер тоғысы. – Алматы, 2002. - 240 б.

6 Назарбаев. Ғасырлар тоғысында. - Алматы: Өнер, 1996. - 269 б.

7 Божбанбаев Б.М. Тенденции и перспективы развития Казахстанской культуры // Философия тарихы: Классика және қазіргі уақыт. Екінші Қасымжанов оқулары. Халықаралық ғылыми конференция материалдары. - Алматы, «Қазақ университеті», 2005. – 115-119 бб.

8 Біләл О. Қалам ұшына тұнған ой. // Жалын. – 2006. - № 9. - 23-25 бб.

9 Кодар А. Истоки Степного Знания // Тамыр. – 2000. - № 1 (2). – С. 34-43

10 Садықов Н. Казахстан и мир: социокультурная трансформация. - Астана: Елорда, 2001. – 280 с.

11 Қазбеков Н.А. Мәдениет және мәдениеттанулық концепциялар. - Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2003. – 235 б.

12 Сатершинов Б.М. Қазіргі Қазақстан мәдениеті дамуының негізгі бағдарлары мен

қайшылықтары. Ф. ғ. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. – Алматы: – 2000. – 135 б.

13 Глобалистика: Международный междисциплинарный энциклопедический словарь // Гл. ред.: И.И. Мазурь, А.Н. Чумаков. – М.-СПб. : ИЦ «Елима», ИД «Питер», 2006. – 547 с.

14 Тоффлер. Э. Третья волна. –М.: ООО АСТ,1999. – 784 с.

15 Назарбаев Н.Ә. Сындралы он жыл. - Алматы: Атамұра, 2003.- 240 б.

16 Жарықбаев Қ., Алдамұратов Ә., Ғабитов Т. Әдеп негіздері. Алматы: Мұраттас, 1997. 153 б.

Transliteration

1 Zimmel G. Mádeniеттің máni týraly [About the essence of culture] (Аýдарған Samat Ibraim) // Áлемдік философиялық мұра. 20 томдық. – Алматы: Jazyshy, 2006. – 17 Т. – 64-81 bb. (in Kaz)

2 Gramshi A. Tjurementnye pis'ma [Prison letters] – М.; Progress, 1985. – 243 s. (in Russ)

3 Nysanbaev A N. Kazahskaja civilizacija kak problema social'noj i pravovoj filosofii [The civilization of Kazakhstan as a problem of social and legal philosophy] – Алматы: IFP MON RK, 2003. – 165 s. (in Russ)

4 Hamidov A.A., Áljan Q.U. XX ғасырдың mádeni filosofiasy [Cultural philosophy of the XX century] / / Áлемдік философиялық мұра. 20 томдық. – Алматы: Jazyshy, 2006. – 17 Т. – 389b. (in Kaz)

5 Músálipov Sol. Mádeni dialog jáne órkenieter toǵysy [Cultural dialogue and the tide of civilizations] – Алматы, 2002. – 240 b. (in Kaz)

6 Nazarbaev. Gasyrlar toǵysynda [At the turn of the century] - Алматы: Óner, 1996. - 269 b. (In Kaz)

7 Bozhbanbaev B.M. Tendencii i perspek-

tivy razvitija Kazahstanskoj kul'tury [Trends and prospects of development of Kazakh culture]// Filosofia tarihy: Klasika jáne qazirgi ýaqyt. Ek-inshi Qasymjanov oqýlary. Halyqaralyq ǵylymı konferensia materialdary. - Алматы,» Qazaq ýniversiteti», 2005. – 115-119 bb. (in Russ)

8 Bilál A.Qalam ushyna tunǵan oi [A thought stuck in the tip of a pen] // Jalyn. – 2006. - № 9. - 23-25 bb. (In Kaz)

9 Kodar A. Istoki Stepnego Znanija [The Origins of Steppe Knowledge] // Tamyr. – 2000. - № 1 (2). – S. 34-43(in Russ)

10 Sadykov N. Kazahstan i mir: sociokul'turnaja transformacija [Kazakhstan and the world socio-cultural transformation] - Astana: Elorda, 2001. – 280 s. (in Russ)

11 Qazbekov n. a.Mádeniет jáne mádeni konsepsialar [Culture and cultural concepts] - Qaraǵandy: Bolashaq-Baspana, 2003. – 235 b. (In Kaz)

12 Satershinov B.M. Qazirgi Qazaqstan mádeniети damýynyń negizgi baǵyttary men qayyrshylary [The main directions and contradictions of the development of modern Kazakhstan's culture] F. kand. ǵylymı dárejesin alý úshin disertasiyany дайындаған. - Алматы: -2000.- 135 b. (In Kaz)

13 Globalistika: Mezhdunarodnyj mezhdisciplinarnyj jenciklopedicheskij slovar [Globalistics: An international interdisciplinary Encyclopedic Dictionary] // Gl. red.: I.I.Mazur', A.N.Chumakov. - М.-SPb. : IC «Elima», ID «Piter», 2006. – 547 s. (in Russ)

14 Toffler. Je. Tret'ja volna [The third wave] – М.: ООО АСТ, 1999. – 784 s. (in Russ)

15 Nazarbaev N.Á. Uldarly on jyl [A critical decade] - Алматы: Atamura, 2003.- 240 b.(In Kaz)

16 Slámuly Q., Aldamuratov Á., ǒbitov T. Áдеби негіздері [Fundamentals of ethics] - Алматы: Murattas, 1997. - 153 b. (In Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

<i>Елдос Нұрланұлы Осербаев</i>	PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
<i>Тұрсын Хафизұлы Ғабитов</i>	Философия ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
<i>Елдос Нурланович Осербаев</i>	PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
<i>Турсун Хафизович Габитов</i>	Доктор философских наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
<i>Yeldos Osserbayev</i>	PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
<i>Tursun Gabitov</i>	Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

ҚАЗІРГІ ҰРПАҚ УАҚЫТЫ ЖӘНЕ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Т.Е. Тұмашбай

АҢДАТПА

Зерттеудің тақырыбы жаһанданудың қазіргі үрдісіне қазақстандық қоғамның интеграциялану мәселелеріне арналған. Жаһанданудың ықпалымен қазақстандық қоғамда жаңа ұрпақтың қалыптасуы орын алуда. Дүниедегі технологиялық және ақпараттық инновациялар компетентті, сан қырлы, ашық адамдардың түзілуіне жаңа талаптарды қояды. Ұрпақтардың сабақтастығы адамның рухани және әлеуметтік қалыптасуындағы тарихи субъективтіліктің әсерімен жүруде. Бұл мақаланың мақсаты тәуелсіздік жылдарында түзілген ұрпақтардың мінез-құлығындағы өзгерістерді ашу болып табылады. Сондықтан бұл мақаланың теоретикалық мағынасын біздің жаһандану дәуірінде әлемнің барлық адамдарымен тығыз интеграцияда және күннен күнге артқан өзара байланыстылықта өмір сүруіміз құрайды. Біздің қоғам өзінің дамуының барлық салаларында жаһанданудың өзгерістеріне бейімделу керек. Тиісінше, мақалада қазіргі қазақ қоғамының цифрлық технологиялар негізіндегі дамуының құндылықтық негізі, оның адамның бос уақытын өткізудегі қайшылығы қарастырылды. Бір жағынан алғанда сандық, ақпараттық қоғам адамның мүмкіндіктерін, оның көкжиегін арттырғанымен, екінші жағынан жастардың виртуалды дүниеге бүтіндей кірігуі орын алуда. Мұндай ақпараттық технология қоғамдық факт ретінде бар, бірақ біздің әлеуметтік ортамызда, ол теріс-мінез құлық формасында көрініс беруде. Дамыған технологиясы бар қоғамдар цифрлық мүмкіндікті жасанды интеллектіге айналдырып, одан материалдық табыспен бірге, қоғамдық өмірдің барометрі, әлем бір үй фокусі өлшемінде қолдануда. Біздің қоғамдық ортада, бұл әлеуметтік үрдіс өзгеше түрленіп көрінуде. Олар: кибербуллинг, уақытты босқа өткізу, балалардың арасындағы смартфонға, интернетке тәуелділік. Мақалада зерттеудің теориялық, методологиялық және салыстырмалы әдістері қолданылды. Зерттеудің теориялық негізін Ф. Ницшенің, И. Валлерстайнның, Г. Маркузенің, Д.К. Богатыревтің, Г. Мямишеваның, Л.В. Турарбекованың ғылыми концепциялары құрайды.

Түйін сөздер: ұрпақтар уақыты, ұрпақтардың жасампаздығы, тәуелсіз елдің азат ойлы адамдары, құндылықтар.

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық
университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Т.Е. Тұмашбай,
tumashbai@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Т.Е. Тұмашбай.
Қазіргі ұрпақ уақыты және
құндылықтар //
Адам әлемі. – 2022.
– №1 (91). – Б. 63-79.

Время современного поколения и ценности

Аннотация. Тема исследования посвящена проблемам интеграции казахстанского общества в современный процесс глобализации. Под влиянием глобализации происходит формирование нового поколения в казахстанском обществе. Технологические и информационные инновации в мире предъявляют новые требования к формированию компетентных, разносторонних, открытых людей. Преемственность поколений происходит под воздействием исторической субъективности в духовном и социальном становлении человека. Целью данной статьи является выявление изменений в поведении поколений, сформировавшихся за годы независимости. Теоретическая значимость данной статьи заключается в том, что в эпоху глобализации мы живем в тесной интеграции и возрастающей взаимозависимости со всеми людьми мира. Поэтому наше общество должно быть адаптировано изменениям глобализации во всех сферах своего развития. В статье рассматривается ценностная основа развития современного казахского общества на основе цифровых технологий, противоречия в свободное время человека. С одной стороны, цифровое, информационное общество повышает возможности и потенциал человека, а с другой – происходит целостная интеграция молодежи в виртуальный мир. Такие информационные технологии существуют как социальная реальность, но проявляются в нашей социальной среде в негативной поведенческой форме. Высокотехнологичные общества используют цифровые возможности в качестве барометра общественной жизни в качестве единственного дома в мире, наряду с искусственным интеллектом и материальным доходом. В нашем социальном кругу эта социальная тенденция проявляется по-разному. Это: киберзапугивание, пустая трата времени, зависимость от смартфонов, интернет среди детей. В статье используются теоретические, методологические и сравнительные методы исследования. Теоретической основой исследования являются научные концепции Ф. Ницше, И. Валлерстайна, Г. Маркузе, Д.К. Богатырева, Г. Мямишевой и Л.В. Турарбековой.

Ключевые слова: время поколений, созидательность поколений, свободомыслящие люди независимой страны, ценности.

Modern Generation Time and Values

Abstract. The theme of the research is devoted to the problems of integration of Kazakhstani society into the modern process of globalization. New generation is being formed in Kazakhstani society under the influence of globalization. Technological and informational innovations in the world make new demands on the formation of competent, versatile, open people. The succession of generations occurs under the influence of historical subjectivity in the spiritual and social development of a person. The aim of this article is to identify changes in the behavior of generations that have been formed during the years of independence. The theoretical significance of this article lies in the fact that in the era of globalization we live in close integration and increasing interdependence with all people of the world. Therefore, our society must be adapted to changes in globalization in all spheres of its development. The article examines the value basis of the development of modern Kazakh society based on digital technologies, the contradictions of human leisure time. On the one hand, the digital, information society increases a person's abilities and potential, while on the other hand, the holistic integration of young people into the virtual world takes place. Although such information technology exists as a social fact, it manifests itself in a negative behavioral form in our social environment. High-tech societies use digital opportunity, along with artificial intelligence and material income, as a barometer of social life, in the measure of a single house in the world. In our social environment, this social trend manifests itself in different ways. These are: cyberbullying, decadence, addiction to smartphones, the internet among children. The authors use theoretical, methodological and comparative research methods in the article. The theoretical basis of the research is the scientific concepts of F. Nietzsche, I. Wallerstein, G. Markuse, D.K. Bogatyrev, G. Myamisheva and L.V. Turarbekova.

Key words: Time of Generations, Creativity of Generations, Free-Thinking People of An Independent Country, Values.

Kіріспе

Қазақстан Республикасы өзінің отыз жылдық мерейтойына аяқ басуда. Кез келген халық үшін биік мұрат, ол тәуелсіз елде өмір сүру. Яки, оның өзін және өзіде қорғауға дайын елінің болуы. Еліміз әлемдік өркениетке тиімді интеграциялануы арқылы экономикалық - әлеуметтік қатынастарда дамыды және ол өркениеттің тәжірибелерін алды. Еліміздің тәуелсіздік жылдарының үлкен қуанышы, ол елдікті жалғастыра білетін зиялы-ағартушылық қауымның, ғылыми-техникалық потенциалдың және басқарушылық элитаның қалыптасып, өзінің өміршеңдігін көрсете алғаны еді. Бұл саяси - рухани сабақтастық біздің тарихымыздағы елдік дәстүрдің бар болуы сабақтастығының нәтижелері ретінде қабылданады. Қазіргі ұрпақ тарихымыздағы ақтаңдақтарды ұмытпауы қажет және оны жүзеге асыру үшін ақпараттық технологиялар жетістігін қолдануымыз қажет. Қазақстандық қоғам өз тарихында көптеген репрессивті оқиғалардың құрбаны болды. Осы өткен уақыттағы қиындықтар туралы Шәкәрім бабамыздың ойларын ұлы Ақат ата өзінің естелігінде былай келтіреді. «Адамның арты бүгінгілер ғана емес, кейінде келешек бар. Дәуір артқа тартпайды, алға тартады. Өмір жаңара бермек, өмір жаңарса, адам тазара бермек. Ешнәрсе жоғалмақ емес, өзгеріп қайта келмек. Тарих мәңгілік, ол өткеннің тазасын, жарамдысын алмақ», - деген ойын келтіреді [1, 195 б.]. Бұл ойдан байқайтынымыз, ол адамның тіршілігінде мәңгілік құндылығы бар тарихтың негізіндегі объективті, тұрақты уақыттың болатыны және сонымен бірге қоғамдағы саяси-әлеуметтік үрдістермен байланысты және адамның құбылуымен туындайтын уақытша уақыттың орын алатыны. Өйткені, адам өз болмысын, дүниені толық танып болдым деген менменсінуде әлде өзінің әлеумет алдындағы әлсіздігінде заман-

ды өз танымы мен пайымына қарай басқарғысы келеді. Сондықтанда адам мінезі өзгермелі, құбылмалы. Шәкәрім бабамыз бұл уақытшалықты толқынды уақыт деп анықтайды. «Бұл толқында тұрған уақыт. Ол толқын алып кетеді. Бұл уақытша ғана. Ең қажетті ісі осы толқынның өтуі, соны қалай өткізу. Содан бұзылмай, бұрылмай адалдық қалыпта өту. Бұл уақытша болған ағым, артқа басудың жаңылыс, қателік шегінісі. Қайта шегіністе де кері күш, кері ағын болады» [1, 211 б.]. Тиісінше, Шәкәрім қажы уақыттағы уақытшалықта адам өзінің қайраттылығын, мінезділігін жоғалтпауы тиіс, өйткені ол уақыт әлсіздерді билейді, қажытады, мүжиді деп есептейді. Шәкәрім бабамыз ой толғауындағы уақыттан бұзылмай адалдығын сақтау арқылы өту қазіргі ұрпаққа жүктелетін парыздың бірі. Дегенмен еліміз бұл жылдары мәдениетте, экономикалық жүйеде, ғылымда, техникада үлкен жетістіктерге жетті. Қазіргі уақытқа дейін сол жылдары құрылған жүйелі, жоспарлы шаруашылықтың, экономикамен мәдениеттің негізінде түзілген еңбектің инерциялық нәтижелерін қолданудамыз. Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі және оның халықаралық қатынастар жүйесінде орнығып, танылуы алғашқы президентіміз, Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың еңбегімен, саяси, мемлекет қайраткері ретіндегі іс-әрекеттілігімен тығыз байланысты. Н.Ә. Назарбаевтың қажырлы еңбегімен құрылған тәуелсіз Қазақстан Республикасы сан түрлі халықтарды бейбіт өмірге біріктірген ортаға айналды. Нұр-сұлтан қаласы соғылды, Түркістан рухани орталыққа айналууда. Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев осы келелі істерді жалғастырып, сабақтастықты сақтап отыр. Тарихта уақыт ағысын сезетін, аңдайтын харизмалық тұлғалар болады. Сондай тұлғалардың бірі біздің алғашқы президентіміз Н.Ә. Назарбаев және түрік деген халықты тарих сахнасына қайта алып шыққан М.К. Ататүрік. Бұл екі тұлға ұрпақтар санасында, оның

ес-жадында өшпес із қалдырды. Н.Ә. Назарбаевтың көзқарасынша «Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс. Бұл саяси және экономикалық жаңғыруларды толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналады» [2].

Зерттеу әдістері

Мақаланың мақсатын қазіргі ұрпақтың дүниетанымындағы өзгерістерді, құндылықтарды бағалау арқылы зерттеу құрайды. Мақаланың өзегіне теориялық-әдіснамалық зерттеу қағидасы алынды. Мақаланың зерттеулік әдіс-темесін қоғамдық шынайылықты дедукциялық негізде талдау, ұғымдарды және тұжырымдарды салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Өйткені философияның негізгі категорияларының бірі шынайылық пен әрекеттілік, ондағы адамның, әлеуметтік топтың орыны логикалық заңдылықтарды қолдану арқылы ұғым ретінде ашылады. Мәтіндердегі ойларды, деректерді контент талдау әдісі негізінде ұрпақтың уақытын сипаттау және мінез-құлық үлгілерін бөліп көрсету көзделді. Тиісінше мақаланың теоретикалық және қолданбалы негізіне бұл уақытқа дейін зерттелген мәліметтер алынды. Олардың қатарын классикалық философиялық ой өкілдері Ф. Ницшенің, И. Валлерстайнның, Г. Маркузенің, ресейлік философ Д.К. Багатыревтің, отандық зерттеушілер Г. Мямешеваның, Л.В. Турарбекованың, мәдениеттанушы Д. Сапарованың ойлары құрады.

Қазіргі заман және ұрпақтың әлеуметтік ортасы

Цифрлы ұрпақ ұмытшақ, алаңғасар ұрпақ болсын, ол біздер үміт күтіп отырған, кеңестік әлде дағдарыстық кезеңдердегі идеялармен сусындамаған ұрпақ. Бұл ұрпақ ақпаратқа мелшілдеп тойған, сонысыменде жаңалыққа әрі

әуес, әрі селсоқ ұрпақ. Екінші жағынан, олар «әлем бір үй» түсінігіндегі космополиттік буын. Шет тілдерін жақсы меңгерген, сонысымен де қолын бір сілтеп, «бұл біз көрген Балқантау» деп желіп кеткісі бар. Меркантилдік құндылықтарға бейімдеу болып, қалыптасқан топ мағынасында көрініс беруде, бұл өз кезегінде кәсіпкерліктің жаңа сапалармен дамуына негіз болады. Тиісінше, жасөспірімдерге технологиялық білім беруде, ол білімнің нарықтағы қолданбалығына баса көңіл бөлу қажеттігі туындап отыр. Өйткені, біздің білім беру дискрипторларымызда қолдану компетенциясы өзекті болмай отыр. Біздің санамызды алдымыздағы кедергіні айналып өту деген жағымсыз, қауіпті ой жаулап алған. Салдарынан цифрлы заманда цифрлі әлде оған дейінгі акселерат ұрпақ мәдени шокқа ұшырауда. Бірі батыс мәдениетіндегі экономикалық, тұрмыстық сапаны пайымдау арқылы бұл күйге түссе, екіншісі өз өзін тануына қайта оралуында шокқа ұшырауда немесе жергілікті үстем мәдениетке бейімделіп, бейнесін перденің ар жағына жасыруда. Қазіргі қоғамда цифрлық технологиялар біздің дүниетанымымызды, әлеуметтік мінез-құлығымызды және білімізді өзгертуде. Тиісінше, сандық технологиялар арқылы кәсіпкерлікті жүргізу формалары да ауысу үстінде. Сандық ұрпақ қоғамға креативті кеңістік, стартап жобалар, IT хаб, IT индустрия, венчурлық қор, акселерация, инкубаторлар ұғымдарын енгізіп, табыс табуда. Бұл ұрпақтарды жаңа Y, Z, A буындары, фиджитал, милленумдар, хоумлендерлер деп атайды. Сандық технология адамның мүмкіндіктерін биікке көтереді және дүниені көз алдымызға тартады. Дегенмен адам шекті болмысқа ие, осы әлемде бар болушы тірі жан және ол жаңа адам ретінде қалыптаса алмайды. Мұндай жаңа адамды қалыптастырамыз деген саясатта, ондағы идеологиялық үстемдікте қазақстан қоғамыда, әлемдік өркениетте өз басынан өткерді, бірақ

міне мынау сіз үшін өзге болмысқа ие адам деген жаңалықты ұсына алмады. Ия, адамның технологиялық, ғылыми жетістіктерге сәйкес бір әлде екі ұрпақ ауысынан кейін болмысында өзгерістердің орын алатыны шындық, бірақ адам өзінің ұлттық, мәдени қайнарларына қайта соғып отырады. Сондықтанда адам философия ғылымында тәннің, жанның, рухтың бірлігінен түзілген тірі жан ретінде зерттеледі. Тек жаңа ұрпақтардан жаңа үміттерді, жаңа еңсерулерді күтетіміз бар. Біздің қабілетіміз жетпеген салада өзгерістерді қалайтынымыз рас және бұл қасиет адамның жан дүниесіне жақын көңіл күйлердің бірі болып табылады. Сондықтан қазақстан қоғамында Ғарифолла Есім дискурсқа енгізген «бриллиант ұрпақтан» тек технология саласында ғана емес, өмірлік іс-әрекеттіліктің барлық саласында жаңалықтар күтіп отыр. Бұндай өзгеріске қажеттіліктің бірі, ол әлем өзгеруде, бізде өзгеруіміз керек деген саясатта емес, ол 1960-1980 жылдары аралығында тәуелсіздігін алған Африка құрлығының елдері секілді қатып қалған ескі дәстүрлердің, қараңғы сауатсыздықтың шырмауында қалып кетпеуін тілеу, сол мақсатта өз толғанысын, күйзелісін білдіру. Зерттеуші И. Валлерстайнның көзқарасынша «Тұлға қазіргі заманның негізгі тарихи субъектісі болып табылады» [3, 60 б.]. И. Валлерстайн қазіргіліктегі нарық пен демократия құндылықтарының арақатынасын зерттеп, оның екі түрлі дискурсты білдіретінін атайды. Оның пікірінше: «Қазіргі заман екі коннотацияны алып жүрді. Біріншісі, қазіргі заман күшті жетілген технологияны білдіруі арқылы қас қағымдық сипатта орын алады. Екіншісі, болашаққа ұмтылған қазіргі заман дегенге қарағанда сынды көтере алмайтын, қатігез материалдықтан бөлек идеологиялық сипаттағы заман дегенді танытады. Қазіргі заманның адамы орта ғасырлыққа мүлдем қарама қарсы адам» [3, 125 б.]. Сонымен бірге И. Валлерстайн

XX ғасырдағы қозғалыстың интеллектуалдық жаңалықтарға қарағанда әлеуметтік қақтығыстардың жолы болғанын және нарық пен демократияның қоғамдардың дамуын анықтауда бастапқылықта оптимистік көзқарасты дамытқанымен, уақыт өте келе пессимизмнің туындауына, адамдардың іштей абыржуына, кейде агрессивті мінез-құлықтың туындауына негіз болатынын зерттейді. Яки, қазіргіліктегі технологияда, оның қозғалысына іштей қарамақарсылықтың тән екенін көрсетеді. Бұл ұғымды Г. Гегель өзінде терістілігі тұйықталған мән ретінде қарастырады. И. Валлерстайн жаңа ғылымды уақыт жебесі деп айқындап, оның сызықтықтың құрылғыларында қалыптасқанымен, сызықтық болмайтынын шығарады. Мұндағы, қазіргі заманның жаңа технологиялар ретінде қас қағым сәтте орын алатын үрдіс екенін, оның ғылыми техникалық ойлау шарттарының негізінде бірден орын алатынын көзіміз көріп, соның ішінде өмір сүріп жатырмыз. Бұл технологиялар адамның өмір сүруін жеңілдетіп қана қойған жоқ, ол дамыған елдерде заттық болмысқа деген керілікті туындатып отыр. Бұл керілік негативті ұғымдағы кер заман емес, ол жаңа технология арқылы жинақталған байлықтың гуманитарлық мақсатқа жұмсалыуына әкелген, жауапкершілікті дәуірдің туындауына түрткі болған, жаңа заман ойлауы. Мұндай қазіргілік қазақстандық қоғамның әлеуметтік құрылымдарына дендеп еніп алды, бірақ ол ғылым мен білім құралы ретінде жаңа замандық дамуға түрткі болмай отыр. Технологияның қазіргі заманны қас қағым сәтте орнатуы туралы қазақстандық философ Г. Мямишеваның «Цифрлық технология бір ұрпақтың өмірінде адамның миын радикалды өзгертіп, ұрпақтардың құндылықтық қақтығысы «ми ажырауына» айналып, әкелер мен балалардың ойлауының арасындағы құздың туындауына әкелді. Бұл масштабты ажырау, өз кезегінде екі түрлі мәдениеттің, яғни

«цифрлық аборигендердің» - «тумысынан цифрлықтың» және «цифрлық иммигранттардың» пайда болуы туралы айтуға мүмкіндік береді», - деген ғылыми тұжырымы бар [4, 20 б.]. Бұл цифрлық ұрпақшынында да байқап жүргеніміздей, дүниеге келіп, ақыл есін жиғаннан смартфондарға әуес, онсыз шынайылықты бағалай алмайтындай көрінеді. Цифрлы ұрпақтың өзге ұрпақтардан айырмашылығы, олар ақпараттық ресурстарда бар білімдерді жылдам меңгеру арқылы өзінің мобильділігін, мультимәдениеттілігін, бәсекеге қабілеттілігін білдіріп отыр. «Y» ұрпақтың басты кемшілігі, ол тек Фейсбук, Телеграмм, Инстаграм жағдайында виртуалды өмір сүруі және ақпараттың белгілі бір ойдың тереңдігін қамтымауы салдарынан тек фрагментарлы ойлауы, шешім қабылдауы болып табылады. Ал, «Z» ұрпақ қазірдің өзінде «Тик ток», «Майн-графт» бағдарламаларының шегінде дүниені шарлап кетеді. Қазіргі жас-өспірімдер компьютерлік, виртуалды әлемдегі ойындар, танысу платформалары арқылы дүниенің кез келген бөлігіндегі құрдасымен байланысқа шыға алады, тартысады, бәсекелеседі, дауласады, достасады. Дегенмен адам өзіне тән этникалық, нәсілдік, діндік идентификациясын виртуалды әлемге де тасып әкелуде. Балалар кейде діни сеніміне, нәсілдік ерекшелігіне қарай достарды табуы, виртуалды ойындарда қарсылас ретінде топтасуы бар. Д. Сапарова өзінің докторлық диссертациясында мұндай мінез-құлықтық ерекшеліктің құндылықтық негізінің екі аспектісін бөліп көрсетеді. Атап айтқанда, Д. Сапарова бойынша: «Мен және біз мінез-құлық моделі бар. «Мен» өзіндік дамуға, тәуелсіздікке, таңдау еркіндігіне, сөз еркіндігіне, құқығын қорғауға бағытталған. Ал, екінші жағынан олардың мінез-құлығында «Біз» ұғымы тереңінен орныққан, яғни өзінің руға, жүзге, дәстүрлерге, әдет-ғұрыптарға, отбасыға беріктігімен сипатталады. Сондықтан да

олар әлеуметтік желілерде өзге адамның ролін ойнап, түрлі коммуникация тәжірбиелерін өзіне тексеріп көреді», - ғылыми көзқарас бар [5, 85 б.]. Цифрлы ұрпақты идеологиялық иллюзиялармен алдауда өте қиын, өйткені олар деректер арқылы факт-чекинг талабымен жұмыс жүргізеді. Дегенмен сонда да аға ұрпақтың ойлауының, санасезімінің, субъективті көзқарасының негізінде өз іс-әрекеттерін коррекция жасауға мәжбүр. Себебі, аға ұрпақтың саяси жүйеге қатысты ұстанымы қоғамдағы тұрақтылыққа, қақтығыстардың алдын алуға құрылған. Бұл жағдайды аға ұрпақ Құдайдың берген сыйы деп қабылдайды. Қазақ қоғамында бір парадоксалды жағдай бар, жастар қаншалықты цифрлық технологияларды игергенімен өзінің дүниетанымында діни пайымдауларға жақын, өзгеше ойлаудан қорқу сезімі бар. Сонымен бірге сандық технологияларды қолдануда тек әлеуметтік желілерге басымдық береді. Бұл жерде ол жас өспірімдердің болсын, үлкен ересек азаматтардың болсын ақпараттық технологияның ғылыми техникалық аспектісі тек іргелі зерттеу институттарының еншісі секілді қабылдануы. Тиісінше, әлі де жаңа технологиялар тек сырттан экспорт жасалынууда. Екінші жағы сол әлеуметтік желілердің өзінде қоғамдық белсенділіктің жоқтығы, өзекті посттарға пікір білдіруден, лайк белгісін қоюдан қашқақтауы да кездеседі. Өйткені қазақ қоғамының интернеттік желілік сегментінде жеңіл ой, хайп жасау, сөздер тарату басым. Ғылыми, танымдық маңызы бар ақпараттар өте сирек кездеседі. Д. Сапарова республиканың ірі қалаларында 770 жастардың арасында социологиялық зерттеу жүргізген. Социологиялық зерттеудің нәтижесінде респонденттер «әлеуметтік желідегі уақытының 71 % достарының суреттерін, посттарын қарауға, 55 % жаңа тарихтарға лайк қоюға, 85 % достарымен араласуға, 12 % хабарларды қайта пост жасауға, 8 % тікелей трансляцияларды қарауға» деген жауаптар берген.

цияларды жасауға, 5 % табыс табуға, 3 % өзін кәсіпқой блогер ретінде қолдануға, 11 % посттарға коммент жазуға» қолданады екен [5, 83 б.]. Бұл социологиялық зерттеу деректеріне назар аударсақ, біздің қоғамдағы жас өспірімдердің басым көпшілігі, өз уақытын бос өткізіп жатқанын байқаймыз. Сондықтан да жастардың бойында танымдық көзқараста тек клиптік сана, фрагментарлы ойлау басым, бірақ шешім қабылдауда өздерін белсенді тұтады. Г. Мямишева Джина М. Тавенджидің 2018 жылы 12 миллион америкалық жастардың арасында жүргізген зерттеулеріне сілтеме жасап, ұрпақтарды селфи – «Y», ютуб – «Z» топтарға жіктейді. Ұрпақтардың мінез-құлығының ерекшеліктерін бағалауда буындардың өз өмірін жариялықта ұстап, екінші жағынан үйдің ішінде ғана белсенділікті көрсетуінде саяси-әлеуметтік апатияның көрінісін байқаймыз. Бұл өз кезегінде адамдардың қоғамдық шынайылықты тек виртуалды бағалауынан да байқаймыз. Виртуалды өмір өз кезегінде жеңіл мінез түріндегі хайптың орын алуына, адамның қатігездігінің туындауына негіз болуда. Бұл жағдайды біз барлығын оқиға деңгейінде санада бақылап, оны видео, фото чекинг ретінде тіркеу мүмкіндігі, басым көпшілігінде әрекетсіздік формасында қалып отыр. Бұл жағдайды Г. Нұрадин мен С. Сапарғалиева «Басқаның басындағы қажетті ақпармен сусындау қабілеті – нетворк интеллектісі», -деп атайды [6, 33 б.]. Бұл салада «Deloitte» халықаралық әлеуметтік зерттеулерді жүргізу компаниясы бар және бұл құрылым жыл сайын мәселеге қатысты өзінің есептерін жариялап тұрады. Тиісінше, «Deloitte» 2019 жылы әлемнің 42 елінде, 1983-2002 жылдар аралығында туған, 13 мың 416 адамнан әлеуметтік сауалнама жүргізген. Сауалнаманың негізгі мақсаты жастардың мінез-құлығына, дүниетанымына әлемдегі экономикалық, мәдени үрдістердің ықпалын зерттеуге құрылған. Зерттеу компаниясының менеджері

В. Витальеваның есебінде мынадай мәліметтер бар: «Y және Z ұрпақтары арасында жұмыс берушілерге және қор нарықтарына, экономикалық прогреске, дәстүрлі институттарға, әлеуметтік мобильділікке деген сенімсіз күшейіп, оларда кәсіптік мансабында дағдарыстарға тап болу үрейі, үйсіз қаламын ау деген стресстер артқан. Зерттеу нәтижелері бойынша респонденттердің Z ұрпақ өкілдерінің 52% үй сатып алуға, ал, Y ұрпақ өкілдерінің 49%, отбасы құруға көзқарасы, тиісінше 45% бен 39% қатынасты құраған. Ал, екі ұрпақтың 57 % дүние жүзіне саяхаттауды, 46% қоғамға пайда келтіруді ойлаған, 71% цифрлендіруді қабыл алуды құптаған, 73% саяси лидерлермен дін қайраткерлері дүниедегі мәселені шеше алмайды деп ойлаған. Ал, 70% төртінші өнеркәсіптік революцияда жетістікке жетуде өз қабілетін шектеулі деп санаған» [7]. Шынында қазіргі қоғамдарда экономикалық үрдістер жаһандану жағдайына ақпараттық технологиялар негізінде қатты интеграцияланған. Бұл саланы қазіргі уақытта фрилансерлер алаңы деп ата-сақта болады. Оларға смартфондармен «mt 5» бағдарламалары арқылы халықаралық қор нарықтарына қаржыларын салу арқылы табыс тапқысы, басшының үстемдігі әрекетінен еркін болғысы келетін өкілдері жатады. Бұл салада қаржылық сауаттылықтың болмауы салдарынан көпшілігі, қылмыстық топтардың құрбанына айналуға. Оның қатарына биткойнмен сауда жасауға талпынушыларды кіргізсек те болады. Бұл жердегі пессимизмнің негізгі қайнар көзі, ол Covid-19 пандемиясы салдарынан әлемдік қор нарықтарының бір күннің ішінде мың құбылуы секілді жағдайлар әсер етеді. Өйткені, әлемдік қор нарығы әлемдегі саяси-экономикалық ақпараттарға өте сезімтал. Ал, ұрпақтардың ішінен әлемнің қызықты, географиялық табиғи әсем, кейде қауіпті жерлерге экстремалды саяхат жасаушылардың көптеп шығуы, олардың өздерін блогер,

вайнер ретінде «Youtube» жүйесінде танымал болуы көптеп шығуда. Тиісінше, бұл сандық ұрпақ «Youtube» желісінен табыс табуды меңгеріп алған. Мысалы, «Youtube» орналастырылған видео роликтердің қаралымы 1000 адамнан асып, олар ондағы жарнаманы толық көріп шықса, әрбір көрілім үшін 0,35 цент төлейді. Әрі өзі үшін уақытты ажыратудың, әрі табыс табудың көзі. Бұл осы ұрпақтың тәуекелшілдігін білдіреді. Яки, автостоппен аз қаржыға Европадан бастап Ауғаныстанға, Монғолияға, Қазақстанға саяхат жасау, ол саяхаттан табыс табу, осы ұрпақтардың сыбағасы саналады. Кейде дәстүрлі телевизиядан қоғамдық алаң ретінде осындай терең ойы, өзіндік қайталанбас көзқарасы бар блогер, вайнерлерге орындар ажыратса, олар сол телевизияның рейтингісін, танымалдылығын, табысын еселеп арттырады. Мысалы, бір ютуб бағдарламасында «Ирина Кайратовна» бағдарламасының өнімдерін 25 миллион адам, Иманбектің «Poses» ремиксін 169 миллион тыңдаушы, Димашты 20 миллион көрерменнің тыңдауы, Нартай Аралбайұлының бағдарламаларын 100 мың адам, Қанат Тілеуханұлының бағдарламаларын 71 мың адам тамашалаған. Түрік блогері, дербес саяхатшысы, «Rotasiz Seyah» бағдарламасының авторының Пәкістанның жасырын қару жарақ жасау шеберханаларында түсірген видеосы, бір жыл ішінде 8 млн 500 мың көрермен жинаған. Бұл азаматтардың бірі Y, бірі Z ұрпақ өкілдері саналынады және олар ақпараттық коммуникациялық салада, өнер сферасында сапалы контент жасап отыр. Мысалы, Иманбек пен Димаш, Скриптонит, Н. Сабуров, А. Мусағалиев т.б жастардың өкілдері, бұлар феномендер. Бұл феномендер тек жарқырап, құбылып шыққан жоқ, олар өзінің әлеуметтік ортасының лидерлеріне айналған тұлғалар. Біздің қазақстандық қоғамдағы өнер саласы фонограмманың кіріптарына айналып отыр. Екінші жағынан бүтін әлем бұл фе-

номендерден қоғамдық, ұлттық жауапкершілікті күтеді. Жалпы қазақ философтары цифрлық ұрпақ дәуірін кеңінен зерттеп жүр. Сондай зерттеушілердің бірі Л.В. Турарбекова, Д.Р. Сапарова, Тержан Нуфер. Бұл зерттеушілер префигуративті мәдениетте, әсіресе Y және Z ұрпақтары арасында ақпараттар алмасу мен ақпараттық технология құралдары интернетті, смартфонды қолдануда, оны дүниедегі өзгерістермен байланыстыруда бірқатар парадоксалды шарттардың орын алып отырғанын баса көрсетеді және талдайды. Тиісінше, бұл бағалаудың сипаттары: «1) глокалдылық парадоксалдығы: индивидтің бірден жаһандық және аймақтық әлемде виртуалды өмір сүруі, яки қиялдағы «меннің» елестегі «бізбен» араласып кетуі. Салдарынан адам өзіне виртуалды әлемдегі түрлі образдарды мөлшерлеп, өзінің дүниетанымын шексіз арттырады. Олар көпбейнелі, толерантты, космополит, ұлттық жергілікті мәдениет өкілі, сезімсіз сүрең әлемде өмір сүреді, өзгенің қатысуын бағалай алмайды; 2) интернет дос немесе жау парадоксы: қазақстандықтардың 87 пайызы интернетті қолданады және уақытының көп бөлігін үйде өткізеді; 3) уақыттан тыс уақыт парадоксы: бұл адамның өмірлік циклын бұзады, уақытты дұрыс ұйымдастыру жоғалады және тез ақпараттар алмасады, номофобия бар» [8]. Л.В. Турарбекова мен Д. Сапарованың бұл зерттеуінде қазіргі адамдардың ол мейлі Y, Z ұрпақ болсын, өзге де аға буын болсын, барлығының смартфон мен интернеттің қолданушысы ретінде виртуалды әлемді шарлап өмір сүруі қарастырылады. Бұл жағдайда кіші буындардың өзінің өміріне қатысушы өзгелердің барлығын толыққанды бағалау құндылығынан айырылып, әлеуметтену үрдісінен тыс қалуы орын алуда. Оның салдарларларын біздің қоғамның жеңіл ойлауға бейімдігінен байқаймыз және смартфон ақпарат алмасу құралына қарағанда, кейде бір бірін қаралауға, жалған мінезін көрсетуге, екінші

бір тұлғаның қызметіне қысым жасауға дейін баратын негативті шарттарын да көріп отырмыз. Сондықтан мұндай ашық, ақпараттық қоғамда адамдардың құқығын қорғаудың шарттарын жетілдіріп, азаматтарымызды қоғамдық мәдениетін дамытуымыз қажет. Бұл зерттеулерден байқайтынымыз, ол швейцариялық ғалым Ж. Пиаже бойынша бала 11 жасынан саяси социализацияға ұшырайтын болса, қазіргілікте бұл тенденция жасарып келеді. Қазіргі 8 әлде 9 жастағы бала өзіңе кейде ауыр сұрақтар қояды, оған жауап беруге қиналасың. Өйткені ол ақпараттарды қолындағы досы смартфоннан алып отыр және ол сол мәліметті шын деп қабылдайды. Әл Ғазалидің баланың ашу күші 7 жастан оянады деген ойы, осы әлеуметтену үрдісінің алғашқы кезеңдерін білдіреді.

Қазіргілікте әлемге, оның ішінде философиялық ойлауға Z, Alfa ұрпағымен бірге постадам ұғымы шығып отыр. Бұл теория өзінің бастауын Ф. Ницшенің асқақ адам тұжырымынан алып, оның ізін М. Фуко, К. Барад, В. Керби, Д. Харуэй, Р. Брайдорот, Д.К. Богатырев т.б ғалымдар жалғастырып жүр. Бұл бағытты футурологиялық концепцияның, оның ішінде утопиялық мазмұнды деп атасақта болады. Жалпы Ф. Ницшенің философиясы бірінші көзқарасқа мүлдем қайшылықты және қазіргі адамның, яки ұрпақтың өзі ойлауында қабылдай алмайтын қайшылықты пікірлерге толы. Дегенмен Ф. Ницшенің адамды қайта жасау керек, ол асқақ адамға ауысатын көпір деген пікірін ресейлік философ Д.К. Богатырев «Ф. Ницшенің асқақ адамы мейірімділік пен зұлымдықтың ар жағына шығуы секілді, ол мейірімділік пен зұлымдықтан жоғары»,-деген ойда қарастырады [9]. Ф. Ницше бойынша «адам өткеннің барынша күшейе түскен, алып ауыртпалығына жан тәнімен қарсы тұруы тиіс. Өйткені, өткеннің салмағы көзге көрінбес, қараңғы жүк ретінде адамды төменге идіреді немесе оны

басқа жаққа бұрып жібереді. Адам кейде өзіне тең келетін қоғамда өткеннен бас тартады және оның рахаттана жасап, өзгелердің қызғанышын тудырады» [10, 161 б.]. Ф.Ницшенің адамды этикалық-моралдық құндылықтар, діни шарттар аздырады, оның болашаққа ұмтылуы үшін аяғына тұсау болады деген көзқарастары сол дәуірдегі христиан дініндегі тоталитарлық әрекеттерге қарсы бағытталған болуы мүмкін. Әйтсе де Ф. Ницшенің «барлық жерде қалыптасуды көруге үкім етілген адам өзінің болмысына, өз өзіне деген сенімді жоғалтады, мұндай адамдар қалыптасудың бұл ағымында ада-сып, барлығы қозғалушы нүктелердің тізбегіне ыдырап кететін еді», [10, 163 б.] - деген көзқарасы оның қоғамды, адамның санасын өзгертуші единицалар екенін және күшті тұлғалардың орын алуынан болатын қозғалыс екенін білдіреді. Ф. Ницше тарихилық пен тарихилық емес жеке адамның, халықтың, мәдениеттің саулығы үшін бірдей қажетті деп, тарихи сананың қазіргіліктегі орынын монументалды, антикварлы, тарихтың сыни тегі классификациясына жіктейді. Соның ішінде тарихтың сыни тегі бөлігінде адам өткенді уақыттан уақытқа қиратуда екі мінезге ие деп зерттейді. Оның бірі адам әлсіздігі, екіншісі адамның күші. Бұл екі мінез адамзат тарихында, оның ішінде философиядағы метафизикалық ойлау мен метафизикалық емес ойлау, кейінгі эволюциялық пен теологиялық арасындағы ғылыми, әдеттегі санадағы тартыстың алаңы ретінде қызмет атқарып отыр. Адамның күшінің стерженін ғылым және білім құндылықтары құрайтынын қазіргі уақыт дәлелдеп отыр. Ұрпақаралық қатынастағы ескі мен жаңаның күресін зерттеуде Ф. Ницше адамдардың алдыңғы ұрпақтардың міндетті өнімі екенін, тиісінше адамдардың алдыңғы ұрпақтардың ада-суларының, құмарлықтарының, қателесуінің, тіпті қылмыстарының жалғасты өнімі ретіндегі мазмұн деп

қарастырады. Сонымен бірге Ф. Ницше осы тарихилықтың үш кезеңінің ортасында қалған адамдарды «әтектер ұрпағы» деп атайды. Тиісінше, оның «әтектер ұрпағы, яки әтектер үшін барлық әйел заты бірдей, олар үшін әйел өзінде, мәңгі қолжетімсіз, сондықтан да мүлдем ерекшеліксіз көрінеді. Тарих қана олардың тарихты ешқашан жасай алмауы себепті, солардың күш салуларымен, өзінің керемет объективтілігін сақтап қалуда», - деген ойы ескіні құрмет тұтушылардың тарихты әлдебір орта тек ретінде жасауға ұмтылушы әрекеті деп бағалайды [10, 190 б.].

Сонымен бірге қоғамда ескі құндылықтар үстем болған жағдайда шынайылықта әрекетті жаңа және туйындаушы барлық кезде күдікке алынып, одан бас тарту ұсынылады. Сондықтан Ф. Ницшенің философиясы адам бақытын осы дүниеден тапса екен деген үміті, адамның күшін, жігерлі, сындарлы тұлғаларды, жаңаны дискурсқа алып шығуын, оның атеистік көзқарастарын ойымыздан сылып алып қарастыратын болсақ, онда оның идеяларының трансгуманистік және постгуманистік философиялық концепцияларға өзек болғанын байқаймыз. Постадам теориясының мәні адам өз өзін жасаушы, өндіруші субъект деген ұғымға саяды. Бұл антропостық теория адамның қазіргі өркениетті игеруінде, әсіресе ғылыми-техникалық жетістіктер арқылы игеруінде өзектілікке айналып отыр. Сонымен бірге бұл теорияның негізгі ерекшелігі дүниедегі барлық тірі жандылар тепе теңдікке ие деген көзқарасты ұстанады. Трансгуманистік теория эволюционистік теорияның жалғасы және ол маймылдың желбезегін адамның сөйлеу желбезегімен ауыстыру арқылы, оны сөйлете аламыз деген ойды ұстанады. Ғалымдардың зерттеуінше маймылдар 600-ге жуық дыбыстар шығарады екен. Ал, постгуманистік теория бойынша маймылда адам секілді жаратылған, оның ешқандай терістігі

жоқ, екеуі дүниеде тең жасай алады деген ойда болады. Яки, адамды және өзге тірі жандыларды Декарттың «*cogito ergo sum*» түрмесінен азат ету мақсатын алға шығаруда. Адам био-элеуметтік тірі жан ұғымынан адам биологиялық-элеуметтік-технологиялық тірі жан ұғымына айналады. Бұл жердегі негізгі мәселе ол адамның жасанды интеллекті негізінде өзіне ұқсас адамды жасап шығаруы немесе клондауы, медициналық дерттерді геномды ауыстыру арқылы емдеуі, өлімге қарсы дәріні ойлап табуы, биотехнологиялық, нанотехнологиялық, ақпараттық технологиялық жетістіктерге қол жеткізу. Дегенмен жасанды интеллектімен жасалынған дүние адамның өзінің бақылауынан шығып кетпейді ме деген мәселеде талқыда бар түсінік. Бұл туралы профессор Д.К. Богатырев: «Адамның өткеніне оралып, өз геномымызды өзгерте аламымызба? Адам өзінің биологиялық және жан дүниесін өзгертуі жаңа нормалдылық ретінде қалыптасты және оған бейімделеміз», - дейді [9]. Әйтсе де бұл постгуманистік теория әліде толығымен орныққан жоқ, адам сол баяғы сезімдік, діни күйдегі, дәстүрдегі, элеуметтенуші, өзгеруші, ойланушы адам формасында тіршілік жасауда. Ресейлік ғалымдардың бірі А.И. Криман «Адам демонстрация алаңында Құдаймен, автормен, оқушымен бірге қатысады. Адам концепт ретінде емес, конструкт ретінде ұғынылады. Трансгуманизм адамның өзінен құндылықты іздеу арқылы антропологиялық парадоксалдыққа ие», - деген көзқарасын білдіреді [11, 135 б.].

Бұл антропологиялық парадоксалдық адамның техникалық құралдарды игеруінде, оның нәтижелерін өзінің өмірлік дүниесінің шынайылығына ендіруінде де кездеседі. Адам технологиялық құралдарды қызығушылықпен қолдануымен бірге, ол бұл құралдардың дүниесінде өзінің мәнсіз құбылысқа айналып бара жатқан шынайылығына

сыни көзқарасын білдіре алуда. Дегенмен жаңа цифрлық технологиялар адамның жас ерекшелігіне қарамастан өзінің ұйығына тартып кетуде. Соның салдарынан адамның әрекеттелігінде ақиқат пен жалғанды ажыратуында қателесудің орын алуы, адамның еңбек құралдары мен ортасының киборгтар, конвейерлер арқылы алмасуы әлдеқашан орын алған тек бұл үрдіс жаңа техникалық құралдармен толықтырылуда. Бұл өз кезегінде адамның өмірлік әлеміне өзгерістер енгізіп, ол оның психологиялық, әлеуметтік күйзелістеріне жол ашты. Яки, ақпараттық технологиялардың әеуметтік желі түріндегі формалары ұрпақтың санасезіміне білім көзі ретінде позитивті әсер жасағанымен, көп жағдайда теріс-мінез құлықты қалыптастыруда. Ол теріс-мінез құлық формалары кибербуллинг түрінде, торпедалық шабуыл әрекеті түрінде және жалдамалы, ақыға пікір жазып қоғамдық пікірді қалыптастырушы боттар түрінде қалыптасып отыр. Бұл жердегі ең қауіпті әрекет, ол кибербуллингпен әлеуметтік желідегі белгілі бір пікір иесіне шабуыл жасау, фейк ақпараттарды заңсыз таратумен теріс ойды түзудің салдарынан адамдардың мінез-құлығына кері ықпал жасауда. Өйткені фейк парақша сыртына жасырынған адамның мақсаты қоғамның ішінде дүрбелең туғызу, мемлекеттің саясатына қарсы күштерді қалыптастыру және жеке мүддесіне пайдалану болып табылады. Соның салдарынан адамдар депрессияға салынады. Бұл әдісті ақпараттық сферада қысым жасау үшін, табыс табу үшін кәсібіне айналдырған топтар бар.

Бұл көзқарас философия ғылымында ХХ ғасырдың бастапқы кезеңінен бастап бар және ол өз кезегінде А. Рострудың индустриалды қоғам, Д. Беллдің постиндустриалды қоғам, Г. Маркузенің бір өлшемді адам концепциясында дамытылған. Г. Маркузе адам мен табиғаттың өзара қатынасындағы және

адамның өндірістік қатынастардағы орынын, бір біріне ықпалын зерттеуде, ондағы рационалды ойлау мен иррационалды пайымның арасындағы байланыстарды зерттейді. Оның пікірінше, «Индустриалды қоғам метафизикалықты физикалыққа, ішкіні сыртқылыққа, адам санасындағы оқиғаларды технология саласындағы оқиғаларға қайта құру құралдарына ие. Құндылықтарды қажеттіліктерге ауыстыру екі жақты үрдіс: 1) материалды қанағаттану; 2) қанағаттану негізінде қажеттіліктердің еркін дамуы», - ұғымдарын білдіреді [12, 301 б.]. Әрине индустриалды даму үрдісі өзінде өзара ішкі қайшылығы бар «технологиялық рационалдылық» тенденциясын түйіндейді. Бұл үрдіс тарихтағы дәстүрлерді, құндылықтарды трансцендентті ұғым ретінде жоққа шығарып, оны иррационалдықтың белгісі санайды. Дегенмен индустриалды қоғамның өзегінде технологиялықтың аспектісінде, адамдарды біріктіру, оның санасын бұқаралық сипатқа айналдыру ұғымыда жасырынған. Екінші жағынан технологиялыққа үстемдік етуші қоғамдар, адамдар, мемлекеттер өзінің мұндай артықшылығын саяси құрал ретінде пайдаланады. Яки, технологиялық жетістікті дүниеге теңдей тарату, оның құпия, сырларын меңгеру барлығына бірдей берілмеген. Бұл үрдісті Г. Маркузе дүниені игерудегі материалдық және интеллектуалдық ерекшеліктен көреді. Бұл материалдық пен интеллектуалдықты ұғым ретінде, мәдениет формасы ретінде түрлі бағалау, кейде мұндағы объективті дүниені адамның өзіндік субъективтілігімен түсіну шарттары кездесіп отыр. Бұл объективті дүниені айрықшалықта адамдардың қоғамдық шынайылықты субъективті ойлау арқылы бағалауынан анық көрініп отыр. Өкінішке орай батыс өркениетіндегі реалдылық қоғам мен адамның үндесітігінде, ғылым жетістігі негізінде ойланылып, адамның әрекеттілігі соған ұқсас формада жүзеге

асуда. Ал, біздің қоғамдағы субъективті ойлаудың басымдығын Covid-19 пандемиясына қарсы вакциналау іс-әрекеттілігінен көре аламыз. Адамдар вакцинациялау бұл тығырықтан шығатын жалғыз жол екенін түсінгеннің өзінде, көпшіліктің бұл саладағы мемлекеттің саясатына сенімсіздіктен қарауы орын алуда. Бұл жағдайдың жалғыз түсіндірмесі, ол қоғамдық ақылдың мемлекеттің шынайы әрекетін жекелік көзқарасы арқылы бағалауы және мемлекеттік институттардың қоғамдық сынды қабылдай алмауы. Тиісінше, қазақстандық қоғам өзі технологияларды жасамай, тек тұтынушы қоғам деңгейінде қалып отыр. Бұл тұтынушылық пайым технологияларды жеңіл формада қабылдап, біздің халықтың иррационалды ойлауының қалыптасуына түрткі болып отыр. Біздің қоғамның дискурсында тек жеңіл, жылтыраққа әуестік басым болып, ол халқымыздың «Фейсбук», «Инстаграм» әлеуметтік желісіндегі виртуалды өмірімен, әрекетсіздігімен шектеліп отыр. Г. Маркузенің көзқарасы марксистік бағытта болғанымен, оның адамның шынайылықты бағалауындағы ойлау әдісін дұрыс қалыптастырудың жолы ретінде «ақылдың ақиқат пен шынайылық теңдігінде» анықтауы кез келген қоғамның дамуын анықтайтын басты критерийі болып табылады. Г. Маркузе бұл жағдайды «Оптималды тапсырма ретінде жалған қажеттіліктерді ақиқатпен ығыстырып шығару және репрессивті қанағаттанудан бас тарту», ретінде сипаттайды [12, 22 б.]. Адамның өмірлік әлемі әуел бастан материалдық және рухани құндылықтармен толтырылған. Адамның тұтас өмірлік әлемі санасындағы деректерді нақты тәжірибие арқылы затқа айналдыруға, заттық болмыс негізінде дүниені тануға жүктелген. Бұл шынайылықта адам әрекеттілікті болмыс иесі, бірақ «технологиялық рационалдылық» негізінде бір өлшемді

ойлауды қалыптастыру саясат арқылы өзектіленеді. Яки, Г. Маркузе бойынша «технологиялық рационалдылық саяси рационалдылық болып табылады» және үстемдікке ие ұғым индустриалдылықтың жетістіктері нарық, қаржы ұйымдары, БАҚ құралдары арқылы бір деңгейлі ойлауды, адамды, қоғамды қалыптастыруға тырысады. Сонымен бірге біздің қоғамның басым бөлігі банк алдындағы тұтынушылық несиелердің кіріптар субъектісіне айналуға. Бұл кіріптарлықтың артып, күшей түсуіне де ақпараттық технологиялардың өнімдерді жеңіл табыс көзі ретінде жарнамалауымен байланысты. Бұл әрекеттілікте тауарды жарнамалау рационалды мақсаттылығы орын алғанымен, оның негізінде адамның санасезіміне сезімдік-аффективті түрде әсер ету арқылы тәуелділікте ұстау көзделген. Сондықтан сандық технологияларда жасырын, құпияланған сырлар түйінделіп, ол өз кезегінде адамның уақытын ұрлаушы, арбаушы, шынайылықты жалған бағалау қасиеттеріне ие. Г. Маркузе бойынша «игілікті мемлекет бағыныштылық мемлекеті болып табылады. Ақиқатты бағаның орнына айырбас құны енуде», - деп атап көрсетеді [12, 85 б.]. Шынында да адамдар өзін қоршаған әлемді тек материалдық жетістіктер негізінде бағалауды, өзінің әрбіріс-әрекеттелігінен пайда көздеуді мақсат тұтуда. Тиісінше, адам технологиялық рационалдылық негізінде өзін тек жекелікте, дербестікте танып, ес-жадын қысқалықта, тарихилықсыз бағалауға бейімделіп алған және бұл оның ретристік мінез-құлығының қалыптасуына түрткі болып отыр. Г. Маркузенің пікірінше, «дамушы буржуазиялық қоғам ес-жадты, уақытты, еске алуларды өткеннің иррационалды қалдығы ретінде жояды» [12, 140 б.]. Өйткені қазіргіліктегі өндірістік ұйымдастыру шешімдері математикалық дәлдікке, тек игіліктердің жинақталуына бағыт алып, ол өз кезегінде уақытқа тайм-менеджмент әдісі ретінде ғана көңіл ау-

дарады. Өмірлік әлем шынайылығында рационалдылық практикалық, мұқият ойластырылған әрекеттің жобасы саналынады. Бұл жерде екі ұғымның қайшылығы жүйелілікті білдірмейді, ол екі қарамақарсылықты өзара үндестік нүктесінде біріктіруді, әрбір қатынастың маңыздылығын ашуды көздейді. Г. Маркузе бойынша бұл қатынастарды үйлесімділікке әкелудің нүктесі қызметін тынышталу, байыз табу құрайды. Себебі, бұл жағдайды Г. Маркузе «рационалды қоғам Ақыл идеясының төмендеуін дайындайды» [12, 227 б.] және «қазіргі қоғам өзінің ақиқатты құндылығын тарихи жоба ретінде танытты. Ол адамның адаммен және табиғатпен күресін ұйымдастыруда сәттілікте жетті; ол адам өмірін күшті және әлсіз қанағаттану деңгейінде өндіреді және сақтайды» [12, 291 б.]. Қазіргі дүниеде адам шынайылықта өзінің орынын дұрыс анықтау үшін, мүмкіндігін таныту үшін, өзінің жасампаздығын әлемге паш ету үшін баламалық көздерін тапқан. Бұл баламалықтың қайнарын рационалды ойлаудың көрінісі ретіндегі сандық технологиялар мен виртуалдылық құрайды. Бұл баламалық метафизикалық ұғымда емес, ол реалды физикалық дүниеде орын алып отыр. Дегенмен адам әлі де өзінің тарихи қайнарларын іздеуші, сезімдік, бірақ практикалық мүддесі бар жасампаздыққа ие. Бұл жасампаздық сандық технологиялардың жетістіктерін жаңа формаларға көшірумен бірге, кеңістіктің шекараларын бір географиялық нүктеден, екінші географиялық нүктелердің ұзақтығына сөза алуда. Ақпараттың ағыны адамның таным көкжиегін кеңейтумен бірге, оны еркін, дербес ойлай білуші субъектіге айналдырып отыр.

Қазіргі ұрпақтың жолы жасампаздық феноменінде

Мақаланың тақырыбын зерттеу барысында анықталғаны, ол қазіргі жас

ұрпақ өзінің дүниетанымын виртуалды әлем арқылы бағалағанымен, олар өз елінің патриоты, тәрбиелі адамы ретінде қалыптасып отыр. Бұл тұлғаралық өзара байланыстар мен әрекеттерге адамдардың бір біріне ықпалында ұрпақаралық сабақтастық оң және кері әсерін сақтап отыр. Мысалы, оң әсер ірі қалаларда, оның өндірістік мәдениетінің негізінде дұрыс қалыптасса, онда ауылдық, шағын қалаларда консервативтік түсініктер жаңа ұрпақтың кең қанат жаюуына әлі де кедергі болуда. Ол кедергіні біз жастардың көпшілігі аға буынның шағын ортадағы жалған әрекетінің бірі сыбайлас жемқорлыққа бейімдігінен көріп отыр. Яки, қоғамдық ойлауында таза санаға ие жастар мұндай кедергілерге тап болып, мұқалуда. Әрине бұл мемлекеттің тәуелсіздігіне қатысты ұғым емес, ол жеке адамдардың қате әрекетінің көрінісі болып табылады. Ал, тәуелсіздік жылдары Қазақстанға жаңа серпін берді. Тиісінше, қазақстандық ұрпақ өз ата-анасының қолында тәрбиеленіп отыр. Өйткені елдің экономикалық дағдарысқа ұшырауы, шынайылықтағы ақиқатты жалған сана деп шатастыруы, халық миграциясына негіз болуда. Мұндай қайшылықты үрдістер өз кезегінде ата-ана мен оның ұрпағы арасындағы рухани-тәрбиелік сабақтастықтың үзілуіне негіз болады. Бұл тенденция шет елге еңбек ету, табыс табу мақсатында эмиграцияға ұшырауына түрткі болып, оның салдарынан бала тәрбиесіне өз ата-анасы қатыса алмауда және зердедегі бос кеңістіктер орын алуда. Бұл да бір адамның өзінің мәнінен заттық болмыстың негізінде жерінуіне соғуда. Адамның ұрпағына деген өкісігін, сағынышын ешкімде толтырып бере алмайды.

Екінші нәтиже, ол сандық ұрпақтардың кеңістіктегі ерекшеліктерді шекарасыз бағамдауға ие болып, уақыттың ішінде көпбейнелі созыла алатынын көрсетті. Бұл ақпараттық технологияның жемісі. Сондықтан бұл ұрпақтың

жасампаздығын шектемеу қажет. Өйткені бұл жастар еркіндіктің бағасын түсінетін, терең ойлы болашаққа қадам бастаушы өкілдеріміз. Олар ұрпақтар теңдігі идеясын насихаттайды және өмірлік әлемінде кеңінен қолдана біледі. Қазіргі қоғамда цифрлық технологиялар біздің дүниетанымымызды, әлеуметтік мінез-құлығымызды және білімізді өзгертуде. Бұл ұрпақтар жаңа Y, Z, A буындар, бірақ олар жаңа адам болып табылмайды. Философия ғылымының бір көзқарасы бойынша адам шекті болмысқа ие, осы әлемде бар болушы тірі жан және ол жаңа адам ретінде қалыптаса алмайды. Мұндай жаңа адамды қалыптастырамыз деген саясатта, ондағы идеологиялық үстемдікті қазақстандық қоғамда, әлемдік өркениетте өз басынан өткерді, бірақ міне мынау сіз үшін өзге болмысқа ие адам деген жаңалықты ұсына алмады. Ия, адамның технологиялық, ғылыми жетістіктерге сәйкес бір әлде екі ұрпақ ауысынан кейін болмысында өзгерістердің орын алатыны шындық, бірақ адам өзінің ұлттық, мәдени қайнарларына қайта соғып отырады. Бұл үрдістің өзектілігін қазақстандық қоғам өзінің тәуелсіздік жылдарында дәлелдеді. Яки, қазақстандық қоғам өзінің ұлттық дәстүрлі құндылықтарына қайта алуымен бірге, жаңа заманға толыққанды өте алған қоғамдардың бірі. Мұндағы ұрпақтың уақытын жасампаздық анықтайды. Адамның ұрпақ ретіндегі әлеуметтіліктің субъектісі ретіндегі жасампаздық іс әрекеттілігі барлық замандарда дискурстың объектісі болған.

Үшінші нәтиже, ол технологиялық рационалдылықтың негізінде иррационалдылықтың орналасуы арқылы ұрпақтың қоғамдық шынайылықты бағалауындағы қайшылықты әрекеттердің орын алуы еді. Көбінде біздің қоғам дамыған елдердің технологияларын тұтынушы деңгейінде қалып отыр. Сондықтан мемлекеттің өндірістік саладағы саясатын блокчейн, сандық ақшалар, киборг технологиялар са-

ласына бұруы қажет. Дегенмен бұл адамдардағы болашақтан үміттену деген талпынысын жойып жіберуі мүмкін, тиісінше ол үшін дүние айрықшалығы бар ерекшеліксіз әлемге айналуы мүмкін. Бұл әлеуметтік сапаны «жоғары толеранттылық» ретінде адамдағы сыни ойлаудың төмендеуімен бағалауымыз мүмкін. Эстониялық зерттеуші Р. Нугиннің пікірінше: «Қазіргі жастар көптеген икемді иденттіліктермен және гедонистік құндылықтармен сипатталады» [13, 352 б.].

Қорытынды

Қазіргіліктегі адам футурологиялық аспектіде постиндустриалды дүниені білім мен ғылымның технологиясының негізінде жасауға көшуде. Біздің қоғам индустриалдылықтың қамытынан құтылу үшін ойлау, жасампаз болу әрекеттілігіне ауысуы тиіс. Постиндустриалдылық болашақтың утопиясы болғанымен, ол әлемнің дамыған елдерінде шынайылыққа қадам басуда. Оған ғылыми-техникалық революцияның жетістіктерін қолдану арқылы сумен қозғалатын автокөліктер, ұшатын көлік құралдары, эргономикалық ақылды қалаларды жасаушы АҚШ, Германия, Жапония, Оңтүстік Корея, Қытай секілді елдер жатады. Бір ғана Илон Масктің ғарышқа ұшып кеткен кеменің қайта платформаға қондыруы ғылымның үлкен жетістіктерінің бірі. Өйткені ғалымдардың зерттеуінше сандық технологиялардың адам өміріне дендеп енуі, өз кезегінде антропологиялық революцияны тудырады. Ал, антропологиялық революцияда адам жалпыға бірдей мәнге айналумен бірге, өзінің қайнарына, индивидуалдылығына қайта айналып соғады. Дүниеде адам тұлғалығы прогрестің негізін құрайды деген ойлар бар. Дегенмен әлемдегі қор биржаларының сандық технологиялық көңіл күйі мен қызмет атқару алгоритімі әлі де саяси, экономикалық спекулятивті мінез-құлығына тәуелді

болып отыр. А. Бергсон сипаттаған сананың уақытта ұзақтыққа созыла алу мүмкіндігі осы сандық технологияларда мүмкіндікке айналды. Бұл үрдіске біздің ұрпақтардың кірігуі, олардың технологияның прагматикалық санасын қабылдаған кезде және қоғамдық жауапкершілікті мәдениет, өркениет түріндегі жасампаздық ретінде түсінгенде жүзеге асады. Алайда бұл үрдістің қоғамда бүтіндік категориясына айналып, шынайылықтың ақиқатты танытуына жеке мүдде, қоғамдық мүдде, мемлекеттік мүдде негізінде қайшылығы бар. Мұндай қайшылықты еңсеру сонау И. Кант, Г. Гегель заманынан бері философияны ойландырып келе жатыр. Бұл ой шынайылықты дұрыс бағалауды, ойлау мен іс-әрекеттілік сәйкестігі, бар болушы болмыстың терсітілігін табу арқылы еңсеруді құрайды. Яки, адам цифрлық қоғамда болсын ойлау қызметін жетілдіру арқылы таза апперцепцияны, оның ішінде білімдерді трансцендентациялауы керектігі сезіліп отыр. Бұл қоғамда бар білімдерді трансцендентациялауға субъектілерде, объектілерде толыққанды қатысып, үйлесімділікті құрауы қажет. Оның түпкі мақсаты тұтастықты көп бейнелі әлемге, білімді өзінің меніне айналдыру арқылы түрленуді құрайды. Мұндай түрленуден біздің қоғам тыс қалып отырған жоқ, тек көпбейнелілікті, әсіресе сандық дүниетанымды тек менікі деген мүддеге жетектеп алып кетуіміз орын алуда. Бұл менің ұғымым, менің әлемім, менің мүддем деген көзқарас таным құралы арқылы жалпыға бірдей ойлау формасына көтеріле алмай отыр. Г. Гегельдің логикасына салғанда философия нақтылықты сүйетін, өзінің қайшылығын тани алатын ғылым болып саналады. Ал, біздің жүйеге біржақты, қасаң ойлау мемлекеттік биліктің қызметінен де, адамның өзінің әлеуметтік ортасынан да байқалуда. Мысалы, блокчейн деген сандық технологияны талапкерлерден емтихан қабылдау ісіне Қазақстан

Республикасының Білім және Ғылым министрлігі өте тиімді және нәтижелі енгізе алды. Оның жемісін, әділдігін көре алудамыз. Бұл технология транспорттық коммуникация саласындағы компьютерлік бағдарламалау, есептеу жүйесіне, халыққа ызмет көрсету орталықтарына да енгізілді. Адами факторларға тосқауылдар қойылуда. Сонда да біздің қоғамның мүшелері осы сандық технологиялар жүйесін айналып өтуді, еңсеруді немесе өзінің жеке мүддесіне бейімдеуді көздейді. Сондықтан да цифрлық қоғам біздің әлеуметтік жүйемізге толыққанды ене алмауда, бірақ оның күнделікті тұрмысқа, әдеттегі санаға әсері арту үстінде. Сандық технологиялар әлеміндегі жасампаздықта бастама, кейде азаматтық қоғам тарапынан да туындауда. Яки, олар сандық технологияларды әділдік қағидасы негізінде қоғамдық қатынастардың барлық салаларына енгізуді қалайды. Дәл осы жерде қатынас субъектілерінің проблеманың мазмұнын, новациялық мінез-құлықты түсінудің мүдделік қайшылығы орын алуда. Осы мүдделік қайшылықты, әл-дебір негацияны қоғамның еркіндігі, ортақ қажеттілігі негізінде еңсеруде биліктің стратегиялық даналығы жеңеді деген үмітіміз бар. Деседе цифрлық технологияның субъектінің мүддесіне сәйкес келмесе, оның дисфункционалдығының орын алатынын байқап отырмыз. Қалған жағдайда біз және біздің ізбасарларымыз тұтынушы санасынан құтыла алмаймыз. Әрине бұл көпжақты, көпбейнелі үрдіс, оның ақиқаттылығын үйлесімділікке айналдыру жолында адам-қоғам-мемлекет объективті әлемді дұрыс бағалауы, шынайылықты әлеуметтік әділдік, еркіндік қағидаларына негіздеуі қажет.

Әдебиеттер тізімі

1 Тұрдықұл Ш. Шәкәрімтану мәселелері. – Алматы, Раритет, 2007. – 448 б.

2 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. [Электронды ресурс]. Қол жеткізу режимі: <https://www.akorda.kz/kz/>

events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy. (Жүгіну мерзімі: 01.07.2021)

3 Валлерстайн И. После либерализма. – Москва, Едиториал, 2003. – 256 с.

4 Мямишева Г. Ценности строителей нашего будущего. //Адам әлемі. – 2021. – № 1 (83). – С. 18-25.

5 Сапарова Д.Р. Диссертация на соискание степени доктора философии (Phd) по специальности 6D020100 – Культурология, на тему: Культурное пространство цифрового поколения. – Алматы, ҚазҰУ, 2020. – 139 с.

6 Нұрадин Г., Сапарғалиева С. «Millennals» буыны және ұрпақтар сабақтастығы. //Адам әлемі. – 2021. – № 1 (83). – 29-33 б.

7 Витальева В. Исследование «Делойта» выявило перемены в настроениях современной молодежи. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www2.deloitte.com/ru/ru/pages/about-deloitte/press-releases/2019/deloitte-research-reveals-a-generation-disrupted.html>. (Дата обращения 16.06.2021).

8 Турарбекова Л.В, Сапарова Д.Р., Тержан Н. Гипотеза префигуративности цифровой культуры поколения Y, Z на постсоветском пространстве. // Вестник КазНУ. – 2020. – № 3(73). – С. 59-65.

9 Богатырев Д.К. Открытая лекция. Теория современности и постчеловек. [Электронный ресурс]. Режим доступа: [youtube.com/watch?v=PNAo7nXJ47e](https://www.youtube.com/watch?v=PNAo7nXJ47e). (Дата обращения 07.06.2021).

10 Ницше Ф. Сочинения в двух томах. Том 1. – Москва, Мысль, 1990. – 832 с.

11 Криман А.И. Идея постчеловека: сравнительный анализ трансгуманизма и постгуманизма. //Философия науки. – 2019. – № 62(4). – С. 135.

12 Маркузе Г. Одномерный человек. – Москва, REFL-book, 1994. – 368 с.

13 Nugin R. Social time as the basis of generational consciousness. // *Trames*. – 2010. – № 1464/59. – P. 342-366.

Transliteration

1 Turdykul Sh. Shakarimtanu maseleleri [Problems of Shakarim studies]. – Almaty, Raritet, 2007. – 448 b. (in Kaz)

2 Nazarbayev N. Bolashaqqa bagdar: ruhani zhangyru [Course towards the future:

modernization of Kazakhstan's identity]. [Elektronnyy resurs]. Rezhim dostupa: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy. (dated from 01.07.2021). (in Kaz)

3 Valerstain I. Posle iberalizma [After liberalism]. – Moskva, Editorial, 2003. – 256 s. (in Russ)

4 Myamisheva G. Tsennosti stroitelei nashego budushego [The cost of our future builders] // *Adam alemi*. – 2021. – № 1 (83). – S.18-25. (in Russ)

5 Saparova D. Dissertatsiya na soyiskanye stepeni doktora filosofii (Phd) po spetsyalnosti 6D020100 – Kulturologiya, na temu: Kulturnoye prostranstvo tsifrobogo pokoleniya. – Almaty, KazNU, 2020. – 139 s. (in Russ)

6 Nuradin G. Sapargalyeva S. Millennials buyny zhane urpaqtar sabaqtastygy [Millennials generations and generation continuity] // *Adam alemi*. – 2021. – № 1 (83). – 29-33 b. (in Kaz)

7 Vitalieva V. Isledovanye Deloita viyavilo peremeni v nastroyeniyah sovremenoi molodezhi [The Deloitte study revealed changes in the moods of modern youth]. [Elektronnyy resurs]. Rezhim dostupa: <https://www2.deloitte.com/ru/ru/pages/about-deloitte/press-releases/2019/deloitte-research-reveals-a-generation-disrupted.html>. (dated from 16.06.2021). (in Russ)

8 Turarbekova L. Saparova D. Terzhan N. Gipoteza prefigurativnosti tsifrovoi kulturni pokoleniya Y Z na possovetckom prostranstve [The hypothesis of the prefigurative culture of digital generation Y, Z in the Post-Soviet space] // *Vestnik KazNU*. – 2020. – № 3(73). – S. 59-65. (in Russ)

9 Bogatyrev D. Otkrytaya lektsiya. Teorya sovremennosti i postchelovek [Open lecture. The theory of modernity and the postman]. [Elektronnyy resurs]. Rezhim dostupa: [youtube.com/watch?v=PNAo7nXJ47e](https://www.youtube.com/watch?v=PNAo7nXJ47e). (dated from 07.06.2021). (in Russ)

10 Nitche F. Sochinenye v dvuh tomah. Tom-1 [Essays in two volumes. Volume-1]. – Moskva, Mysl. – 832 s. (in Russ)

11 Kriman A. Ideya poscheloveka: sravnitelniy analiz transgumanizma i postgumanizma [The idea of the Posthuman: a comparative analysis of transhumanism and posthumanism. // *Filosofya nauki*. – 2019. – № 62(4). – S. 135. (in Russ)

12 Markuze G. Odnomernii chelovek [A one-dimensional person]. – Moskva, REFL-book, 1994. – 368 s. (in Russ)

13 Nugin R. Social time as the basis of generational consciousness // Trames. – 2010. – № 1464/59. – P.342-366. (In Eng)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

- Талғат Еркінұлы Тұмашбай* PhD докторант, Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан, tumashbai@mail.ru. ORCID: 0000-0003-0069-392X
- Талғат Еркінұлы Тұмашбай* PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан, tumashbai@mail.ru. ORCID: 0000-0003-0069-392X
- Talgat Tumashbay* PhD student, L.Gumilev Eurasian National University. Nur-Sultan. Kazakhstan, tumashbai@mail.ru. ORCID: 0000-0003-0069-392X

«ТҮРКІЛІК ДҮНИЕТАНЫМ» ҰҒЫМЫН ФИЛОСОФИЯДАҒЫ СПЕКУЛЯТИВТІ ӘДІСПЕН ТАЛДАУ

¹Е.Е. Татиев, ²М.С. Саркулова, ³А.Б. Мухамедиева

АҢДАТПА

Кейінгі бес жылдар шамасында ғылыми-зерттеу бағыттарының, оның ішінде гуманитарлық ғылымда ұғымдар, түсініктер және категорияларды әртүрлі қырынан зерттеу маңыздылыққа ие болды. Сонымен бірге қазіргі уақытта әлемдік, әрі жаһандық деңгейде ғылымның дамуы зерттелуге тиісті сұрақтарды өзара ішкі байланыста мысалы пәнаралық, мультидисциплина түрінде зерттеу де кең етек алған. Төмендегі мақала авторлары осы аталған өзекті мәселені ойға ала отырып, эксперименттік үлгі ретінде бір-біріне нәтижелі талдауға келе қоймайтын зерттеулерді ұсынбақшы. Ол зерттеу тезі – тек бүгінгі ғылыми бағыттың, әсіресе гуманитарлық саланың бет-бұрысы саналатын зерттеуден кейінгі нәтиже қорытындысындағы тиімді немесе тиімсіз деп табылатын пайымдаулар болмақ.

Ғылыми мақалада ұлттық-мәдени құндылықтар қатарынан табылатын «түркілік дүниетаным» ұғымын философиядағы спекулятивті әдіспен талдау реті жазылған. Әдетте ғылыми пайымдау жетістігі әрқашан да қайсы бір ғылымның өзіне жақын немесе тиісті деп табылған зерттеу әдіс-тәсілдерін қолданғанда іргелі, әрі толымды нәтижеге жетіп жатады. Ал төменде жазылған мақалада керісінше ұлттық құндылық ұғымы спекулятивті деңгейде баяндалған. Бір жағынан алып қарағанда аталған талдаумен жасалған эксперимент қарапайым, примитивті нәтиже алып келуі мүмкін. Алайда авторлар бұндай өрескел зерттеудің өзінен «қандай қорытындылар шығады» деген мақсатпен жазған.

Түйін сөздер: философиялық әдіс, спекулятивті тәсіл, тарихи зерттеулер, дүниетаным, құндылықтар, аксиология, тезис, анитезис, синтез, индукциялық ықтималдық.

^{1,3}КЕАҚ «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті», Семей, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Е.Е. Татиев, ertisuly82@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Е.Е. Татиев, М.С. Саркулова, А.Б. Мухамедиева.
«Түркілік дүниетаным» ұғымын философиядағы спекулятивті әдіспен талдау // Адам әлемі. – 2022. – No. 1 (91). – С. 80-89.

Анализ понятия «тюрокское мировоззрение» спекулятивным методом в философии

Аннотация. В течение последующих пяти лет все большее значение имело изучение направлений исследований, в том числе понятий и категорий в гуманитарной науке под разными углами. Вместе с тем, в настоящее время развитие науки как на мировом, так и на глобальном уровне получило широкое распространение и изучение вопросов, подлежащих изучению во внутренней взаимосвязи, например, междисциплинарной, мультидисциплинарной. Авторы нижеследующей статьи, размышляя над этой актуальной проблемой, предлагают исследования, которые не могут не подходить друг к другу для продуктивного анализа в качестве экспериментальной модели. Это будут суждения, которые являются эф-

фективными или неэффективными в результате исследования, которое является лишь лицом современного научного направления, особенно гуманитарной сферы.

Ключевые слова: философский метод, спекулятивный подход, исторические исследования, мировоззрение, ценности, аксиология, тезис, антитезис, синтез, индукционная вероятность.

Analysis of the Concept of «Turks Worldview» by the Speculative Method in Philosophy

Abstract. Over the past five years, the study of research directions, including concepts and categories in the humanities from different angles, has become increasingly important. At the same time, at present, the development of science both at the global and local levels has become widespread and the study of issues to be studied in an internal relationship, for example, interdisciplinary, multidisciplinary. The authors of the following article, reflecting on this urgent problem, propose studies that cannot but fit together for productive analysis as an experimental model. These will be judgments that are effective or ineffective as a result of research that is only the face of a modern scientific direction, especially the humanitarian sphere.

Keywords: Philosophical Method, Speculative Approach, Historical Research, Worldview, Values, Axiology, Thesis, Antithesis, Synthesis, Induction Probability

Кіріспе

Философияда кең тараған әдістердің бірі «спекулятивті әдіс» немесе «гегелдік философиялық ойлау жүйесінің спекулятивті әдісі» деп аталады. Бұл әдіс ұғымдар мен түсініктерді ой-қорытынды мен сыни талдауды айқындау үшін қолданылады. Анығында спекулятивті-философиялық әдіс практикаға қарағанда рефлексия (таным) көмегімен дамытуды көздейтін тәсіл болып табылған [9, 41 б.].

Бұл әдісте Гегельдің «Триада» тәсілінің «тезис-антитезис-синтез» деп аталатын формуласы бар [9, 41 б.]. Ол формула ұғымдарды бір-біріне қарама-қарсы қоя отырып «ой қорытындылау немесе синтездік бірлік құру» деп танылады. Мысалы: «Дос (тезис)-Қас (антитезис) – Ешкім (синтез) немесе Тәуелді (тезис) – Бостандық (антитезис) – Ұрыс (синтез) не болмаса Батыл (тезис) – Қорқақ (антитезис) – Жүрек (синтез) және т.б.

Ал, осы аталған спекулятивті философиялық әдіс арқылы мақала авторлары «Түркілік дүниетаным» ұғымына тезис және антитезис болатын сөздерді қолдана отырып, екі нұсқа әзірлейді. Аталған әдісті мақала авторлары әзірше эксперимент ретінде

қолданып отыр. Себебі мұндай әдіс тәсіл түркілік дүниетаным ұғымына, жалпы алғанда құндылықтар ұғымына қолданылған емес. Осы жағдайды ескере отырып, авторлар талдаулар мен нәтижелерден кейін қорытындының қалай болатындығына назар аударады. Яғни, авторлардың есебі бойынша тапсырманың орындалуы мүмкіндігінше философия ғылымының деңгейіне сай талданып, маңыздылыққа ие болса деген сенімдері бар. Сол кезде ғана болашақта тақырып ғылыми негізге айналама деген ойлары да жоқ емес. Сол себепті әзірге жоғарыдағы спекулятивті әдіспен зерттеуді «эксперимент» деп қабылдағанды жөн көреді.

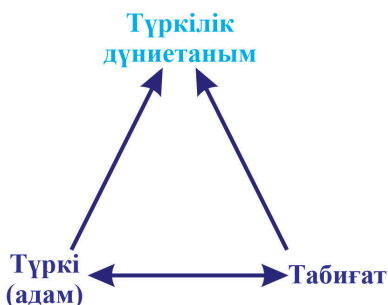
Авторлардың айтуынша тақырыптың маңыздылығы мынадай қызығушылықтан туындап отыр. Ежелгі түркілердің пайда болу тарихын, генезисін баяндай отырып, бүгінгі күндегі еліміздегі ұлттық межедегі құндылықтарымыз болып саналатын ұғымдарды философиялық деңгейде айтып беруді көздейді. Зерттеу жұмысы жалпы ғылыми зерттеушілердің әдістемелелік қорына үлес үшін және ғылыми ізденушілерге арналған.

Әдістер

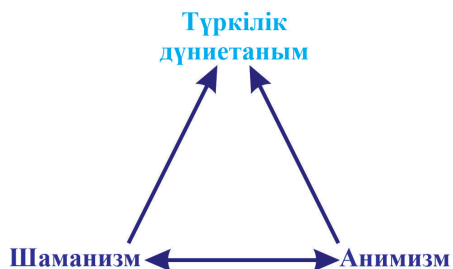
Талдау

Гегель ұсынған «Триада» «тезис- анти-тезис- синтез» тәсілін оның ізбасарлары анығында 1857 жылы Герних Халибеус енгізген. Зерттеушілердің айтуынша Гегель бұл триада формуласының жеңіл түрін қолданған екен. Ол «түсінік-диалектикалық үкім- спекулятивті үкім» деп аталатын әдіс болған [7, 184 б.]. Сонымен бірге Гегель философиясының негізгі мәні абстракциядан нақтылыққа қарай бағытталғаны барлығымызға белгілі.

Әдісті, яғни триаданы қолданбас бұрын, әдетте спекулятивті әдіс үшін біріншіден тезис немесе антитезис немесе Гегель өзі қолданған түсінік пен диалектикалық үкім бір-біріне қарсы қойылып одан кейін біріктіліген синтез қабылданады. Ал, біздің жағдайда түркілік дүниетанымды синтез деп ескеріп, оларға тезис пен антитезисті құрастырдық. Олардың екі нұсқасын төменде ұсынамыз (1, 2-суреттер):

Сурет 1-Түркілік дүниетаным-Түркі (адам)-Табиғат (а-нұсқасы)

Сурет 1- Түркілік дүниетаным-Шаманизм-Анимизм (б-нұсқасы)

Бірінші нұсқадағы «түркі (тезис) – табиғат (антитезис) – түркілік дүниетаным (синтез) триадасын талдау.

«Түркілік дүниетаным» – бүгінгі күндегі мемлекетіміздің, отандық құндылықтың негізін біріктіретін ұғым және оны қабылдаудың өзіндік түсінігі бар. Аталған ұғымды негіздеп беру үшін пайымды дәлелдер мен зерттеулерді айтып бере аламыз және оның синтездік ой екендігіне еш шүбә келтірмейміз.

Жоғарыда (сурет-1 а-нұсқасы) «түркілік дүниетанымға» бір-біріне қарама-қарсы ұғым ретінде «табиғат» және «түркі» сөздері алынды. Жалпы «табиғат» және «түркі» сөздері бір-біріне қарама-қарсы ұғым болмаса да «адам» мен «табиғат» үздіксіз даму үрдісінде. Мысал ретінде алып қарасақ, кез-келген түркі (адам) үшін табиғаттың құбылысы үнемі қарама-қайшылықтың дәлелі. Осы орайда сол дәуірдің анық куәсі болған Күлтегін жырынан мысал келтірейік:

Жоғарыда

Ішіне жұлдыздар жапсырған,
Алып қазандай төңкерілген,
Төсіне Ай ілген, Омырауына Күн таққан
Аспан пайда болды;
Күркіреп, күркілдеп
От шашып жатқан;
Алып денесінен
Қып-қызыл болып
Өрт қашып жатқан
Тау менен тастар пайда болды.
Жел алып келген
Дым менен будан
Бұрқырап тасып жатқан
Сулар пайда болды.
Жайқалған нулар пайда болды.
Сонан кейін Адам шықты [10].

Жырдың үзіндісін осындай ұзағырақ алу себебіміз байқап отырғанымыздай табиғат құбылыстарын барлық түрлерін сипаттағандықтан алдық. Ғылыми тезге салып қарайтын болсақ түркілердің (Күлтегін жыры) табиғатты осы деңгейде қабылдап баяндалуы натур-

философиялық гилозоизм болып табылады, ол түптеп келгенде табиғатты құдай деп қарастыратын пантеизмнің негізін құрайды [4, 48 б.] деген анықтамаға келеді. Натурфилософия, гилозоизм және пантеизм ілімдері ғылыми ортаға белгілі болғандай табиғат ілімінің маңыздылығын айтып беретін – теориялар. Сонымен бірге бұл «табиғат пен құдай бір-біріне пара-пар» деп танылған анықтамалар әлемдік діндер пайда болғанға дейін маңызды болды.

Жырдағы мына бір текстік мазмұнына (интерпретация) назар аударсақ. Мәселен «Ішіне жұлдыздар жапсырған», «Алып қазандай төңкерілген», «Төсіне Ай ілген», «Омырауына Күн таққан» деген жыр жолдары табиғатты біртұтас денеге теңеп натурфилософияның анықтамасын айқындап беріп тұр. Жалпы түркі халықтары сол кездегі өзге халықтар сияқты табиғат құдіреттілігін бас иегендеріне куә бола аламыз.

Енді осы жоғарыда айтылған мысал, яғни Күлтегін жыры Адам (түркі) мен табиғатты бір-біріне қарама-қарсы қойып тұр ма деген сұрақ туындайды. Біздің пікірімізше, қарама-қарсылыққа қарағанда адамның табиғатты қалай тануы туралы мағына басым. Алайда «түркілік дүниетаным» ұғымы қарама-қайшылықтан туындаған түсінік пе деген ой мазалайды. Бірақ көптеген зерттеушілер түркілік дүниетанымының бір парасындағы табиғат пен адам біртұтас үндестікте болғандығын алға тартады [6, 76 б.]. Осы тұстан алып қарағанда өзге халықтардың дүниетанымынан бөлек әлем қалыптасқандығын байқаймыз, тарихта болғандығын ескереміз. Тағы айта кететін болсақ, түркі дүниетанымынан мирас болып қалған қазақ ақыл ой дүниетанымында да табиғат пен адам бірлікте. Демек ата-баба рухынан тараған негіз өз мәнін жоғалатпағандығына көз жеткіземіз.

Екінші нұсқадағы «шаманизм (тезис) – анимизм (антитезис) – түркілік

дүниетаным (синтез) триадасын талдау.

Бірден айту керек, әдетте ғылым мен әдебиетте ежелгі дін формалары әлемдік діндерге қарама-қарсы қойылып, қандай да бір деңгейде салыстырылып жатады. Ал ежелгі дін формаларын шаманизм, анимизм, фетишизм, магия және тотемизмдерді бір деп қабылдап, олардың ара-жігін бөліп отырмайтынмыз анық. Мүмкін осы жоғарыда көрсетілген ежелгі дін формаларын бірі-біріне қарама-қарсы қойып талдасақ, пайымды нәтиже шығатын шығар!

Бақсылық (Шаманизм) – шаманизм дінінің осы күнге дейін жеткен сарқыны. Бақсы деп өзге тылсым әлеммен байланыс орнатып, ондағы түрлі рухтармен байланыс жасай алатын адамды айтқан. Бақсылар «әулиелерді» «аруақтарды», «періштелерді» шақырып, олармен тілдесе алады, адамның жаулары – дәу, пері, шайтан, албасты, жын, марту, тағы басқа мен күреседі деген сенімде болған. Бақсыларға тән ерекше қасиеттердің бірі – емшілік (тәуіпшілік). Бақсылардың бәрі қобыз тартып, зікір салып, түрлі емдер жасайды. Оның қамшысы тиген адамның денесіне кірген шайтандар қашып, барлық сырқатынан құлан-таза жазылып кетеді деп сенген [8, 3 б.]. Байқап отырғанымыздай шаманизм бұл дүниенің, көзбен көріп, ақпарат алуға болатын материалдық шындық болмысына жақын. Бақсы-шаман, яғни адам-осы дүниенің ақиқаты.

Түркі халықтарын тарихын зерттеуге зор үлес қосқан Лев Гумилев өзінің «Көне түркілер» кітабының VII тарауын «Түркіттердің діні» деп атап түркілердің діни көзқарасын ғылыми талдап жазды [1, 238 б.]. Сонымен автор түркілердің діни көзқарасын іргелі ғалымдардың зерттеулерін мысалға келтіре отырып тарауды көптеген дәлелді фактілермен жазған. Өзінің ғылыми пікіріне келетін болсақ, мәліметтер мейлінше қарама-қайшы келетін және тым шолақ жазылған түркілер діні зерттеуші ғалымдарға едәуір қиындықтар тудырған.

Мәселен, түркілер діні туралы ақпарат қалдырған қытайдың «Вэйшу» шежіресінде деректерді Лев Гумилев өзінің «Көне түркілер» еңбегінде былай деп келтіреді. «1) күн шығыс елін қастерлейтін болғаны үшін де (хан) ордасына шығыстан кіреді; 2) жылмажыл күллі бекзаттармен бірге ата-бабалар үңгіріне барып, құрбан салады; 3) Бесінші айдың ортаңғы он күндігінде қара халықты жинап, өзен бойында көк аруағына бағыштап құрбан салады; 4) Дугиннің батыс жағында 500 ли жерде биік тау бар, оның басында өсімдік те, ағашта шықпайды, ол Бодын-іңлі деп аталады, оны аудасақ: елдің қамқоршы аруағы деген сөз [1, 63 б.].

Аталған «Вэйшу» шежіресі қытайдың «Вэй әулетінің тарихы» кітабы. Бұл шежіре-кітап 551—554 жылдары Вэнь Сюань-ди императордың бұйрығымен Вэй Шоу (506—572) деген тарихшысы жазған. Сонымен бірге бұл шежіре өз заманда жазылуы жағынан өзге тайпалардың сынына ұшырап, екі рет өзгертілген. Қытай тарихы, әдебиеті мен өнерінің энциклопедиясында тарихшы Вэй Шоу тегі қытай емес, түркі оның ішінде табғач тайпасынан деп жазылған. Анығында «как северянин, Вэй Шоу поддерживал притязания северных династий на легитимность и презирал южных правителей Сун, Ци и Лян (502-557) как «варварских» узурпаторов, что тем более удивительно, потому что основатели Сами династия Вэй не была китайской, а происходила из прототюркского народа табгач» деп жазылған [3, 57 б.].

Жоғарыдағы Лев Гумилев келтірген «Вэйшу» шежіресінде түркілердің сенімі жөніндегі деректердің текстологиялық семантикалық белгілерін анализ жасайтын болсақ. Бірінші ақпаратта сенім-наным турасында еш белгі жоқ (күн шығыс елін қастерлейтін болғаны үшін де (хан) ордасына шығыстан кіреді). Екінші және үшінші ақпаратта құрбандық шалу рәсімі баяндалған (ата-бабалар үңгіріне барып, құрбан салады және көк

аруағына бағыштап құрбан салады). Ал үшінші және төртінші ақпаратта «аруақ» сөзі басты себеп болады (көк аруағына бағыштап құрбан салады және ол Бодын-іңлі деп аталады, оны аударсақ: елдің қамқоршы аруағы деген сөз). Екінші, үшінші және төртінші текстерден түркілердің сенім-нанымдарының ба-сым екендігі баяндаған.

Ал анимизм – «жан», «рух» заттық дүние құбылыстарының жандылығын білдіретін шындық. Оның о дүние жөнінде тылсымдық қасиеті бар. Ол көзге көрінбейтін, белгілі адамдарға (шаман, әулие адамдарға) ғана ақпарат беретін құбылыс иесі.

Егерде ежелгі түркі халықтарының анимизм жөніндегі діни сенімдері туралы тарихи деректерді қарастыратын болсақ ондай нақты дерек көздерін кездестіре алмаймыз. Бірақ түркілердің тарихымен танысудағы арнайы діни таным бөлімінде көне түркілер «анимизм» сенімін қолданған деген текстер кездеседі. Талдау ретінде мына бір деректі айта кететін болсақ, Тәңір туралы Махмұт Қашқаридың «Түрік сөздігінде» мынандай түсінік берілген: «Тәңірі. Ұлы Тәңір. Құдай ұрғыр кәпірлер аспанды: «Тәңгі: Тәңірі» дейді. Ол көздеріне зор үлкен көрінген нәрсенің бәрін мәселен, биік тау, биік ағаштарды да «Тәңгі: Тәңірі» – дейді. Өйткені, сондай нәрселерге табынады. Олардың қателіктерінен Тәңірдің өзі сақтасын» [5, 360 б.].

Енді біз спекулятивтік әдіске қалай да бет-бұрыс жасап, қалай болған күнде де қарама-қарсы ұғымдарды тауып көрсек қандай сөздерді алған болар едік деген ой туындайды. Сол үшін арнайы зерттеу нәтижелерін ұсынып өтсек.

Ол үшін арнайы таблица құрып, оның бірінші бағанасына түркі дүниетанымына негіз болатын сөздерді тізбелеп жазып, оған қарама-қарсы ол сөздерді қолданып қойып өттік.

1-кесте - Түркі дүниетаным

Түркі дүниетаным	
Ұғымдық анықтамалар (болмыс-тезис)	Қарма-қарасы ұғымдар (антитезис)
Тәңірлік	---
Ұлы тәңір	---
Хан Тәңірі	----
Ашина	-----
Көк бөрі	Адам
Ұмай	----
Жер	Аспан
Тау	Терең құз, тұңғиық
Шамандық таным (Шаманизм)	----
Анимизм	----
Тотемизм	Монотеизм, атеизм
Фетишизм	Сенімсіздік, менсінбеу

Бірінші кезекте тұрған «тәңірлік», «ұлы тәңір», «хан тәңірі» сөздеріне қарама-қарсы сөздер мүлдем жоқ десе болады. Оның айғағы ретінде мына мәтіндерді келтіреміз: «Дәстүрлік түркілік дүниетанымдағы Тәңір түсінігі мен оның сипаттарын анықтау халықтың дүниетанымы, мізес – құлқы, психологиясын танудың басты кілті болып табылады өзінің тәңірін ұлықтап, әлемдегі еш нәрсемен тең көргісі келмейтін халықтың әрқашанда өр мінезді, төзімді, әділетті және жауынгер болып келетіндігі де сондықтан [6, 13 б.]. Мұның дін феноменологиясы тұрғысынан мәдениет пен дін арасындағы психологиялық айқындайтын құбылыс екендігі мәлім». Осы мәселеге қарағанда түркілік дүниетанымдағы «тәңірлік», «ұлы тәңір», «хан тәңірі» ұғымдарының қарма-қайшылығы болмауының сыры да осында жатыр ма деп ойлаймыз.

Енді келесі арнаулы сөздіктерде «көк бөрі» сөзінің негізі болатын бөрі, қасқыр сөзінің сөзінің алты түрлі семантикалық белгісі бар екен соның ішінде біздің табилицаға жақыны «адам» ба деп қабылдап оны қасқыр сөзіне қарама-қарсы қойдық, бірақ сөздіктерде бұл белгі қасқыр сөзінің «бейқам», «көңілсіз адам» деген мағынасын береді екен. Дегенмен спекулятивті әдіске салып нәтижеге жеткізуге болады. Мысалы

Адам (тезис) - Бөрі (антитезис) – Түркілік дүниетаным (синтез) нұсқасы ұғымды логикалық сапаға айналдыратын триада бола алады.

Келесі «ұмай» сөзінен қарама-қарсы антоним қарастырдық. Бірақ «ұмай» сөзі «тәңірлік» «ұлы тәңір», «хан тәңірі» сөздерімен қатар тұрғандықтан, әрі түркілік дүниетанымда оларға тең немесе кері ұғымдар жоқ. Сондықтан «түркілік дүниетанымды» ұмай сөзіне қарама-қарсы антитезис қойып тақырып талдай алмайтындығымызға көз жеткіздік. Тек «ұмай» сөзін және мағынасын «түркілік дүниетанымның» құндылығы деп баға береміз.

Енді келесі «жер» сөзін қарастыратын болсақ, бұл жерде «жер» сөзін түркілердің «Иер-Суб», яғни «Жер-Су» ұғымына негіздеп алдық. Ал қарма-қарсы сөзі үлгісін «аспан» деп көрсеттік. Байқауымызша, Жер (тезис) – Аспан (антитезис) – «түркілік дүниетаным» (синтез) моделінен көптеген арументтер айқындауға болады. Бір ғана Күлтегін жырындағы: «жоғарыда көк аспан төменде қара жер жаралғанда (немесе пайда болғанда)...» деген мағыналы сөзден «түркілік дүниетанымның» синтездік бірлігін айтып беруге болады [6, 43 б.]. Ал айтатын болсақ, «Жер-су құдайына келетін болсақ, ол да табиғатты пір тұтудан туындайды. Алтайлық аңызда:

“Үлген жаратылысқа дейін шексіз-шетсіз, түпсіз-тұңғыық теңіз үстіндегі кеңістікте тіршілік етеді. Сонда Үлгенге судан Ақ ана шығып, оған жер мен аспанды жаратуды үйретеді” делінген. Бұл аңызда да матриархаттық, рулық, қауымдық қатынастар ықпалы байқалады. Матриархаттық-рулық қауымнан патриархалды қауымға біртіндеп өту барысында жер-су соңғы орынға ығыстырылады. Көк аспан ретіндегі Тәңір өзінің жоғарғы құдай ретіндегі маңызын жоғалтпайды, патриархалдық-қауымдық қатынастардың күшейіп, нығаюына байланысты ол зор, қаһарлы тұлға сипатына ие болады». Зерделеп назар аударсақ, көне түркілердің «Жер-Су» түсінгі аналық болып, «Аспан» түсінгі аталық болса, ал Адам екеуінің арасында жаратылған деген логика нақтылана түседі.

Келесі таблица бойынша «тау» сөзін алдық. Оны себебі Махмуд Қашқари жазып өткендей әрбір түркі үшін өзіне зор тау, биік ағаш «тәңірі» айтқандай таудың көшпенді халықтар үшін маңызы үлкен және түркілер тауы генетикалық бастау, негіз деп қабылдайды [5, 360 б.]. Ал табиғиға сәйкес таудың антоним сөзін «терең құз», «тұңғыық» деп алдық. Осы екі сөз түркі дүниетанымында тікелей айтылып көрсетілмесе де қазақ мәдениетіндегі мағыны сөздер құрайды. Яғни қазақ халқының тілдік қорындағы дүниетанымға жетелейтін категориялық ұғымдар болып табылады.

Нәтиже

Жалпы біз қарастырып отырған еңбекте түркілік дүниетаным, табиғат (А нұсқасы) және түркілік дүниетаным, шаманизм, анимизм (Б нұсқасы) зерттеп қарастырылды. екі нұсқа бойынша екі-екіден қарама-қарсы тезистер (түркі (адам), шаманизм) мен антитезис (табиғат, анимизм) құрап ұғымдарға нақты айтқанда түркілік дүниетанымды спекулятивтік үкім ретінде шығаруға тырыстық. Алайда осы триадалар және

арнайы жасаған кестеміз немесе жобамыз толымды нәтижеге апармады. Бірақ біз оны мақаланың кіріспе бөлімінде эксперимент және әдістер бөлімінде примитивті (қарапайым немесе өрескел) болады деп ескертіп өткен болатынбыз. Сонымен бірге оны талдау бөлімдерінде де аңғардық.

Біз көтеріп отырған түркілік дүниетаным философиядағы спекулятивтік үкімге қарағанда құндылықтар, яғни аксиологияға жақын. Дегенмен де зерттеу кезінде біз күтпеген жағдайлар орын алды. Мәселен түркілік дүниетаным (синтез) – түркі (тезис) – табиғат (антитезис) нұсқасында айтуға тұрарлық нәтижелер байқалды. Табиғат және түркі сөздері бір біріне қарама қарсы ұғымдар болмаса да бірқатар сұрақтардың басын ашып берді. Күлтегін жырынан мысал келтірілген өлеңде адамның (түркі) табиғатқа деген көзқарасын дамудың (танудың) нәтижесінен болған ойларын өлең арқылы жеткізді. Мысалы бүкіл әлемді қоршаған ортаны біртұтастыққа жақындастыра отырып, оны адам дене мүшелеріне теңестіріп (ішіне жұлдыз жапсырған, төсіне ай ілген, омырауына күн таққан) қоршаған ортаны тануға ұмтылды. Біздің пікірімізше адам мен табиғат дамудың қарама қайшылығында жетістікке жетіп отыратындығын аңғарамыз.

Негізінде біз қолданған спекулятивтік әдістің нәтижесінде айтарлықтай жаңалық жоқ. Сонымен бірге түркі (тезис) – табиғат (антитезис) бір біріне қарама-қарсы емес өзара үндестікті құрайды, яғни бізге дейінгі зерттелген зерттеулердің ақиқаттылығын тағы да бір дәлелдей түседі. Мысалы, түркілік дүниетаным құндылықтар әлемін «біртұтас әмбебап жүйе ретінде» қарастыру болған деген деректерді нақтылай түседі. Сонымен мифологиялық реттіліктің жағынан айтарлықтай өзгеріс тұстары да жоқ. Бір жағынан алып қарағанда «түркі және табиғат бір біріне қарама қарсы ма?» деген ой мазалайды. Себебі

көшпелі түркі жұрты табиғатпен үздіксіз күрес жүргізген болуы тиіс және болуы керек еді, бірақ та қазақ халқының мәдениетіне үлкен әсер қалдырған өркениет әлемнің, табиғаттың сырын ашып, оған қарсы қарекет жасаудың орнына табиғат пен үндестік іздеуге бет бұрғанын аңғарамыз. Сол арқылы түркілік дүниетанымды басқа, өзге де халықтардың дүниетанымдық негізінен даралап аламыз. Ол біздің дәстүрлі түркілік дүниетаным – ойлау мен тіл, мәдениет пен дүниетаным арасындағы үндестік заңдылықтарын реттейтін ұлттық – мәдениеттік дүниетанымның алғашқы тарихи типі деген қағиданы нақтылай береді яғни бірінші нұсқада көрсетілген түркі (тезис) – табиғат (анти-тезис) – түркілік дүниетаным (синтез) жобасында айтарлықтай өзгешелік жоқ екенін тағы да нақтылайды.

Екінші түркілік дүниетаным анализі деп қарастырыған шаманизм (тезис)-анимизм (антитезис) – түркілік дүниетаным (синтез) б нұсқасындағы спекулятивті әдіс бойынша нәтижелерге тоқталар болсақ онда да айтарлықтай айырмашылықтар байқалмайды бірақ та а-нұсқасындағы триада ретінде қолданған формуладан шаманизм мен анимизмге байланысты қарама-қарсылық көріністерінің шынайылығын байқаймыз. Мәселен шаманизмдегі шамандық діннің негізін орындайтын бақсының осы дүниенің шындығы, ал анимизм барлық тіршіліктің, заттың «жаны», «рухы» бар деп танылатын анықтама. Яғни бізге беймәлім тылсым дүние. Осы тараптан алғанда «түркілік дүниетаным» синтезіне шаманизм тезис, ал анимизм антитезис бола ма деп қабылдап едік. Бірақта бұл спекулятивті әдісте де шаманизм (тезис), ал анимизм (антитезис) түптің-түбінде біртұтастыққа айналып кететін аңғардық.

Алайда Лев Гумилевтің «Көне түркілер» еңбегіндегі қытай шежіресінде «аруақ» сөзі кездесіп, оған арнайы түсінік бере кетеді [1, 63 б.]. Осыған

қарап шаман осы әлемнің адамы -шаманизм, ал тау, жер, өзен, сулар қасетті, киелі «жан», «рух» иелері- анимизм. Анимизмді кең түрде айтатын болсақ, ол заттық дүние құбылыстарының жандылығын білдіретін термин. Демек шаманизмнен бөлек болу керек еді. Бірақ анимизм, шаманизм, фитишизм, тотемизм қандай да сатыда тәңірлік ұғым аясында біртұтастыққа айналып кетті. Оны Махмұт Қашқардың «Түркі сөздігінен» де байқадық. Ол әсіресе, өздерінен зор көрінген тау, ағаштарға тәу етуден көрінді және олардың барлығын «Тәңгі», «Тәңірі» деп атағаны жазылған. Ал тау, ағаштарды, жерді киелі санау анимизмнің көрінісі. Қазақы дүниетанымдағы «киелі», «қасиетті» жер бедерлері мен атаулары жатады. Табиғат аясындағы мәдениет үшін қоршаған орта киелі таулардан, құтты өзендер мен көлдерден, ағаш-бұталардан, т.б. тұрады. Табиғи құбылыстар да қасиетті мағынаға ие болады, олардың рухы және иесі бар делінеді. Демек, алғашқыда және мағынасы жағынан жеке-жеке қызметі болған шаманизм мен анимизм «тәңірлік» ұғымда біртұтастықта айналып сала береді.

Негізінен шаманизм бұл дүние, ал анимизм о дүние мәселесі арқылы қарама-қарсы «айна» жүйесінде спекулятивтік әдіске келіп-ақ тұр. Мысалы «тән» мен «жан», «дене (зат)» мен «рух», яғни екі дүниенің ортақ шешімі «дүниетанымға» кепілдігі басым.

Қорытынды

Қорыта айтқанда мақала жұмысы бойынша мынадай шешімдерді ұсынамыз:

- Гегельдік философиядағы спекулятивті әдіс құндылық (түркілік дүниетаным) ұғымдарын талдау үшін қажет емес екендігіне көз жеткіздік және примитивті өрескел нәтиже шығатынын байқадық;

- Ұлттық деңгейдегі ұғымдарды тал-

дау үшін спекулятивті әдістен гөрі аксиология, танымдық талдаулар ғана сәйкес екендігін аңғардық.

Дегенменде зерттеу жұмысының нәтижелері мынадай қосымша ұсыныс, пікірлерді алып келгендігін де жасырмаймыз. Олар:

- Гегель философиясының ба-сым бағыты абстрактіден нақтылыққа бағытталғандығын ескеретін болсақ, мақалада индуктивтік деңгейдің, яғни ықтималдылықтан айқын аргументке қарай бағыт жасалды;

- Түркілік дүниетанымға байланысты ұғымдардың қарма-қарсы тезистерді қою арқылы бірқатар көрсеткіштер ай-кындалды.

Осы кейіңгі екі пункттер арқылы болашақта ізденуші ғалымдар өз зерттеулерінде қолдануы мүмкін деген пікіріміз бар.

Әдебиеттер тізімі

1 Гумилев Л.Г. Көне түріктер. – Алматы: Білім, 1994. – 489 б.

2 David A. Leaming; Catherine Madden; Stanton Marlan // Encyclopedia of Psychology and Religion. Springer. – 2009. – P. 42.

3 Ding Albert E. Pengcheng Controversy: Wei Shu and Song Shu Reports. At Schwartz, Wendy; Robert Ford Company; Lu, Yang; Chu, Jesse (ed.). Early Medieval China: A Handbook (e-book). – New York: Columbia University Press, 2014. – P. 57–84.

4 Қасабек А. Тарихи-философиялық та-нымы. – Алматы, 1999. – 231 б.

5 Махмуд Қашқари. Түркі тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік). – А., Хант, 1997. – Мұзаоф кітабы. – 2 том. – 411 б.

6 Орынбеков М. Ежелгі қазақтың дүние танымы. – А., Ғалым, 1996. – 151 б.

7 Carlson D. Commentary on Hegel's Science of Logic. – New York, Palgrave MacMillan, 2007. – 253 pp.

8 Singh Manvir. The Cultural Evolution of Shamanism. Behavioral and Brain Sciences. – 2018, 41: e66: 1–61.

9 Труфанов С.Н. «Наука логики» Гегеля в доступном изложении. – Самара, Парус, 1999. – 192 с.

10 Медетбек Т. Күлтегін жыры. [Элек-трондық ресурс] <https://abai.kz/post/62175> (Қаралған күні:18.11.2021).

Transliteration

1 Gumilev L.G. Kone turikter [Ancient Turks]. – Almaty: Bilim, 1994. – 489 b.

2 David A. Leaming; Catherine Madden; Stanton Marlan // Encyclopedia of Psychology and Religion. Springer. – 2009. – P. 42.

3 Ding Albert E. Pengcheng Controversy: Wei Shu and Song Shu Reports. At Schwartz, Wendy; Robert Ford Company; Lu, Yang; Chu, Jesse (ed.). Early Medieval China: A Handbook (e-book). – New York: Columbia University Press, 2014. – R. 57–84.

4 Қасабек А. Tarihi-filosofijaluq tanum [Historical and philosophical knowledge]. – Almaty, 1999. – 231 b.

5 Mahmud Qashqari. Turki tilinin sozdigi (Diwani lugat-it-turik) [Dictionary of the Turkic language (Diwani dictionary-it-turk)]. – A., Hant, 1997. – Muzaof kitaby. – 2 tom. – 411 b.

6 Orunbekov M. Ezhelgi qazaqtyn dynie tanymy [Worldview of the ancient Kazakhs]. – A., Galym, 1996. – 151 bet.

7 Carlson D. Commentary on Hegel's Science of Logic. – New York, Palgrave MacMillan, 2007. – 253 rr.

8 Singh Manvir. The Cultural Evolution of Shamanism. Behavioral and Brain Sciences. – 2018, 41: e66: 1–61.

9 Trufanov S.N. «Nauka logiki» Gegelja v dostupnom izlozhenii [Hegel's «Science of Logic» in an accessible presentation]. – Samara, Parus, 1999. – 192 s.

10 Medetbek T. Kultegin zhyry [Kulteegin's song]. [Jelektronduq resurs] <https://abai.kz/post/62175> (Qaralghan kuni:18.11.2021).

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР:

- Еркебұлан Ертисұлы Татиев* докторант, аға оқытушы, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан, ertisuly82@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6368-1251>
- Манифа Ұстаболқызы Саркулова* философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Г.Гумилев атындағы Евразия ұлттық университет, Нұр-Сұлтан, Қазақстан, manifa.s@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5992-2814>
- Асел Баяхметовна Мухамедиева* аға оқытушы, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан, injuerke@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4891-6969>
- Еркебулан Ертисұлы Татиев* докторант, старший преподаватель, университет имени Шакарима г. Семей, Семей, Казахстан, ertisuly82@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6368-1251>
- Манифа Стаболовна Саркулова* кандидат философских наук, доцент, Евразийский национальный университет им. Л. Г. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан, manifa.s@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5992-2814>
- Асель Баяхметовна Мухамедиева* Старший преподаватель, университета имени Шакарима г. Семей, Семей, Казахстан, injuerke@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4891-6969>
- Yerkebulan Tatiyev* Doctoral student, lecturer, Shakarim Semey University, Semey, Kazakhstan, ertisuly82@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6368-1251>
- Manifa Sarkulova* Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, L.G. Gumilev Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan, manifa.s@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5992-2814>
- Asel Mukhamedieva* Senior lecturer, Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan, injuerke@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4891-6969>

ҚАЗАҚТЫҢ МӘДЕНИ КОДЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ЫРЫМНЫҢ ОРНЫ МЕН РӨЛІ

¹Е.Д. Ержанов, ²М.Б. Аликбаева

АҢДАТПА

Қазақтың салт-дәстүрі даланың жазылмаған заңы деп қарасақ, ырым-тыйымдар – сол заңның бір тармағы, яғни тәрбиенің негізгі құралы. Мақалада авторлар халқымыздың тіршілік көзі мен табиғи құбылыстарына байланысты жылдар бойғы жинақталған тәжірибеден салттық ғұрыпқа айналған ырымдарын екіге бөліп қарастырған. Олар: нанымдық сенім түсінігінен шыққан және өмірлік тәжірибеден салттық ғұрыптық ырымдарынан бастау алатын заманауи өркениеттік үдерістер аясындағы, заманына сай өзгеріс тауып сұрыптала түскен қазақ ырымы. Сонымен қатар, мақалада еліміздің және шетелдік зерттеушілердің бала тәрбиелеу, жат әдеттерден тыю, туындауы мүмкін қауіп-қатерлерді ескертуге қатысты ырымдар туралы айтылған көзқарастарына терең шолу жасалынған.

Өткенінде өнегесі бар, тарихында тәлім аларлығы бар ел өзіне өзі сұрау сала есеп беріп, қатпарланған қалың тарихты, замандарды санасында қорытып, босағасын беріктете түскен сағы мен санасы суға кетіп бара жатып қайта қайралған кезеңдерден өткен ұлтымыздың құндылықтары болашаққа із сағымдайды. Әлемдік алып мәдениеттерге жұтылып кетпей, нәрлері мен өрнектеле келе өзі ерекше өркениет қалыптастыру жолында қазақ ырымдарының алатын орны ерекше. Сондықтан бүгінгі таңда қазақ мәдениетінің коды болып табылатын ырымдарды жүйелеу маңызды.

Түйін сөздер: ырым-тыйым, мәдени код, рәсім, әдет-ғұрып, рәміз, дәстүр, ұлттық құндылық.

^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Е. Ержанов, erk.erzhan@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:

Е.Д. Ержанов,
М.Б. Аликбаева.
Қазақтың мәдени кодының қалыптасуындағы ырымның орны мен рөлі // Адам әлемі. – 2022. – No. 1 (91). – С. 90-104.

Место и роль суеверия в формировании культурного кода казахов

Аннотация. Если рассматривать казахские обычаи как неписанный закон степи, то суеверия являются одним из пунктов этого закона, то есть основным средством воспитания. В статье авторы разобрали суеверия казахского народа, которые из накопленного за годы опыта, связанного с источником жизни, природными явлениями, стали ритуальными обрядами. Это казахские обряды, происходящие из представлений о верованиях и отсортированные по жизненному опыту в контексте современных цивилизационных процессов, исходящих из ритуальных обрядов. Кроме того, в статье сделан глубокий обзор взглядов отечественных и зарубежных исследователей суеверия, касающиеся воспитания детей, отторжения чуждых привычек, предупреждения возможных рисков.

Казахские суеверия занимают особое место в формировании уникальной цивилизации,

которая впитывается культурами мира. Поэтому сегодня важно систематизировать суеверия, составляющие код казахской культуры.

Ключевые слова: суеверие-запреты, культурный код, ритуал, обычай, символ, традиция, национальная ценность.

The Place and Role of Yrym in the Formation of the Cultural Code of the Kazakhs

Abstract. If we consider the Kazakh custom as an unwritten law of the steppe, then superstition is one of the points of this law, that is, the main means of education. In the article, the authors analyzed the superstitions of the Kazakh people, which, from the accumulated experience for years associated with the Oriental life, natural phenomena, stopped with ritual rituals. These are Kazakh rituals originating from beliefs and sorted by life description in the context of modern civilizational processes emanating from ritual rituals. In addition, the article makes deep horizons of the views of swollen and foreign researchers of superstition concerning the upbringing of children, the rejection of other people's podvechek, the preliminary revival of lofty risks.

Kazakh superstitions are interested in a special place in the formation of a unique civilization, which is absorbed by the cultures of the world. Therefore, today it is important to systematize the superstitions that make up the code of Kazakh culture.

Keywords: Superstition-Prohibition, Cultural Code, Ritual, Custom, Symbol, Tradition, National Value.

Kіpіcne

Қазақтың ұлттық мәдени кодын де-конструкциялау тек партикулярлық қағидаттармен шектеле алмайды және бұл қазақ халқының ғасырлар бойы жинақтаған тарихи санасына сай келмейді. Алдымен бұл мәселенің ұрпақтар сабақтастығы мен тарихи санаға тікелей қатысы бар екендігін ескерген жөн. Осы мақала кең мәтінде жадылық тұрғыдан ұлттық мәдени кодтағы тарихи сананың үш бітімін атап өтуге болады:

1) Адами-өмірбаяндық естегі тұлғалыққа ұмтылу. Әркім салт-дәстүр мен ырымдар өрісінде өзінің ұрпақтарының жадысында сақталған уақытқа дейін өмір сүре береді. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы «Жеті атасын білмеген ұл жетесіз» деген нақыл сөз осыған мегзейді. Қазақ болмысында еркіндік басты құндылық ретінде анықталады.

2) Шежірелік (генеалогиялық) немесе ауызекі жадыдағы рәміз-рәсімдік құндылықтар. Бұл формада жеке-дара кісілік естің ауқымы кеңейтілгенімен, мәдени артефакт (рәміздік тұлға, ырым, рәсімдік құндылық т.б.) туралы тарихи білім бейсаналық формалармен толықтырылады. Елдік ауызекі санада

төлтумалық адами болмыс тәсілдері (ырымдар) архетиптік тұғырға көтеріледі.

3) Тарихи жадыдағы ұлттық идея деңгейіндегі артефактілер. Жазбаша мәтін тарих сындарынан өтетін тәуелсіздік құндылықтары сақталуының кепілі. «Ырық бітігі» пен «Алтын жарық», Орхон-Енисей жазбалары, «Қорқыт ата кітабы», Бабыр, Дулати, Халид және т.б. тарихи туындылары осындай функцияны атқарады [1, 125 б.].

Рулық қоғамдағы ырымдарда көрініс тапқан әдептің қарапайым түрін кейін жүйелі моральдық қағидалар алмастырды. Алайда бұдан көне әдеп жүйесі жоғалып кетті деген ой тумады. Себебі, көне мәдениет қазіргі ұлттық мәдениеттердің архетипі (ескі негізі) қызметін атқарады. Халқымыздың ұлттық кодында наным мен ырым жүйелері сонау көшпелілер мәдениетінен үзілмей сақталып келгендігі осының айғағы.

Дәстүрлі мәдениеттерде басым код салт-рәсімдік, наным-ырымдық мәдени код болды: ежелгі қоғамда ырым өмірді реттеудің тәсілі ғана емес, оны объективтіде, символдық формада да бастан өткеру тәсілі болды. Бірқатар ерте мәдениеттерде атау жүйесі ең маңыздысы – мәдени код болды. Атау жиі

ретте ырыммен байланысты болды және белгілі бір нұсқаулық ретінде қызмет етті, оны ақсақалдар есім берушіге берді. Қарапайым адам үші нырым, есім және тағайындалған зат арасындағы байланыс ерікті немесе идеалды бірлестік емес, өте нақты, нақты шындық болды. Ырымдық манипуляциялар адамға арналған сөздермен әрекетке бірдей болды, сондықтан бұл атау өзі үшін маңызды бөлік болды. Бұл әрбір ру-тайпаның (ер, әйел немесе бала) күнделікті өмірде қолданылатын есімнен басқа, ақсақалдар мен бастамашыларға белгілі құпия есімдері болған кездегі құбылыс. Қазақ мәдениетінде «ат тергеу» ырымының негізі белгілі. Дәл осындай әдет-ғұрып, мысалы, ежелгі Мысырда сақталған. Мысырлықтардың екі аты болды: шынайы және күнделікті. Біріншісі терең құпияда сақталды, екіншісі бәріне белгілі болды [2, 93 б.].

Әдіснамасы

Зерттеу барысында компаративистика, типологизация, герменевтика, диахрондық және синхронды талдау сияқты әдістемелер пайдаланылатын болады, олардың көмегімен мәдени динамикадағы жалпы және ерекше сипаттамалар, мәдени трансформацияларға әсер етудің ішкі және сыртқы тетіктері, қоғамды цифрлық жаңғыртудағы жергілікті, өңірлік аспектілер анықталатын болады. Батыс және өзгеқауымдастықтардың девиантты суб-мәдениеттерін салыстырудың сарқылуын түсіну «синтез» идеясынан мәдени-өркениет процесінде әмбебап және жергілікті өзара әрекеттесу идеясына көшуге көмектесті. Зерттеуде теориялық және әдіснамалық тәсіл ретінде цифрлық буынның девиантты топтарының көрсеткіштері мен сипаттамаларын жылдамдық өлшемі мен динамикасымен салыстыруға мүмкіндік беретін мәдени аралық «кросс-уақыт» талдауы қолданылды.

Негізгі бөлім

Біз қазақ ырымдары дегенде: жеке-леген басқа өркениеттерден ерекше айырмашылығы бар әлем мәденеттер ұшқыны мен оларға өзіндік жеке ықпалы болған жекелеген көшпенділер өркениетінің ғасырлар бойы санасымен өмірлік тәжірбесінен сұрыпталған ерекше мәдени ұлттық кодына шолу келтіреміз. Адамзат тарихындағы алғашқы жылқы малы қолға үйретіп он өз мүдделеріне пайдаланып, қанатты тұлпар атауын беріп, дүниені танып біліуіне бір мүмкіндігін жоғарылата білген халықтардың тікелей мұрагерінің танымдық түсінігінде:

1. Тәңірге, жер-су, ұмайға табыну заманынан бастау алып тұтастай халық санасы мен болмысына сіңіп сенім бастауы ма, жоқ жекелеген адам фантазиясынан ажыратуға мүмкіндігі азайып, шаманизм және пұтқа иланған халық тарихындағы кезеңдер сыр шерткен Буддизм, Манихейшілдік ілімдерінен хабар беретін, Зооастризм, отқа табыну, оны салт-дәстүрінің ажырамас бөлігіне айналдырып жіберген. Христиандық діни (нестройандық пен яковиттік) нанымдар халық жадында ұқсастықтар тауып, дәріптелген кезеңнен нәрленген. ислам дінімен кемеңделген нанымдық сенім түсінігінен шыққан қазақ ырымының өзегін ашу басты міндет.

2. Өзінің территориялық ерекшелігі мен аймақтық халқының тіршілік көзімен, табиғи құбылыстарына, байланысты жылдар бойғы жинақталған тәжірибеден салттық ғұрыпқа айналған. Ондағы ұрпақ дүниеге келуден бастап, денсаулығы, тәрбиесі, экосанасы биіктігі мен обал-сауапты білуі мен этиканы жоғары деңгейіне жетелейтін және психикасының беріктігін нығайтатын халқымыздың жазылмаған жадындағы методикалық заңы, десек те шатаспайтын, ырымдарды айқындау.

3. Заманауи өркениеттік үдерістер аясындағы яғни көшпелі тіршіліктен айрылып, отырықшыл заңдылықтары, ғылым мен техника дамып өмірлік тіршілік көзінің басқа форматқа ауысуы халқымыздың түп тамырын сол баяғы ырымнан алынып, бірақ заманына сай өзгеріс тапқан қазақ ырымдарының өзгеруі.

Ел танымын терең түсіну үшін жазбаша мәтін тарих сындардан өткен, болашақа ерекше болмысы бар ел ретінде жетелейтін, мәңгілік ел құндылықтарында сақталған: көне түркі жазба ескерткіштерінде, Білге қаған, Тоныкөк, Орхон-Енисей жазбаларында, археологиялық қазбалар мен наным-сенімдік жоралғылары және қазақ лиро-эпостық жырларда, мақал-мәтелдеріміз, рухани қазыналарымыз бен атадан балаға берілген аңыз әңгімелерімізден халық жадында сақталып, салт-дәстүрінде ғұрыпына айналып, қолданыстағы ырымдарды зерттеу қажет.

Мақала автор төмендегідей зерттушілер мен ғалымдар еңбектеріне сүйенді: Ш. Уәлиханов, С.Е. Малов, С.В. Иванов, А. Диваев, И.И. Гейера, Дестунис Дж. Фрэзер, М. Миропиев, С. Кенжеахметұлы, А. Сейдімбек, А. Қайбарұлы, Б. Бопайұлы, Т.Е. Картаева, М. Орынбеков зерттеулеріне сүйене отырып, Досымбек Қатран, ғалым Шота Қарлығаштың жекелеген т.б пікірлері де ескерілді. Бұл зерттеулер өткен тарихи оқиғалар мен сол замандағы адамдар түсінігімен өмірлік тәжірибеде кездескен және де діни наным-сенімінің ұштасқандығын айқындап беруге жаңа көзқарастағы бағыттарға жетелейді. Қазақ ырымын терең мағыналы және де оны бір бағытта қарамау керектігі жайында сөз қозғалады.

Қазақ халқының наным-сенім түсінігінен шыққан ырымдарына шолу. Ш. Уәлихановтың жазбаларында, «ертедегі балажан әкелер мойындарына белбеу асып алып, ұлы ауырып жатқан киіз үйді айнала жүгіріп, өзін аурудың

орнына алуды аспаннан сұраған, ал оның туыстары мен ауылдастары мұндай қауіпті ниеттен ұстап қалуға тырыс қан қырғыздар айналуға осылай сенген»деп жазады [3, 24 б.]. Өзін ауыру орнына құрбан етіп алуын аспаннан сұрауы? «Аспан менің әкем Ильтериш – қаған мен анам Ильбильгяка тунды жоғарыдан басқара отырып, оларды (халықтан) биікке көтеріп, асқақтатты» [4, 37 б.] – деп сенгендігі. Белбеу асынуы: Ш. Уәлиханов «Аспанда да адамдар тұрады. Олар белдікті мойындарына тағады. Біз ортаңғы әлем – жерде өмір сүреміз. Сондықтан белдікті белімізге тағамыз. Ал жер асты адамдары белдікті аяқтарына тағып жүреді. Аспан қырғыздарының арасында аса бай кемпір бар (аспан тұрғындарының өмір салты қырғыздардікіндей, басқадай болуы мүмкін емес, өйткені бұл элементтер қырғыз фантазиясының жемісі» [3, 20 б.] – деп жазды. Бұндай илану тек бізде ғана емес сонау: Б.д.д. VI ғасырда Пиндар сондай сенімнің гректік нұсқасын Олимпиядалық ойындарына арнаған өлеңдерінде білдірген екен.

Яғни, бұл «Түркілер бір Тәңірі дейді, бұл бір құдай дегені. Олардың біразы Тәңір көк аспан аты десе, басқалары Тәңір – бұл аспан дейді», [5, 431 б.] деп сенімімен ұштасқан және ерсі қылықтардан тиуі болса. Айналыдырып садақа келтіру жолдарының бір мысалы: «Торға түскен құстынемесе үйге, қақпанға, қораға т.б абайсызда қамалып, бекіліп қалған жаңды ұстаған соң, басынан бірнеше рет айналдырып, босатып жіберу қажетдеген түсінік болған. Иә халқымыз әр нәрсенің обал сауабын біліп, Тәңірі көк аспан сеніп, тілеу дұға етіп иланғандығы.

Келесі бір зерттеуші, С.В. Иванов түркілерде «жоғары, аспанда болатын жасампаз, өмірлік күші» туралы түсінік болғанын атап көрсетеді. «Бұл өмірлік күш, әртүрлі табиғат құбыластарын антромор физациялау барысында Ұмай бейнесінде көрініс тапқан тәрізді. Ұмай

адамдар мен олардың үй-жайларын зұлым рух тардан қорғау үшін садақпен қаруланғаны назар аудартады» [6, 68 б.]. Көне түркі жазба ескерткіштерінде: «... жиырма төрт жасымда елімнен, қауымдастарымнан, қару жарағыммен батырлық айбынымнан айрылдым, Ұмай ана! Өткен өмір – ай! Қош болыңдар, туыстарым» [7, 70 б.], осындай сыйыну, құрметтеу сынды дереке сай келетін ырымдарымыз бар екенін ұмытпауымыз қажет. Сондай-ақ, «Ы. Алтынсарин жазбасы бойынша келін отқа май құярда рәсімді орындатушы кемпірлер «от – әулие, Ұмай – әулие» деп айтады. Күйеу жігіт ұрын барғанда алғаш отау үйге кіргенде де отқа май құйған [8, 14-15 б.]. Отқа май құйғыздырған кемпірлер от жалынына қолдарын тигізіп, маңдайларын, төстерін сипап әруаққа тағзым еткен. Отқа май құю рәсімі – алғаш босаға аттаған келін мен күйеудің әруаққа тағзым етуі. Отқа май құюдың мәні көне шамандық пен анимизм дінінің сарқыншақтарының қазақтар арасында сақталып қалуынан көрінеді [9, 147 б.]. Ал, Ә. Диваевтың жазып алуы бойынша жанып тұрған шырақты үрлеп сөндірімеген, бұлай сөндірген адам ұмытшақ болады деген [10, 57 б.]. Н.И. Гродековке мәлімет берушілер ертеректе, яғни ортағасырларда отқа май құю рәсімі «ұрынтой» кезінде «қыз құшақтатардың» алдында да орындалғандығын, яғни әлі оң жақта отырған қалыңдыққа киіз үй ортасындағы ошаққа «от ана, Ұмай ана жарылқа» деп айтып май құйғызғандығын айтқан, уақыт өте келе бұл рәсім өзгеріп, қалыңдық отқа май құюды күйеу үйіне келін болып түскенде орындаған кәзіргі таңда көреміз [11, 65 б.]. И.И. Ибрагимов бойынша жаңа босанған әйел мен нәрестені көз тиюден, зиянкестерден сақтау үшін қалжалауға деп арнайы сойған қойдың майын отқа салғызған. От тұтатқанда жанбай қойса «қоян шабан, от жүйрік» немесе «қоян жүйрік, от жүрік», – деп қайталап

айтады [9, 212 б.]. Тағы бір балама амалы «Үй маңына байғұс келіп бақылдаса, жамандыққа жорыған. Байғыз ескі жұртты, ескі қыстауды мекендейді деген, үй жанына келіп бақылдауын жамандық хабарға ескерту деп сенген. Ертеректе үйдің шаңырағына байғыз қонса – ол үйдің орнын ауыстырып, басқа жерге тігеді екен, жамандыққа жорып, сол шаңырақты дереу отқа жағып жібереді екен. Түн құстарынан қорқу қазақтар арасында көп кездеседі. Үйге жапалақ кірсе, қуып шығуға тырысады, жапалақ сиіп кетсе, бетке сепкіл түседі деп сенеді, енді біреулер үкі көрсе шошиды. Түн құстарынан қорқу тылсым табиғаттың құпия жұмбақтарының қыр-сырларын әлі аспаған, аша алмаған кезеңдерден қалған әдет болса керек немесе түн құстары адамдардың тыныштығын бұзады, түнде байғыз сияқты құстың бақылдауы, иттің түнде ұлуы сияқты жамандық шақырады деген үрейден туындауы да мүмкін. Ал, жұтшы деген құстың киіз үйдің шаңырағына, ескі қонысқа келіп қонуы жақсылықтың нышаны. Түнде байғұыз келіп қонып отырғанын көрген адам, шала жанған отты көсеумен алып, әлгі байғызды «жамандығың өзіңе болсын» деп қуалайды. Түркістан, Жаңақорған қазақтары оны байғыз демей, Мұраталы дейді. Ал, тарихи жазба деректерде кездесетін оқиғаның бірі Византиялық тарихшы Менандр былай деп жазды: «Бақытсыздықтан арашалайтынына сенімді түрік тайпасының бірнеше адамы Земархка келіп, римдіктер өздерімен бірге алып кеткен заттарды алып, бір жерге үйіп қойып, ағашпен от жақты, сосын скиф тілінде бір нәрсе айтып отырды. Шамасы, зұлым рухтарды қуып жатты. Барлық бақытсыздықтың бетін қайтарып, олар Земархтың өзін оттың ішінен өткізді, осы арқылы өздерін де тазартты» [12, 105 б.]. «Бесікті, босағаны немесе үйді отпен аластау халықтың ертеден үзілмей келе жатқан ырымдарының бірі. Баланы бесікке

саларда бесікті отпен қару, жас отауды отпен аластау жын-шайтан иектемесін, пәле-жаладан сақтасын деген ізгі ниеттен туған» [13, 147 б.]. «Жас жұбайлардың алғаш жататын төсегі – «Ақ некенің ақ төсегі» деп аталады. Енесі мен жеңгелері төсекті аршамен аластайды, иіс су себеді. Төсекті бұлай аластамаса, жын-сайтан жабысып, неке бұзылады деп жориды» [13, 145 б.]. Сонымен қатар «Отты және оттың басын сабамайды. Бұлай істелсе – үй-ішінің құты қашады, шаңырақтың оты өшеді деп жориды» [14, 297]. Ал «Қазақ отқа түкірмейді. Отқа, шалаға су құймайды. Отқа су құйса – пырылдап, үй ішін күл басады. Күл басса – нас басады. От киесі қашады. Оттай ыстық жалын суиды. Құштарлық сөнеді. Адам өледі. «От бар жерде – жан бар». От – тірліктің негізі. Отқа су құю – жамандықтың нышаны» [15, 13 б.] деген тіршілігіндегі от жылуының қажеттілігімен кері деңгейіне дейінгі құрметтік сенім түсінігін көре отырып Алаш қайраткері Мағжан Жұмабаевтың: «Сырдағы Алашқа» атты өлеңінен анық көрінеді.

«Атаң отқа табынған, Өзің бірге бағынған.

Тәңірің оттан боп үміт, Атаң отқа табынған.

Атаң отқа май салған, Жан ба еді жыннан тайсалған?» – деген өлең жолдары Сыр қазақтарының арасындағы оттың қасиеті атадан балаға беріліп келе жатқан дәстүр жалғастығы екендігінің дәлелі.

«...Салық салған Сырдағы ел, Көрге мүлгіп болма қол, Атаң сүйген отты сүй! Шаппағанға шаң жұқпас, Шаппағанға қан жұқпас, Күйдірме десең өзің сүй. Отқа табын, тәңір от, Оттан басқа тәңірі жоқ. Сөзім – Сырдағы алашқа: Жаның жасып кірлеген, Отпен аспанға өрлеген, Жаныңды, алаш аласта...», деген өлең жолдарынан Сыр қазақтарының жаны қысылған кезде, күйзеліске түскен кезде де отпен аластау арқылы тәңіріден бір жеңілдік күтетіндігін көреміз. Мағжан Жұмабаевтың бұл

өлеңі Алаш азаматтарын қыспаққа алған «қызыл кеңестің» қысымынан шығуға «отпен аластау» арқылы жол табуға талпынғандай және Сырдағы Алаштықтарға «жаныңды отпен аласта» деп кеңес беруі осы өңірдің жергілікті нанымдық ғұрыпына сүйенгендігі [9, 237 б.]. Сонау Анадоолы жеріне қазақ жерінен көшкен өздерін Оғыздар, Селжұқтар ұрпақтары санайтын тусқан кәзіргі түркі халқы жайында: Дж. Фрэзердің «Золотой обряд» еңбегінде де қарастырылады: «Шығыс Рим империясы императоры Юстиан II түріктермен бейбітшілік келісімге келуге жіберген елшілерін шамандар қарсы алған кезде, елшілерді теріс пікірлерден тазартып алады. Елшілер әкелген тауарларды ашық алаңқайға қойып, қоңырау соғып, даңғырлақ ойнатып, айғайлап, зұлым рухтарды қууға күш салды. Сонан соң елшілер оттың арасынан өтіп, тазарынды» [16, 159 б.]. Халқымыздың жадында сақталған ырымдардан өткен өміріндегі сенімі мен нанымдар ұшқынын көреміз. Этнограф ғалым Т. Каратаева «Сыр қазақтарының ырымдары көне зороастризм, анимизм, тотемизм, тенгри, фетишизм, шаманизм діндерінен бастау алып, ислам дінімен тоғысып, астасып жатыр» [9, 214 б.]. В.В. Бартольдтің «Халық психологиясын түсіну үшін оның діни нанымдарын білудің маңызы зор. Көк пен Жерге табыну туралы айқанда кейде «түрік аспаны», «түркі жері мен суы» деген сөз тіркестері қолданылады. Тәңір сөзі заттық мағынадағы аспанды да, аспан құдайлығын да білдіреді. Жер мен Су туралы айтылған жерлерде де жер иелерінің жиын тығы емес, біртұтас Жер мен Су құдайлығы туралы айтылады деп түсінуге болады» [17, 5 б.].

Қазақтың дәстүрлі мәдени кодында дүниенің екі бөлігі табиғат пен адамның етене тығыз байланысты болғандығы мен олардың еншісі бөлінбеген күйде өмір сүргендігін куәлайды. Мұның басты негізіне көшпелілік өмір салтындағы

ырымдар жатады. Көшпелілер өздерін табиғаттың тікелей жалғасы, соның төл баласы ретінде сезінді. Өздеріне дейін қолданысқа енбеген, қуаң дала мен шөлейтті тек көшпелі ғана меңгере алды. «Бірақ сол далада тіршілік етіп, табыстарға жету үшін ол өзінің шеберлігін тынбай жетілдіре беруге міндетті, ол ерекше адамгершілік және парасаттылық қасиеттерді өзінде қалыптастырды», – дейді Тойнби. Осындай қатал табиғи ортада өмір сүрген көшпелі айналасындағы мәдени арнаға ерекше бір икемділікпен қараған және бұл атадан балаға үлгі ретінде беріліп отырған.

Аталған деректер мен куәліктерді біз қазақтың дәстүрлі әдеп жүйесін оның көрнекті өкілдерінің өмірлік ұстанымдарын талдау мақсатында келтірдік. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде тек әдеп пен құқық емес, сонымен бірге саяси-әлеуметтік құндылықтар да мораль құдіреттілігімен баяндалған. Мысалы, «қарға тамырлы» қазақта отансүйгіштік пен ұлтшылдық басты кісілік қасиеттер болып марапатталған. Қазақ халқының ұлтжандылық дәстүрлері, отансүйгіштік қасиеті сонау көшпелілік заманнан бастау алған. Көшпелі қазақтар қоршаған ортаны, табиғатты өздеріне қарсы қоймаған. Табиғатты қастерлеу адамдық парыздан пайда болады. «Дүниенің көрінген хәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықтың орны толмайды», - дейді Абай жетінші сөзінде. Көшпелілер түсінігінде жер жай ғана қоршаған орта емес, ол – тірі, жанды бейне, «Жер-Ана». Көшпелі өзін сол Жер-Ананың перзентімін деп есептейді. «Туған жер топырағынан жаралдым» дейтін адам табиғатқа қарсы қиянатқа бара алмаған. Сондықтан да туған жерді қорғау аңанды қорғау, арыңды, өз өміріңді қорғау деп халық санасында есептеледі. «Ер – туған жеріне, ит – тойған жеріне», «Өзгеелде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол» дейтін

халық мақалдары жоғарыда айтқанды дәлелдеп отыр.

Егер тарихқа көз жүгіртер болсақ, ертеде мәдениетке қазіргі тарих жыл санауына дейінгі кезең, оның ішінде «жыртқыштық» пен «тағылық» қамтыды (антропологтар Л. Морган және Э. Тайлордың терминологиясы бойынша). Мәдени кодтың алғашқы негіздері алғашқы ерте дәуірде (1 миллионнан 40 мың жыл бұрын) қаланған. Болашақта оның әр параметрі жаңа мазмұнмен толықты, ең бастысы, олардың әрқайсысы мәдени өзін-өзі ұйымдастырудың жаңа деңгейін қамтамасыз ететін жұмысына мәдени кодты «енгізетін» қатынастар орнатылды.

Ертедегі мәдениеттерде атау жүйесі затбелгі емес, ақпараттың өзі болған кезде мәдениетті кодтау және жаңарту механизмі болды. Бұл атаудың айтылуы заттың немесе тұлғаның көмегімен нақты манипуляцияларды жүргізуге болатын энергия механизмінің рөлін атқарады деп есептелген. Ал жазба мәдениеттердің кодтары біздің дәуірімізге дейінгі 3-4 мыңжылдықтың басында пайда болған, (Ежелгі Мысыр және Месопотамия) және бүгінгі күнге дейін бар. Әртүрлі жергілікті мәдениеттердегі бұл кодтардың тарихи өзіндік және әртүрлі формалары бар. Мұндай нысандар көп, және жеке жергілікті мәдениеттерде қолданылатын кодтарды анықтау және сипаттау үшін көп жұмыс қажет. Жазбаша мәдениеттердің кодтарын сипаттауда түбегейлі маңызы бар, әлеуметтік өзгерістердің әсерінен объективтілікпен, символизммен және идеализммен ерекшеленетін қарабайырлықтан пайда болатын мифологиялық мәдени кодтың үнемі жойылып отыратындығы.

Жазбаша мәтінде ырым сиқырының орнына сөздің сиқыры пайда болады. Діни қызметкерлердің және бас тамашылардың аузындағы қасиетті (сакральды) мәтіндердің сөздері бас-

қалардың қолы жетпейтін мағыналардың символы ретінде пайда болады, онда барлық нәрсенің құпиясы сақталады – құпия және мәңгілік.

Еуропадағы ауызша мәдени кодтың өзгеруі XV ғасырдың екінші жартысында басталады, ол ең алдымен типографияның ойлап табылуымен байланысты болды. Басылып шығарылған кітаптар болып жатқан әлеуметтік өзгерістердің мәдени жад кодында жаппай көріну үшін жаңа мүмкіндіктер ашты. Осындай маңызды өзгерістердің бірі – қасиетті латын тілінен неміс, ағылшын және басқа тілдерге аудару нәтижесінде белгілі бір деңгейде Библияны ығыстыру болды, бұл бастама мәтінін барлық сауатты адамдарға қол жетімді кітапқа айналдыруға мүмкіндік берді. Ғылым жаңа мәдени кодтың қалыптасуына айтарлықтай әсер етті. Оның нәтижесі – сенімді, эксперименталды түрде тексерілген, ұтымды білім – мәдени жад механизміне еніп, оны қалпына келтірді. XVII-XIX ғасырларда Батыс Еуропаның мәдени кодының негізі – факт, ғылыми теория, сонымен қатар табиғат пен қоғамды практикалық қайта құрудың эмпирикалық (эксперименттік тексерілген) әдістері сияқты белгілерге негізделген.

XX ғасырда экрандық мәдениеттің кодтары мәдени кодтың негізгі компоненттерінің өзара әрекетін жаңа түрде ұйымдастыра бастайды. Бұған дейін табиғаттың дамуына бағытталған пән «толық субъективтілікпен» – компьютерлермен, ақпараттық коммуникациялық жүйелермен, ақпараттық банктермен және т.б. өзгертілді. Сенімділік, сонымен қатар оның әрекет ету аясын едәуір кеңейтеді: экрандағы сөз, модель, символ жаңа тәсілмен жүзеге асырылады, бұл сурет-белгі іздеуде шығармашылық белсенділікке мүмкіндік береді, яғни, белгілі бір «экрандық жұлдыз» кез-келген ақпаратты таратқан уақытта қоғаммен қабылдану сипаты шындыққа айналып, «сана манипуляциясы» пайда болады,

кейіннен кибермоббинг атауына ие болады. Экрандық мәдениетте «идеал» образы да айтарлықтай жаңартылуда. Жаңа ойлау логикалық және бейнелі, концептуалды және көрнекілік синтезімен, «интеллектуалды бейнені» актуализациялауымен және сенсорлық модельдеумен сипатталады.

Ұлы Даланы сан ғасырлар бойы мекендеген ата-бабаларымыз қылыш ұстап серт берген дәуірден – құран ұстап ант берген заманға дейін талай-талай асулардан асып, бұралаң-бұлтарысы көп жолдардан өткен. Сырт көзге сыр бермейтін көшпелі өмір-тіршіліктің қаншама асылдары мен құндылықтары тарихтың аударылған ауыр парақтарының астында қалып бара жатыр.

Шоқан Уәлихановтың 1862-1863 жж. жазылған «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» атты мақаласына көңіл аударайық: «Қазақтар туралы барлық зерттеушілердің айтуынша да, барлық географиялық нұсқауларда да; қазақтар – мұсылмандар, бірақ шамандық ырым, сенімді де ұстайды. Олар мұсылман дініне табынумен қоса шамандық нанымдарға да иланады. Бұл пікірлер шындыққа келеді, дегенмен олардың шамандығы (бақсылығы) неден тұрады? Бірақ, екіншке орай қазақ арасындағы шамандық, бақсылық жөнінде әртүрлі мерзімді басылымдарда мақалалар жарық көргенімен, осы жай туралы осы күнге дейін ешкім егжей-тегжейіне жетіп жазған емес» [18, 24 б.].

Ырым ырымшылдық дәстүрдің діңгегі, әрине, оған сенуге де, сенбеуге де болады, ол адамның өз еркінмен іске асырылатын рухани кеңістігіндегі терең дүние. Алайда қазақ халқының өмірімен ғасырлар бойы біте қайнасып, салт-санасында, әдет-ғұрпында, тұрмыс-тіршілігінде кеңінен көрініс тапқаны бекер емес. Ырымды жақсылыққа немесе жамандыққа болжау өзі адамға деген ескерту белгісі. Семиотика тұрғысынан алсақ «белгінің» мағынасы өте терең. Бүгінгі таңда бұл белгілердің

тек тарихи мүддесі ғана анықталған жоқ, оның адамдарға рухани және материалды дамуына да ықпалы бар екендігі дәлелденіп отыр. Қазақ халқы мәдениетінде «тыйым» түсінігі «табу» сөзімен ассоциацияланғаны анық. Сонау заманнан келе жатқан ырым-тыйымдар баланың дүниеге келгенінен бастап, яғни баланы бөлеу, оны тәрбиелеу, жамандықтың алдын алу, жат әдеттерді болдырмау, қауіп-қатерлерден сақтау секілді үлкен қызметтерді атқаратыны анық. Сондықтан ырым-тыйымдардың тарихи, мәдени, этнологиялық, әлеуметтік мәні зор.

Қазақ ырымы түрлі заман атты кезеңдерден халқымыздың өткен тағдыры мен талғамының сан қырлы өмір жолы тәжірибесінде кемелденіп, санасы мен тегіне сіңісіп, табиғаттың мызғымас қағидаттарымен үйлесімді гармонияда, орналасқан территориялық аймағына байланысты өз болмысын ерекше талғампаздық таныммен қалыптастырды. Сонымен қатар еліміздің Еуропа, Азия өркениеттерінің түйіскен территориялық аумақта мекендеуі. Супер жүйелі өркениеттерге жұтылып кетпей, салт-дәстүрін дәріптеп, халқының келешегін жақсылыққа жетелеп келеді. Табиғи заңдылықтың тепе-теңдігін сақтай отырып адам қасиетін жоғарылата түсетін басқа да өркениеттің өз болмысына қажет еткен нәрлерін ғасырлар бойы ел болмысына сіңдіре, өзгеше формада қалыптасқан, халық жадында сақталған ерекше ұлттық кодтың бірегейі.

Қазіргі жаһандану заманында техниканың дамығанынан ақпараттық жүйенің аясында әлем алақандай бір уыс болуда. Дүниенің түпкірінен шыққан әр түрлі жаңалық, идея, уағыз немесе теріс қылықты хабарлар мен насихаттар тез тарауда. Ғаламторлық жүйе (әлеуметтік желі, Facebook) т.б. сынды ақпараттық жүйелер адамның қарбалас тіршілігі – адамдарға ойлануға мүмкіндік бермеуде. Қоғам көп нәрсені үстіртін түсініп шешімі де, өкінше орай,

солай болуда. Құндылық деп танылып жүргендерімізді басқалай көзқарастар толқыны шарпып шатастырғандар да бар. Біздің өзі де әлі зерттеліп зерделеніп, ұлттымызға насихатталып үлгермеген құндылықтарымыздың бірі – халқымыздың ырымдары. Қазақ ырымы адастыру толқыны кезінде, ел шамшырағы іспеттес болуға тұрарлық құндылық. Бұндағы болашаққа келетін ұрпақ сапасынан бастап, табиғи тепе-теңдікті сақтай отырып экосананың биік болу үрдісімен адамзаттың жер бесікке дейінгі әр нәрсенің қадір-қасиетін біліп ізеттілік пен этиканың жоғары деңгейін көрсетудегі ұлттың өмір атты қазанында қайнап, тұнып, тына түсіп, қаймақ болып бетіне шыққан өмір сүру ғұрпы.

Өткен тарихымызда яғни кеңестік дәуірде әдет-ғұрыптарымыз ескіліктің сарқыны ретінде қаралып, үгіт-насихаттың басқа мақсатта болуы, ырымдарымызға келемеждік пікірлер ел арасында да қалыптасты. Өкінішке орай, өткен өмір сүру қағидаттарымызды ұмытып, бұлыңғыр түнек сағым ішінде, халқымыз ұлттық болмысын ұмыта бастады. Қазіргі қоғамда терең түсінік алу үшін де шығу тарихы жағынан түрлі өркениеттердің халқымыз болмысына әсер етуі, уақыт кезең-кезеңдері мен сұрыпталу, түрлену барыстары да толыққанды зерттелмеуі түрлі пікірлер қалыптастырды.

Ал, В.В. Бартольдтің «Халық психологиясын түсіну үшін оның діни нанымдарын білудің маңызы орасаң. Көк пен Жерге сыйыну туралы түсінік айтқанда кей кездері «түрік аспаны», «түркі жері мен суы» деген сөздер қолданыста болады. Тәңір сөзі заттық мағынадағы түсінік бейнесінде, аспан құдайлығын да меңзейді. Жер мен Су туралы айтылған жерлерде де жер меншіктерінің жиынтығы еместігін, біртұтас Жер мен Су құдайлығы туралы баяндалады деп түсінуге келеді» [17, 200 б.] дейді. Белгілі ғалым С.Н. Ақатай «Ел ішінде айтылатын ырымшыл қазақ» деген тіркестің астарында сол байырғы

жөн – жоралғылардан тұрса болар. Әдетте белгілі бір ырым арқылы сол ортаның әлеуметтік талғам-түсінігін ажыратуға болады. Тегіндеел іші ырымға қалтқысыз ден қойып отырған. Жеке адамның парасат – болмысынан бастап ел қамы, халық тағдырына дейінгі жағдайдың бәріне ырымдық жорудан жауап тапқан. Ырым деп белгілі бір өмір құбылысына ықпал ету ниетіне орай жасалатын іс-әрекетті айтамыз [19, 424 б.].

Қазақ ырымдарының, наным-сенімдерінің түп-төркіні тым әріде жатқанына ұлы Шоқан осылайша назар аудартады. Ол өзінің «Тәңірі (Құдай)» деп аталатын (шамамен 1854 – 1855 ж.ж. жазылған) мақаласында да қазақтың ырым-кәделерінің отқа табынған; табиғат пен жаратылыстың барлық тосын құбылыстарын қасиетті деп санаған, ислам дінімен араласқан тәңірі дінінде жатқанын жақсы аңғартқан.

Қазақтың бүкіл салт-сана, әдет-ғұрып, наным-сенімдерінің, ырымдарының бастау бұлағы Көк Төңірге, Көк Аспанға, табиғатқа табынған қадым замандарда жатқанына шүбәсіз иланамыз. «Ырым, – дейді Шоқан, – әдет-ғұрыптың бір түрі. Шаман «дінінде осы әдетті сақтау шамандықтың бетін қайтарады. Ал ырымды бұзу адамға қайғы-қасірет әкеледі. Бір сөзбен айтқанда, европалықтар осындай ырымды діндарлық, соқыр наным дейді, ал осы салт-сана шамандық сенімдегі дәстүрлі әдет-ғұрыптың құрамдас бөлігі. Ырым Халықпен бірге көптеп жасап келе жатқан әдет-ғұрып болып саналады, ал аян, лепес, жақсылық нышаны ретінде де жасалады. Мысалы, әйелі үнемі қыз тауып, ұл көрмей жүргендер, игі ниетпен ең соңғы қызына Ұлтуған деген ат қояды. Майкөт деп те атайды, артынан ұл туса екен деп» [3, 15 б.].

Бүгінгі күнге қазақ ырымдарының ғасырлар көшінде әбден сана сүзгісінен өтіп, ешқандай күмән туғызбайтын, наным-сенімге әбден берік ұялаған түрлері ғана жеткенге ұқсайды. Бірақ ғылыми бағасын алып, толық елеп-

екшеуден өткізілмегендіктен де бір ізге жүйеге түсірілген жоқ. «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деп ғұмыр кешкен ата-бабамыздың тіршілікте ұстанған позициясы, көзқарасы арман-аңсары да осы ырымдарында терең жасырынып жатқан тәрізді. Бұған жан-жақты ғылыми талдаулар жасалатынына үміт артамыз.

Халқымыздың тіршілік көзі мен тәжрибесінен салттық ғұрыпқа айналған ырымдар санаты бойынша толқатылып өтсек: Еліміздің өмірлік тәжірибемен тіршілік көзіне бейімдік ырымдардан мысал келтірсек, С.Н. Ақатай: «бізде атқа сол жағынан міну әдеті бар. Бұл жақсылық пен жамандықты адам иығында отырып тіркей беретін ислам дініндегі қос періштеге үш қайнаса сорпасы қосылмайтын түсінік.

Археологтар XI – XII ғасырлардағы көшпелі қыпшақ қорғандарынан өлікті жерлеген кезде мінген аты оның сол жағына қойылғанын тауып жүр. Бұл жөн-жораның сырын түсіну қиын емес. Өйткені қолайлы болу үшін бес қаруын оң жағына асынған жауынгер аттың сол жағынан мінген. Қылыш пен садақ ұмыт болғалы қашан, бірақ дәстүр жоғалмай келеді. Көшпелі қазақ оң мен солды тек адамға қатысты белгілеп отырған. Қарсы алдындағы аттың сол қапталы адамның оң қолымен тұстас. Сондықтан аттың сол жағынан мінуі оң міну «оң жағынан міну» деп аталған. Теріс жағынан мінсе не болмақ? Бұған бір ауыз сөзбен: «жаман болады!» деп жауап береді. Әрине, жамандық айтып келмейді. Бәлкім, атқа оң жағынан мінімін деп садағыңның жебесін сындырып аларсың, немесе сол жебе қарныңа кіріп, мерт боларсың. Қайсысы болғанда да жаман. Екіқабат әйел керулі тұрған және шұбатылып жатқан арқаннан аттамайды. Бұлай істесе босанған кезде баланың кіндігі мойнына оралып, өміріне қауіп төнеді деп ырымдалады». Халқымыздың бұл ырымы негізгі тіршілік көзі мал шаруашылығы болуы және көбінесе

қолданыста қыл арқан пайдалануы, өмірлік тәжірибесінде де арқан арқылы байланған малдың қылқынып қалуы, жерде жатқан арқан, көзіне жылан немесе басқада елес беріп, шошынып қалмау себебтері болу, ықтималды айтса керек [20, 256 б.]. «Екіқабат әйелге түйеетін жеуге болмайды, әйтпесе ол баланы он екі ай бойы көтереді. Егер ол он екі айда да тумайтын болса, бураның мойнына ақ мата салып, содан аттап өтуі керек» [9, 217 б.]. Түйе малының құрсағын он екі ай көтеруінен қорқып, Бураның сесті болуы, үйірін қызғанатын әдеті арқылы әйелдің бойына үрей билетіп толғағын шақыру амалы десек. И.И. Ибрагимов жазбасына сүйенсек жыртқыш құстардың қасиеті босана алмай жатқан әйелдерге де көмектескен. Бақсы келгенге дейін қазақтар болса үкіні әкеліп бақыртады, бүркітті ішіне отырғызады [9, 220 б.]. «Екіқабат әйел қоян етін жесе, баласы қоянжырық болып туады» [20, 19-20 бб.], қоян жануарының ернінен жырық болуынан болашақ ұрпақтың саулығы үшін сақтанған шарасы болуы мүмкін [20, 256 б.]. Дүниеге ұрпақ әкелген кезде: «Шілдеханана күзету», «шілделік күзету» ырымы босанған әйелді түн бойы жын-пері жағалап жүреді, әйелдер, қыз-келіншектер жаңа босанған әйелді үш күн бойы жын-періден қорғап күзету керек деген танымнан туылған [14, 216 б.]. Яғни, шынайысында адамнан адам шығу оңай ма деген халық арасында айтылатын сөз тіркесі, дүниеге нәресте әкелген ананы үш күн күтуі, босану кезіндегі қиындықтардан ес жиып, бала қарау жөн-жосығын білмеген жерлері болса үйрету, мақсатында көмектесуі деп түсінуге де болады. Босану барысында ананың көп қан жоғалтуы, тоғыз ай сәбиге берген нәр қуатын толықтыруға, ана сүтінің құнарлы, жеткілікті болуына байланысты қалжа қойы (жас, семіз, онекі мүшесі түгел қой) сойылып жіліктеп күнделікті, сорпалану арқылы денесін жылылықта ұстап, шілде терін

шығару. Ел арасында әйел ауырсына берсе шілде тері шықпай қалған, жігіттер арасында қалжың түрінде де бір нәрседен әлсіздік көрсетсе анаң қалжа жемеген бе деген сөздер айтылып жататыны да осыдан болса керек. Баланың мойны тез және түзу беку үшін оның шілдеханасына сойған қойдың мойын омыртқасын тұтасымен асып, тесігінен шыбық өткізіп, кептіріп қояды [20, 257 б.]. Иә, бұл істелетін істердің бәрі өмірлік тәжірибесімен де көрген білгенін жақсылықпен ұштастырғанын көреміз. Көшпелі қазақ елінің тұрмыс-тіршілігіне ыңғайлы да қадыр тұтқан Бесікке салу салты өз ырым жоралғысы болған мысалы: «Әлди - әлди ақ бөпем, Ақ бесікке жат бөпем» (Бесік жыры). Бесік қасиетті, киелі, құтты мүлік, сәбидің өзіне тиесілі әлем тану ұясы болып саналған. Нәрестені бесікке салу да халқымыз үшін ерекше салтанатпен өтетін дәстүр. Бесік тойы» ырымына әйелдер ғана қатынасады. Бесікті көбінесе, баланың нағашы жұрты алдын ала арнайы жасатып, бесік тойына тарту етеді. Онысы жиен, жекжат, үрім-бұтағым өсе берсін, өрісім кеңейе берсін дегені [14, 235 б.]. Сәбиді бесікке салар кезде бесіктің түбегі тұратын тесіктен құрт, ірімшік, тәттілер өткізіп, «тышты, тышты» деп ырым жасайды және оны «тыштырма» деп атайды. Тыштырманы «әйелдер ырымдап бөлісіп алып, бала-шағаларына үлестіріп береді [13, 39 б.]. Бұл халқымыздың нәресте ана құрсағында жатып кіндік арқылы нәр алған, сәби, жарық дүниеге келгенде ананың ақ сүтіне ағзасы үйреніп, іші қатпай жеңілдік берсін деп ырымдаса керек. Тыштырмадан кейін бесікке жолы үлкен өнегелі, ұрпақ көп тараған, сыйлы әжелер немесе әйелдерге отпен аластатып баланы бесікке бөлейді. Баланы бесікке салып жатқанда барлық әйелдер үн шығармай жымжырт отырады. Сөйлеп қойса, бала жылауық, есейгенде өсекші болады деп ырымдайды [14, 230 б.]. Сонымен

қатар бесікке қолданып жүрген түбекті, шүмекті төңкермейді. Себебі түбек пен шүмек нәрестенің рахаты үшін жасалған мүліктер. Оны төңкеріп қойса, ішіне кір жабысады, от басына қойса, қурап семеді, сондықтан таза жуып, күн көзіне қақтау керек, өйтпесе бала қуығы тұтылып ауырады деп ырымдалады [15, 13 б.]. Бұл істе ағаш пен мал сүйегінен жасалған заттың қолдану технологиясы жоғары деңгейде білуі, оның қалай күтулуі керектігінің оның тазалығы мен сапасын жоғалтпау ісіндегі өмірлік тәжірибесін көре аламыз. Дүниеге келген нәресте қырық күннен кейін ширап, көз тоқтатып, сыртқы құбылыстарды сезе бастайды. Осы кезде қырқынан шығару салтын жасап сәбидің жан-жүйесінің қалыптасып дені сау болып өсуінедеген ақ тілектік ырымдарының бірі: баланың қырқынан шығару ырымын жасағанда, үбірлі-шүбірлі қарт-бәйбіше қырық қасық суды баланың үстіне құйып тұрып: «Отыз омыртқаң жылдам бекісін, қырық қабырғаң жылдам қатсын деп тілек айтады. Баланы шомылдыратын легеннің түбіне қырық құмалақ тас, жүзік сияқты заттар салынады. Сақина, жүзіктерді бала шомылдырған, көмектескен әйелдер бөлісіп алады. Баланың қарын шашын адам аяғы баспайтын жерге көміп тастайды. Өйтпесе, бала бақытсыздыққа ұшырайды. Баланың қарын шашын алған соң, тастай салмай, сақтап қояды. Бала қырқынан шыққанша, жеті ай толғанша әлсіз болады. Сондықтан бір тал шашын тастамай, сақтау керек деп біледі [14, 287 б.]. Бала жарық дүниесігін ашқаннан бастап қырық күн бойы, күнде немесе күн ара тұзды суға болмаса дәруменді өсімдіктер дақылдары мен қасиет тұтқан күміс сияқты металдарды қосып шомылдырып баланың тез шыйрауына жәрдемдескен. Елге өнегелі әжелермен денсаулығы мен өміріне тілек айтып жоралғы жасауымен қырқынан шығарушыларды риза қылу олардың қуанышпен шыққан энергиясы балаға

жақсы әсер беруінде түбінде терең мән мағына жатса керек [20, 256 б.]. Жоғарыдағы құнды ғұрыптарымызды «Барлық моральдық принцип Мәдени мойын дауға негізделеді», деиді өз теориясында [21, 94 б.].

Табиғатты аялау тепе-теңдікті сақтау экологиялық сананың биік болғандығын көреміз. Кез келген мәдениет белгілі бір таңдаулы материалдық техникаларды тұтынады немесе мәдени ерекшеліктерді қадір тұтады. Адами мінез - құлықтардың барлық ықтимал формаларын қамтитын осы қатар тым ауқымды және қайшылыққа толы, сондықтан қандай болмасын, мәдениеттің бір түрі оның айтарлықтай бөлігін қолдана да алмайды [21, 23 б.]. Осыған орай, белгілі ғалым Шота Қарлығаш ханымның айтуы бойынша ырым тимда бұл тәрбиенің бастауы. Сол бастаудан тәрбие алып, болашақты тәрбиелеу құралы десек болады деп келтіреді өз сұхбатында [22].

Қазақ киномотографиясының мүшесі режиссер: Қанағат Мустафин жаңа кино түсірген кезде, жаңа тәрелке бетіне туындының атын жазып жерге тастап шағып, сынығын кино түсіруші негізгі адамдар алып кеткен, туынды толық аяқталғанда алып кеткен тәрелке сынығын қайта құрастырып көрген соның құрастырылуына байланысты жобаның қаншалық деңгейде шыққанын өз ойларына болжау ырымы болған дейді. Ал кино түсіру кезінде пісте шағу болмайды деген ырым бар екенін ескере келіп себебін бұрынғы кезде пленкаларға пісте қалдығы тусіп кино сапасын бүлдіргенімен байланыстыра келе өзінің жеке кізіргі таңда көп қолданатын ырымы біреуге қалам сыйламайтындығын айты. Бұл ырымды 16 жасында әкесі белгілі жазушы Құрманғазы Қараманұлына туған күніне қалам сыйлағанда, болмайтынығы қаламмен бірге өз рухыңды бірге сыйлайсың деп ескерткенін айтады, өз сұхбатында [23]. Иә бұл ырым халқымыз бас киім, қанжар, туыстар арасында

ит сыйламау ырымының бір баламасы деуге де келеді. Ал кино түсірім алаңында пісте шақпау және тәрелке шағуы бұл өмірлік тәжірбеде кездескен оқиғамен жақсылыққа жору ырымы десек шатаспаймыз.

Қорытынды

Жер шарындағы алып материк Евразияда, орталық ордасы келбеті кеңістікті алып жатқан. Табиғи тепе-теңдікті сақтай білген экосанасы биік, обал, сауаптың мәнділігін мағанасын «анайы» тұрғыда түсіне білген, этикалық адам тәрбиесі деңгейі жоғары болған, адам дүниеге келуі мен дұрыс мағыналы өмір сүруіне сұрақ жауап таба білген, тарихы терең көшпенділер өркениетінің тікелей мұрагері – Қазақ елі! Тарихи уақытпен салыстырғанда тәуелсіздігімізге 30 жыл толуы мемлекет үшін аз уақыт. Осы уақыт ішіндеел тұтастығын сақтай біліп, мемлекеттік құрылымымыз бен, экономикалық саланы бір жүйеге келтірді. Елдің әлеуметтік жағдайын көтеру мақсатында үлкен жобалар жасалды. Бүгінгі күнде Тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің талғамы мен таңдауы да жаңа деңгейге көтеріліп, Елбасының «Мәңгілік ел» ұранды идеясында көрсетілген ұлттың өзіндік ерекше мәдени құндылықтары арқылы әлем сахнасынан ел іргесінің берік нығая түсіп, болашаққа өткені мен бүгіннен сабақ аларлық, адамзат тарихындағы алып өркениеттер өкілдері, тамыры тереңде жатқан тарихы мен мәдениеті бар екендігіне қазақ ырымы өзіндік ұлтық код болады.

Тәңірге сыйынып оның әубастан жалғыз құдретті екендігіне, жерсу-ға табыну барысында табиғатқа құрметін артып, Ұмай деп шаңырақ от басын құндылығын бағалап, аналық мейірімнің қадірін білгізіп, шаман-дықта тылсымдық энергия мен ой трансы ықпалын аңғарып Шоқан ойындағыдай: «Шамандық бір жағынан табиғатқа бас

ию, адам табиғаттың әсерімен әрекет етеді және өмір сүреді. Мұндай жағдайда шамандық өткір материализм ретінде танылады. Екінші жағынан, адам өліп бара жатып өзі құдайлана бастайды – ал бұл өткір спиритуализм. Бұл идея мифологиялық қателіктерге ұшырамай, қоғамдық шарттарға және заңдарға толық мүмкіндік беруімен құндылығын жоғарылата түседі» [17, 10 б.]. Пұтқа иланған заман тарихынан сыр беретін, Қазақ жеріне Буддизм, Манихейшілдік, Христиандық діндердің (нестройандық пен яковиттік) уағыздалған уақыттарда дүниетанымы салалана сұрыптала тусуі, Отқа табынған кезеңдерден, оның жылылығын т.б. пайдасын өз фантазиясында пайдаланды. Халық бойынан ұқсастықтар тапқан, ислам дінінің таралуы арқылы да кемелделген нанымдық сенім ырымдары мен өзінің ерекше географиялық орналасуы мен тіршілік көзімен, табиғатпен үйлесімдік тауып, ғасырлар бойы ел болмысына сіңген, тәжірбеден салтық ғұрыпқа ұласқан ырымы деп екіге бөлінді. Көшпелі тіршіліктен айрылып, отырықшыл ғұрпы, әдеттеріне алмасуы, ғылым мен техника дамып тіршілік көзінің басқа форматқа ауысуы халқымыздың түп тамырын сол баяғы сенім мен ғұрыптық ырымнан бастау алып заманына сай өзгеріс тапқан қазақ ырымдарын үшке бөлдік. Біз қазақ ырымдарына мақалада қысқа түрде шолу жасап өттік. Бұл мәдени құндылығымызды терең зерттеп аша білсек Мәңгілік еліміздің мызғымас ұлттық мәдени коды дейміз. Ырымда ұрпақ дүниеге келуден бастап, денсаулығы, тәрбиесі, экосанасы биктігі мен обал сауапты білуімен этиканы жоғары деңгейіне жетелейтін және психикасының беріктігін нығайтатын халқымыздың жазылмаған жадындағы методикалық заңы, десек те шатаспай ырымдардың мәні мен қолданылу деңгейінің тәрбиелік функциясын айқындау болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1 Қазақтану: тарих философиясы. Ғабитов.Т.Х., Сатершинов. - 2021. - 360 б.

2 Қазақтың этикасы мен эстетикасы. Ғабитов.Т.Х, Алимжанова. - 2021. - 362 б.

3 Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов // Зап. русск. геогр. общ. по отделу этнографии. Т. 29. - 1904. - С. 20.

4. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. - М.-Л., 1961. - С. 37.

5. История Казахской ССР . - Т. 1. - С. 431.

6. Иванов С.В. Скульптура алтайцев, хакасов и сибирских татар. - JL., 1979. - С. 68.

7. Васильев Д.Д., Чадамба З.Б. (1977) Древнетюркские этнографические памятники из долины р. Уюк // Тюркологический сборник. - М. - 1977.

8. Алтынсарин И. (1870) Очерки обычаев при сватовстве и свадеб у киргизов Оренбургского ведомства // Машинописная рукопись. Отдел рукописей ИРиДКИХиНаци ональной библиотеки. - Оренбург. - 15 лист.

9. Картаева Т.Е. (2014) К 20 Сыр өңірі қазақтары: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы), - Т. 2. - 2 - том. - Алматы: Қазақ университеті, 2014. - 325 б.

10. Диваев А. (1896) Приметы // Сборник для статистики Сыр-Дарьинской области. Издание Сыр-Дарьинского Областного Статистического Комитета. Под редакцией секретаря комитета И.И.Гейера. - V том. - Ташкент: Типо-литография торгового дома Ф и Г. Бр. Каменского. - С. 56-59.

11. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Юридический быт. Т.1. - Ташкент: Типо-литография С.И. Лахтина, 1889. - 205 с.

12. Дестунис С. Византийские историки. - СПб., 1860. - С. 189.

13. Кенжеахметұлы С. Ұлттық әдет-ғұрыптың беймәлім 220 түрі. Көмекші оқу құралы. - Алматы, 1998. - 256 б.

14. Әкімова Т., Әлбеков Т. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. - Астана: Фолиант, 2013. - Т. 94: Түс жору және ырымдар. - 432 б.

15. Қайбарұлы А. Бопайұлы Б.Қ. Қазақ ырымдары. Казахские поверья / Бас редактор Ә. Нысанбаев. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. - 160 б.

16. Фрэзер Дж. (1983) Золотая ветвь. - Москва. - С. 189.

17. Орынбеков М. Қазақ сенімдерінің

бастаулары: Оқу құралы. - Алматы, 2000. - 200 б.

18. Сочинения Ч.Ч. Валиханова. Следы шаманства у киргизов // Зап. русск. геогр. общ. по отделу этнографии. - Т. 29. - С. 24.

19. Ақатай С.Н. Күн мен көлеңке: ғылыми-танымдық аңсар. Тарихи материалдар. Қайта басылған. - Алматы, 2011. - 424 б.

20. Ержанов Е. Қазақ халқының дүниеге келген сәбиге қатысты қазақ ырымдарының мәні // «Тәуелсіз Қазақстан: жасампаздық тарихы және мемлекеттілікті нығайтудың өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдар жинағы. - Алматы: Қыздар университеті баспасы, 2021. - 278 б.

21. Маккиннон Б., Диала Э. Этика: теориясы мен қазіргі мәселелері. - Алматы, 2020. - Б. 868.

22. Ислам және қазақ ырымдары // <https://www.muftyat.kz/kk/articles> (Қаралған күні: 1.04.2021).

23. Қазақ лайф: Дәстүр // <https://www.youtube.com/watch?v> (Қаралған күні: 1.04.2021).

Transliteration

1 Qazaqtaný: filosofia tarihy [Kazakh Studies: Philosophy of History] Ğabitov.T. H., Satershinov. - 2021. - 360 b. (In Kaz)

2 Qazaqtyn etikasy estetikasi men [Kazakh ethics and aesthetics] Ğabitov.T. H. Ğalimjanova. - 2021. - 362 b. (In Kaz)

3. Valihanov Ch.Ch. Sledy shamanstva u kirgizov [Traces of shamanism among the Kyrgyz] // Zap. russk. geogr. obshh. po otdelu jetnografii. T. 29. - 1904. - S. 20. (In Russ)

4. Malov S.E. Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti [Monuments of ancient Turkic writing]. - M.-L., 1961. - S. 37. (In Russ)

5. Istorija Kazahskoj SSR [History of the Kazakh SSR]. - Т. 1.- S. 431. (In Russ)

6. Ivanov S.V. Skul'ptura altajcev, hakasov i sibirskih tatar [Sculpture of Altaians, Khakas and Siberian Tatars] - JL., 1979. - С. 68. (In Russ)

7. Vasil'ev D.D., Chadamba Z.B. Drevnetjurkskie jetnograficheskie pamjatniki iz doliny r. Ujuk [Ancient Turkic ethnographic monuments from the valley of the Uyuk river] // Tjurkologicheskij sbornik. - M. - 1977. (In Russ)

8. Altynsarin I. Oчерki obyчаev pri svatovstve i svadeb u kirgizov Orenburgskogo vedomstva [Essays on customs in matchmaking

and weddings among the Kirghiz of the Orenburg Department] // Mashinopisnaja rukopis'. Otdel rukopisej i redkih knig Nacional'noj biblioteki. – Orenburg. – 15 list. (In Russ)

9. Kartaeva T.El. K XIX gasirdagi Syr óniri qazynasy: tarixi-etnografialyq zertteý (XX ғасыр ekinshi jartysy – XX ғасырдың басы) [Kazakhs of the Syrdarya region: a historical and ethnographic study (the second half of the XIX century – the beginning of the XX century) – T 2. – 2-tom. – Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2014. – 325 b. (In Kaz)

10. Divaev A. Primety // Sbornik dlja statistiki Syr-Dar'inskoj oblasti [Collection for statistics of the Syr-Darya region] Izdanie Syr-Dar'inskogo Oblastnogo Statisticheskogo Komiteta. Pod redakciej sekretarja komiteta I.I.Gejera. – V tom. – Tashkent: Tipo-litografija trgovogo doma F i G. Br. Kamenskogo, 1896. – S. 56-59. (In Russ)

11. Grodekov N.I. Kirgizy i karakirgizy Syr-Dar'inskoj oblasti. Juridicheskij byt [Kyrgyz and Karakirgiz of Syr-Darya region] T.1. – Tashkent: Tipo-litografija S.I.Lahtina, 1889. – 205 s. (In Russ)

12. Destunis S. Vizantijskie istoriki [Byzantine Historians] – SPb., 1860. – S. 189. (In Russ)

13. Kenjeahmetuly S. Ul'tyq ádebiettiń beimálim 220 túri [220 unknown types of national customs] Kómekshi oqý quraly. – Almaty, 1998. – 256 b. (In Kaz)

14. Ákimova T. Álbekov T. Babalar sózi: Júztomdyq [The word of ancestors] – Astana: Foliant, 2013. – T. 94: Tús jorý jáne yrymdar. – 432 b. (In Kaz)

15. Qaibaruly A. Boparıuly B.Q. Qazaq yrymdary. Qazaqsha senim [Kazak yrymdary.

Kazakh beliefs] / Bas redaktor Á.Nysanbaev Almaty: "Qazaq ensiklopediasy" Bas redaksiyası, 1998. – 160 b. (In Kaz)

16. Frjezer Dzh. Zolotaja vetv' [The Golden Bough] – Moskva, 1983. – S. 189. (In Russ)

17. Orynbekov M. Qazaq senimderiniń bastaýlary [The origins of the Kazakh faith] Oqý quraly.– Almaty, 2002. – 200 b. (In Kaz)

18. Sochinenija Ch.Ch. Valihanova (1904) Sledy shamanstva u kirgizov [Traces of shamanism among the Kyrgyz] // Zap. russk. geogr. obshh. po otdelu jetnografii. – T. 29. – S. 24. (In Russ)

19. Aatataı S.N. Kún men kóleńke [Sun and shadow] ylylymı-tanymnyń ańsar. Tarihi materialdar. Basaita basylan. – Almaty, 2011. – 424 b. (In Kaz)

20. Erjanov E. (2021 jyly) Qazaq halqynyń dúniege kelgen sábige qatysty qazaq yrymdarynyń mańyzy [The meaning of Kazakh superstitions about the birth of a child of the Kazakh people] // "Táýelsiz Qazaqstan: jasampazdyq tarixy jáne memlekettik nyǵaitýdyń ózekti máseleleri" atty halyqaralyq ǵylymı-tájiribelik konferensianyń materialdary jınaǵy. – Almaty: basylymdar ýniversiteti. – 278 b. (In Kaz)

21. Makkinnon B., Djala Je. Jetika : teorijasy men qazirgi máseleleri [Ethics : theory and modern problems] – Almaty, 2020. – B. 868 (In Russ)

22. Islam jáne qazaq yrymdary [Islamic and Kazakh rituals] // <https://www.muftyat.kz/kk/articles> (Qaraǵan kúni: 1.04.2021). (In Kaz)

23. Qazaq life: Dástúr [Kazakh life: tradition] // <https://www.youtube.com/watch?v> (Qaralangan kúni: 1.04.2021). (In Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

<i>Еркебулан Даукенбайұлы Ержанов</i>	PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
<i>Маржан Башановна Аликбаева</i>	философия ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
<i>Ержанов Еркебулан Даукенбаевич</i>	PhD докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
<i>Аликбаева Маржан Башановна</i>	кандидат философских наук, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
<i>Yerzhanov Yerkebulan</i>	PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
<i>Alikbayeva Marzhan</i>	Candidate of Philosophy Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

THE IMPORTANCE OF NATIONAL IDENTITY AMONG YOUNG PEOPLE IN KAZAKHSTAN

¹Zh.Y. Nurmatov, ²T.K. Abdrasilov, ³K.K. Kaldybay, ⁴D.A. Sikhimbaeva

ABSTRACT

This study intends to explore the salience of national identity for young people from the perspective of 'commitment and loyalty' to their nation. The uniqueness of this study is that it provides the opportunity to observe the salience of civic, ethnic, and cultural features of national identity in Kazakhstan. This article has examined the importance of national identity theoretically and critically reviewed the literature on this theme. For the case study, a small survey was conducted in order to evaluate the salience of membership to national identity among young students. An academic implication of this research entails further research on the salience of belonging and sense of attachment to national identity among young people in other cosmopolitan cities of Kazakhstan, such as Almaty, Astana, and Atyrau, where the effect of globalisation is more prevalent and the Kazakh customs and traditions less noticeable in order to make a comparative evaluation.

In this context, this research will consider the importance of national identity for young individuals by analysing the theories on nations and nationalism, specifically emphasising the relation between individuals and their nations. This will then be complemented by a primary source in the form of a short survey on the subject of national identity, which will be carried out among students of the Kazakh-Turkish International University in Turkestan, Kazakhstan. Subsequently, the findings will be evaluated and discussed to address the research question. Finally, the results of the survey will be summarised in the conclusion.

Key words: Nation, National Identity, Nationalism, Youth, Kazakhstan, Kazakh People.

^{1,2,3} Khoja Ahmed Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

⁴ Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MES RK, Almaty, Kazakhstan

Corresponding Author:
Zh.Ye. Nurmatov,
tzhakhangir82@gmail.com

Reference to this article:
Zh.Y. Nurmatov,
T.K. Abdrasilov, K.K. Kaldybay,
D.A. Sikhimbaeva. The
Importance of National
Identity Among Young People
in Kazakhstan // Adam alemi.
– 2022. – No. 1 (91).
– P. 105-113.

Қазақстанда жастар арасындағы ұлттық бірегейліктің маңыздылығы

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты ұлттық бірегейліктің жастардың өз ұлтына деген «адалдық және шынайылық» тұрғысынан маңыздылығын зерттеуге бағытталған. Бұл зерттеудің ерекшелігі - Қазақстандағы ұлттық бірегейліктің азаматтық, этникалық және мәдени сипаттамаларының маңыздылығын көруге мүмкіндік береді. Бұл мақалада ұлттық бірегейліктің маңыздылығы теориялық тұрғыдан зерттеліп, тақырып бойынша әдебиеттерге сыни шолу жасалады. Кейс-зерттеу үшін жас студенттер арасында ұлттық бірегейлік үшін мүшеліктің маңыздылығын бағалау мақсатында шағын сауалнама жүргізілді. Зерттеудің академиялық маңыздылығы жаһанданудың әсері басым болатын және салыстырмалы бағалау үшін қазақтың әдет-ғұрпы мен дәстүрі онша көрінбейтін Алматы, Астана және Атырау сияқты Қазақстанның басқа космополиттік қалаларында жастардың ұлттық бірегейлікке деген сенімі мен сезімінің маңыздылығын одан әрі зерттеуді қажет етеді.

Зерттеу жұмысы адамдар мен олардың ұлттары арасындағы қатынастарға ерекше назар аударып, ұлттар мен ұлтшылдық туралы теорияларды талдау арқылы ұлттық бірегейліктің жастар үшін маңыздылығын қарастырады. Сондай-ақ бұл зерттеу Қазақстанның Түркістан қаласындағы Қазақ-Түрік халықаралық университетінде студенттер арасында жүргізілген ұлттық бірегейлік туралы қысқаша сауалнама түрінде бастапқы дереккөзмен толықтырылады. Сауалнамадан алынған нәтижелерге талдау жасалып қорытындыда тұжырымдалады.

Түйін сөздер: ұлт, ұлттық бірегейлік, ұлтшылдық, жастар, Қазақстан, қазақ халқы.

Важность национальной идентичности среди молодежи в Казахстане

Аннотация. Это исследование направлено на изучение важности национальной идентичности для молодых людей с точки зрения «приверженности и лояльности» своей нации. Уникальность этого исследования заключается в том, что оно дает возможность увидеть значимость гражданских, этнических и культурных особенностей национальной идентичности в Казахстане. В этой статье теоретически исследована важность национальной идентичности и дан критический обзор литературы по этой теме. Для тематического исследования был проведен небольшой опрос, чтобы оценить значимость членства для национальной идентичности среди молодых студентов. Академическое значение этого исследования влечет за собой дальнейшие исследования значимости принадлежности и чувства привязанности к национальной идентичности среди молодых людей в других космополитических городах Казахстана, таких как Алматы, Астана и Атырау, где влияние глобализации более распространено и Казахские обычаи и традиции менее заметны для сравнительной оценки.

В этом контексте в данном исследовании будет рассмотрена важность национальной идентичности для молодых людей путем анализа теорий о нациях и национализме с особым упором на отношения между людьми и их нациями. Затем он будет дополнен первоисточником в виде краткого опроса на тему национальной идентичности, который будет проведен среди студентов Казахстанско-Турецкого международного университета в Туркестане, Казахстан. Впоследствии результаты будут оценены и обсуждены для решения вопроса исследования. В конце результаты опроса будут подведены в заключение.

Ключевые слова: Нация, национальная идентичность, национализм, молодежь, Казахстан, казахский народ.

Introduction

While theoretical statements assert the significance of national identity in the lives of people in contemporary states, empirical research fails to provide compelling results to reveal the apathy or disregard of young Britons towards national identity [1, p. 323]. National identity and nationalism – as two distinct dimensions – are an integral part of an individual's acknowledgement of their membership to a nation. Being aware of one's own membership would allow understanding of one's place in the world. The young people of Kazakhstan will shape the country in the short term; they are the future of the country, and seek to understand who they are and endeavour to develop their own identity [2, p. 5] by searching for what defines their national identity. In this sense, studying the

salience of national identity and its perceptions, especially among young people in Kazakhstan, is of enormous importance. Despite fast-growing literature on national identity, the young or student-related context has been said to be somewhat lacking [2, p. 6]. Indeed, to the best of this author's knowledge, among the plethora of literature there has been found little empirical research conducted to evaluate national identity from the perspective of 'commitment and sense of belonging' among young people in Kazakhstan.

Theoretical Framework on the Concept of 'A Sense of Attachment' to National Identity

A significant amount of literature on nationalism suggests that national belonging is strong and durable. Both nationalists

and observers of nationalism see nations as natural societies that require the allegiance of their citizens by birth and communication [1, p. 325]. Connor [3, p. 375], referring to the sentiments of kinship engendered by the ethno-nationalist, claims that attachments and membership which are expressed in many respects as unthinking or irrational are filled with a strong feeling that individuals would be prepared to kill and/or to die for them, suggesting that the readiness of individuals to sacrifice their lives for nationalistic reasons could be considered as the crucial indicator of the seriousness of their attachment towards their imagined nation [4, p. 56]. Although most individuals find themselves to be members of living nation-states [5, p. 62], the majority of them do not demonstrate personal feelings or support to any political ideological movement that might be considered 'nationalist'. Nonetheless, the sense of national attachment can be observed from their speech and behaviour that implicitly refer to a national allegiance, but not to nationalism [6, p. 38], indicating the overt distinction between national identity and nationalism which is able to influence and form [7, p. 378] but cannot generate or produce a sense of allegiance. While Anthony Smith, who is an advocate of perennialist theory, suggests that a sense of commitment takes its root from historical and traditional identities, suggesting that a sense of commitment is closely related with historical identities. Modernist theorist Gellner [5, p. 63] undervalues the influence of ancestral ideologies and historical identities by arguing that nationalism, which is politically functional, is a by-product of cultural homogenisation in modern states. Moreover, he contends that the formation of nationhood as the cultural and political basis is realised through the allegiance to modern states. In other words, individuals must comprehend or be indoctrinated that they are representatives of a nation.

However, Smith [7, p. 380], contrary to

this claim, argues that most modern states have historical origins in *ethnie* that have generated a feeling of commitment and allegiance for hundreds of years prior to the emergence of modern nations. For example, historical memories, national symbols such as flags, anthems, popular heroes and unique customs, traditions that are shared by the individuals of a society, make a direct appeal to historical identity. His illustration portrays national identity as being capable of having a profound impact on the people, which remains important and powerful to explain the feeling of commitment that is strengthened by collective cultural values and identities. However, Fenton [1, p. 325] seems in disagreement with this claim by stating that this does not mean all these activities are enjoyed or regarded as supremely significant, as participation in these activities can be just mere routine and repetition. Attempting to find the answer to the question of the salience of belonging, Brubaker [8] argues that ethnic nationalisms generate strong feelings of commitment and loyalty. However, Fenton [1, p. 326] does not seem to be in agreement with this assertion, arguing that a distinct perception of nationhood can also be gained from civic nationalism, using France and the USA as an example. In order to elaborate further on the distinction between ethnic and civic identity, Tartakovsky (2010) maintains that there are two parts of attachment to a nation: instrumental, and symbolic (or sentimental). For Tartakowskyi, instrumental allegiance represents the degree of satisfaction of individuals with the manner by which the country operates, the effectiveness of its social, political, and economic structures, and the perceived potential of such structures to sustain instrumental benefits to the people of the nation and to fulfil their specific needs. Such needs are mainly economic, but the nation in particular, as it protects from external threats in the form of a state. The instrumental allegiance to the nation encourages people to engage

in community associations, thereby improving their unique status within the system and fulfilling both the developmental and subsistence needs [9].

Calhoun follows the same line of argument, claiming that the love or feelings towards nations that civic nationalism preaches is required rather than demonstrated, suggesting that this perception of the nation focusses on the legal and territorial dimensions. In other words, in order to become a member of that nation, the commitment of individuals to the political and legal agenda is required. Further, Calhoun suggests that factors such as economic and political powers significantly echo the power that the states and overarching economic activity hold over individuals [10, p. 163]. It is certainly convincing that people acknowledge the role of the state as a political repository for their lives, as individuals become aware of the actions of the government by reading and hearing daily news that allows the connection to be established between the state and citizens. Even tax, insurance, health, and education policies have a certain impact on the daily lives of individuals that make people realise that living in that particular country is an important part of their lives, both socially and personally. Could all these activities such as taking wages, healthcare, and pensions generate the feeling of loyalty or sense of attachment to this country? Looking from the perspective of Symbolic approach or sentimental (primordial) attachment represents the need of individuals to belong, to affirm their identity and to improve their self-esteem by association with the nation. Identification with the nation allows the sharing of one's own personal values as well as being accepted by others who belong to the nation as well. In fact, the emotional attachment to the nation, articulated as an affinity with the nation, gives people a sense of importance and meaning in life, safeguarding them from existential anxieties. This is supported by Tamir [11, p. 15] who reinforces this point of view by explaining

civic and ethnic nationalism by alluding to the arguments of Hans Kohn, who claimed that civic nationalism that is based on the liberal and rational way of thinking requires respect towards the freedom of people and human rights, whereas ethnic nationalism is a mystic, religious and ethno-nationalistic approach founded on tribal feelings. Kohn concludes by stating that civic nationalism is a modern political occurrence intended to promote the personal identity that is typical of liberal-minded Western states; in contrast, ethnic nationalism is predicated on language, folk culture, and ethnicity, and thus is emotional and driven by kinship and attachment. However, in contrast to the arguments of both the ethnic and civic approach in addressing the question, Calhoun asserts that the current ideas of nation are connected closely with the modern ideology of the individual, opposing the notion that a nation is a constant pre-national or sub-national society. His argument demonstrates the contradictory stance both to the ethnic and civic explanation about the origins of the sense of belonging, suggesting that the relationship between nation and individual is constructed directly – meaning there is no need for the involvement of cultural and historical identities. Further, he maintains that belonging to nation can be realised without being a member of any other communities or groups. This is supported by Geertz [12, p. 235] and Simons, who both claim that national membership – particularly in democratic politics – requires the separation of individuals from local and sub-state societies, as enclosure within local and sub-state communities poses a menace both to the nationhood and democracy. Thus, Greenfield and Chirot conclude by claiming that national identity establishes the basis of identity – in other words, the identity which is assumed to be the core of the individual – suggesting that the emotional strength of a national identity is not based on ethnicity and culture but rather a consequence of the direct link between the nation and individual. In an individualistic

society, modern nation states appeal directly to the individual. Therefore, there is no need for the individual to negotiate with community, class, family, or area in order to be a member of the nation, and an individual's nationality should be perceived as one of their characteristics [10, p. 164].

To this end, despite the plethora of accounts and arguments of the postmodernist approach regarding the salience of national identity for the individuals, there is no clear suggestion meaning each theory can fit appropriately to the space and time differently depending on the culture and mentality of the community and the individuals within it.

**Data Collection
Methodology and Sample**

This study aims to examine the salience of attachment to national identity of young Kazakhs by applying the quantitative method, which, according to Creswell [13, p. 26], is utilised for an initial and preliminary research as it focuses on the statistics and numbers that provide a view of social reality. A survey was designed and administered using the website <https://my.surveio.com> as a tool. This small research survey was conducted among students of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan. Gratitude and appreciation are extended to the students of the University who took part in the survey for their substantial input towards this important research. The questionnaire was administered to 52 students from various ethnic groups, however most were Kazakh students who accounted for almost 62%, followed by Uzbek students who made up 26% of the sample (see Figure 3). The study included participants of both sexes (see Figure 1): 62% were female and 38% male; and 98% were aged between 18-29, 2% between 30-45, 2% between 46-60 years old (see Figure 2). The participants' nationality/ethnicity was recognised as 62% Ka-

zakh, 26% Uzbek residents of Kazakhstan, 10% Turkmen, and 2% Turk (see Figure 3). The author of this article believes that the findings of this study provide reliable data exploring a hypothesis corresponding to research results regarding commitment, as conducted by Sharipova [2, p. 6].

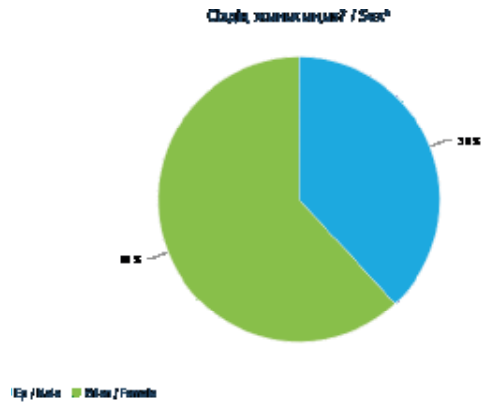

Figure 1 - Gender of participants

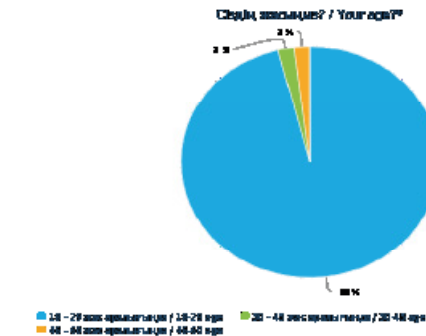

Figure 2 - Age of participants

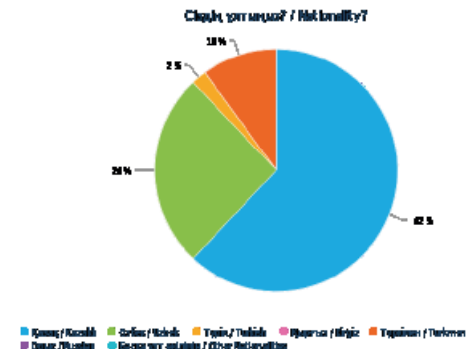

Figure 3 - Nationalities of participants

The Questionnaire

Before commencing the survey, a lecture relevant to the topic of national identity and nationalism was delivered to the students so that they fully comprehended the topic. Then, the questions were presented to students which were multiple choice questions instead of five-point Likert scale type questions, so that they were as straightforward as possible for students. Students responded to each question by selecting one of the answers presented to them. The aim of this research was to identify the significance of national identity for the young Kazakh students, especially in terms of the 'sense of belonging', and therefore several commitment-related questions were highlighted in the questionnaire. The following questions were asked:

1. 'Is national identity important in your life?'
2. 'Are you proud of your nationality?'
3. 'Which of these identities would you accept first?'
4. 'Is it important to belong to one nation state?'

Analysis and discussion of Findings

The aim of this article is to identify the salience of national identity for young people in Kazakhstan and this will be measured using three important categories. The first is unintended disregard ('don't know, never think about it') and indifference ('it's not that important'); the second is a more explicit indifference and even anti-nationalist attitude ('I hate nationalism', 'I'm just me, anyway'); and a third type of indifference is prioritising the wider identity over national identity ('a citizen of the world'). As this survey was conducted in a province where most of the citizens living there are Muslims, it was anticipated that the majority of the respondents would choose option d) '*yes it is important*', as Sharipova [2, p. 6] maintains that with an increase of religiosity, the sense of allegiance to one's nations rise. However, 50% answered '*yes it is important*' (see Figure

4), and the rest (36%, 10%, and 4%) fit with first category of 'unintended disregard'. This suggests that the sense of attachment and intensity of commitment among young people is still not salient, reflecting the indifference towards national identity through the category of overt disregard. This finding concurs with the hypothesis of Sharipova [2, p. 5], whose survey found that Kazakhstani identity has not been internalised by young people and remains unshaped. With regards to identifying the feeling of taking pride in one's nationality, 76% answered that they are proud of their nationality which is the highest demonstration, yet opposing the previous answer '*yes it is important*', illustrating a contradiction in answering the questions even though both bear the same meaning despite their difference in expression. This shows that when asked about patriotism, young people answered that they felt proud of their allegiance to their nation inherent by birth and socialisation [1, p. 325], which can be assumed as taken for granted. As for their selection among the identities, 56% chose family identity (Figure 6), the identity that is based on the kinship and blood relations that are innate to 'Kazakhness'. Here, identity is linked with historical identities, and according to Fenton [1, p. 325], a sense of belonging is not stable and fixed which means it could change depending on the circumstances. For example, Liebkind [14] contends that individuals have a variety of identities such as family, nationality, gender, and professional identities, and the significance of these identities change over time no matter whether they complement or conflict with each other; this means during severe trials, one identity comes out as the most prominent, overshadowing the other identities. For example, when there is a cross-cultural conflict, the nation-state identity stands out, but if something bad happens to the family or children get sick, family identity comes to the fore.

Moving on to the question of attachment to one nation-state, 68% of respondents chose the importance of belonging

to one nation which suggests that when the culture and history of the nation were mentioned, people unwittingly placed high importance on national identity. Again, this is indicative to the theory of Smith [7, p. 380] who posits that Kazaks link their identity with ancestral ideology and identity. Overall, the results do not correspond with the findings of Sharipova [1, p. 7] who conducted research among young people in 14 regions of Kazakhstan, with the aim of exploring the importance of national identity. Her empirical research revealed that enthusiasm or patriotism toward nations was very weak, suggesting indifference towards national identity by unintended apathy categories 'do not know, never think about it'.

Although the research found indifference and disregard towards national identity among the young students, the overall results reveal that young students become more enthusiastic and interested when traditional values are mentioned. This has become evident from Figure 7, where 68% respondents chose the answer 'belonging to the nation' due to the identification with culture and history. The responses chosen and illustrated in Figures 5, 6 and 7 regarding national identity support the hypothesis or assumptions of indifference towards national identity through the categories of unintended disregard and explicit indifference. Again, this may highlight the impact of globalisation and modernisation along with consumerism and individualism on the mentality of the young people of Kazakhstan.

Қазақ ұлттық атын ұстау маңыздылығын қандай деңгейде бағалайсыз? / In what level do you value the importance of the national identity?

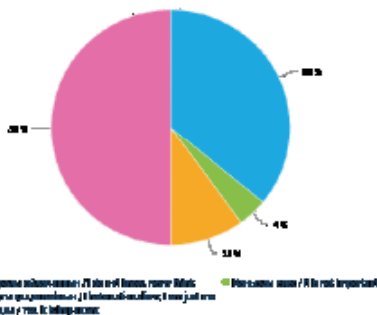

Figure 5 - Importance of national identity

Сіз өз ұлттық атын ұстау маңыздылығын қандай деңгейде бағалайсыз? / Are you proud of your nationality?

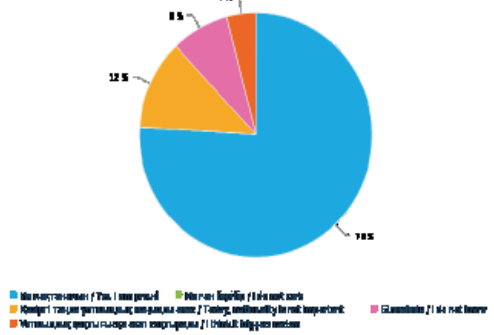

Figure 5 - views on patriotism/nationalism

Қандай бір ұлттық атын ұстау маңыздылығын бағалайсыз? Which of the identities would you accept first?

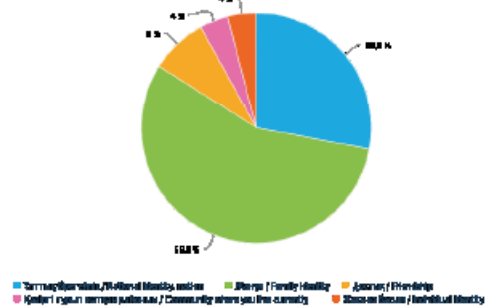

Figure 6 - Choosing one identity over others

Сізге бір ұлттық атына өзге ұлттық атымен қарағанда маңыздылығын бағалайсыз? / Is it important to belong to one nation state?

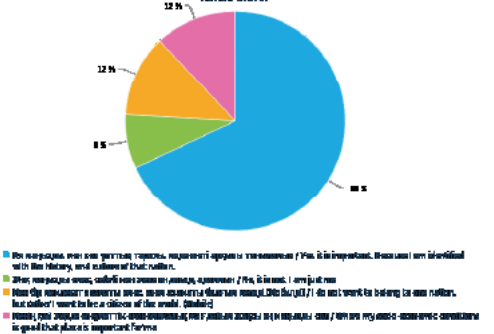

Figure 7 - Importance of belonging to one nation state

Conclusion

This article has examined the importance of national identity theoretically and

critically reviewed the literature on this theme. For the case study, a small survey was conducted in order to evaluate the salience of membership to national identity among young students. The survey was carried out to support or reject the research assumption or hypothesis of whether young Kazakh people feel a sense of attachment to national identity or not. Fifty-two respondents took part in the survey online. The survey results appear to support the research of Asiya et al. [15] whose research found that approximately 81% of students were aware of the Kazakh culture, having revealed that most students showed enthusiasm towards traditional values. This is evidenced by the participants' decision to select family identity over other identities, accounting for 56% of the total, due to the blood relations, kinship, and genealogical ties that have roots in history and culture, validating the theory of Smith in the Kazakh context. A practical implication is that the fundamental research question or hypothesis that has been suggested could contribute to the formation of civil society and the reinforcement of democracy during the nation-building process. An academic implication of this research entails further research on the salience of belonging and sense of attachment to national identity among young people in other cosmopolitan cities of Kazakhstan, such as Almaty, Astana, and Atyrau, where the effect of globalisation is more prevalent and the Kazakh customs and traditions less noticeable in order to make a comparative evaluation. A limitation of this article is that its findings may not be generalised, as firstly this small survey was conducted in a Kazakh-dominated area where traditional Islamic and Kazakh customs are deeply engrained; and secondly, as has been mentioned, the survey has been carried out among students and in a small city. Another limitation is that the project used a quantitative design, when to some extent a mixed methods approach involving both qualitative and quantitative methods would be appropriate in order to

give a broader understanding and improve validation [16]. Combining qualitative and quantitative methods help a researcher not only to address the research questions, but also enables unexpected results to emerge [17].

References

- 1 Fenton S. Indifference towards national identity: What young adults think about being English and British // *Nations and Nationalism*. – 2007. 13 (2). – Pp. 321-339.
- 2 Sharipova D. Youth and Civic national identity // *The Nazarbayev Generation: Youth in Kazakhstan*. Laruelle, M (ed.). – New York, 2019. Lexington Books. – Pp. 1-21.
- 3 Connor W. Beyond reason: The nature of the ethno-national bond // *Ethnic and Racial Studies*. – 1993. 16(3). – Pp. 373-390.
- 4 Anderson B. Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism. – London, New York, 2006. Verso. – P. 256.
- 5 Gellner E. Nations and nationalism. – Oxford: Blackwell. – 1983. – P. 150.
- 6 Thompson A. Nations, national identities and human agency: Putting people back into nations // *Sociological Review*. – 2001. 49(1). – pp. 33-55.
- 7 Smith A.D. The problem of national identity: Ancient, medieval and modern? // *Ethnic and Racial Studies*. – 1994. 17(3), pp. 375-399.
- 8 Brubaker R. Citizenship and nationhood in France and Germany. – Cambridge, MA: Harvard University Press. – 1992. – P. 179.
- 9 Tartakovsky E. National Identity. In: Levesque R.J.R. (eds) *Encyclopedia of Adolescence*. – New York, Springer, NY. – 2011.
- 10 Calhoun C. Nationalism. - Buckingham: Open University Press. London. – 1997. – P. 162-164.
- 11 Tamir Y. Not so civic: Is there a difference between ethnic and civic nationalism? // *Annual Review of Political Science*. – 2019. 22(1), pp. 1-16.
- 12 Geertz C. Interpretation of cultures. – New York: Basic Books. – 1973. – P. 471.
- 13 Creswell J. Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches. – Thousand Oaks: SAGE. – 2003. – P. 342.
- 14 Liebkind K. Minority identity and identification processes: A social psychological study: Maintenance and reconstruction of ethno-linguistic identity in multiple group allegiance. Helsinki: The Finnish Society of Sciences and Letters. - Helsinki: Societas Scientiarum Fennica. – 1984. – P. 206.
- 15 Asiya K., Saniya N., Yermek C., & Gulnara B. Globalization and cultural attitudes of youth in Kazakhstan. *Global Journal of Sociology*. –

2014. 4(2), pp. 23-28.

16 Johnson R.B., & Onwuegbuzie A.J. Mixed methods research: A research paradigm whose time has come // *Educational Researcher*. –

2004. 33(7), pp.14-26.

17 Bryman A. Social research methods. 4th ed. – Oxford: Oxford University Press. – 2012. – P. 809.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Zhakhangir Nurmatov

PhD, Asst. Professor, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan, zhakhangir82@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5083-0748>

Turganbay Abdrassilov

PhD, Associate Professor, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan, turganbay33@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2892-9028>

Kainar Kaldybay

PhD, Associate Professor, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan, kaldibaykaynar@list.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5976-8258>

Sikhimbaeva Damira Alievna

PhD, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MES RK, Almaty, Kazakhstan

Жахангир Ешбайевич Нурматов

PhD, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, zhakhangir82@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5083-0748>

Турғанбай Курманбаевич Абдрасилов

PhD, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, turganbay33@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2892-9028>

Қайнар Қалдыбайұлы Қалдыбай

PhD, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, kaldibaykaynar@list.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5976-8258>

Дамира Алиевна Сихимбаева

PhD, Associate Professor, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MES RK, Almaty, Kazakhstan

Жахангир Ешбайевич Нурматов

PhD, и.о доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан, zhakhangir82@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5083-0748>

Турғанбай Курманбаевич Абдрасилов

PhD, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан, turganbay33@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2892-9028>

Қайнар Қалдыбайұлы Қалдыбай

PhD, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан, kaldibaykaynar@list.ru <https://orcid.org/0000-0001-5976-8258>

Дамира Алиевна Сихимбаева

PhD, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MES RK, Almaty, Kazakhstan

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ АНТИКОРРУПЦИОННЫХ ИНСТИТУТОВ КАЗАХСТАНА

¹А.Ж. Панзабекова, ²М.М. Халитова, ³Т.М. Резер

АННОТАЦИЯ

Цель статьи заключается в осуществлении анализа действующих антикоррупционных институтов в Казахстане. Для достижения цели в статье проведен анализ следующих институтов: законодательного и нормативного противодействия коррупции; антикоррупционной экспертизы нормативных актов; общественного контроля коррупционно опасных сфер деятельности власти; институты просвещения и антикоррупционной пропаганды. Исследование построено на методах структурно-функционального и институционального подходов. Информационно-аналитическую базу исследования составили нормативно-правовые акты, законы, государственные программы и стратегии Республики Казахстан в сфере противодействия коррупции. Результаты исследования позволили выявить наиболее сильные области антикоррупционной политики, а также определить зоны отставания некоторых антикоррупционных институтов, требующих дальнейшего совершенствования. Авторами предложены направления мер, реализация которых позволит усилить роль и функции антикоррупционных институтов в Казахстане.

Ключевые слова: антикоррупционные институты, противодействие коррупции, антикоррупционная политика, антикоррупционное просвещение и пропаганда, антикоррупционная экспертиза нормативных актов.

^{1,2} Институт экономики
КН МОН РК,
Алматы, Казахстан

³ Уральский федеральный
университет имени
первого Президента
России Б.Н. Ельцина,
Екатеринбург, Россия

Автор-корреспондент:
А.Ж. Панзабекова
aksanat@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Панзабекова А.Ж.,
Халитова М.М., Резер Т.М.
Функционально-
структурный анализ
антикоррупционных
институтов Казахстана //
Адам әлемі. – 2021.
– №1 (91). – С. 114-127.

Информация о финансировании: Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант № AP08856570)

Қазақстанның сыбайлас жемқорлыққа қарсы институттарын функционалды-құрылымдық талдау

Аннотация. Мақаланың мақсаты – Қазақстандағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес институттарын талдау. Мақсатқа жету үшін мақалада келесі институттар талданады: сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнамалық және реттеуші; нормативтік актілердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы сараптамасы; билік қызметінің сыбайлас жемқорлық тұрғысынан қауіпті салаларын қоғамдық бақылау; білім беру және сыбайлас жемқорлыққа қарсы насихат мекемелері. Зерттеу құрылымдық-функционалды және институционалды тәсілдер әдістеріне негізделген. Зерттеудің ақпараттық-талдамалық базасын Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы құқықтық актілері, заңдары, мемлекеттік бағдарламалары мен стратегиялары құрады. Зерттеу нәтижелері сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың күшті аумақтарын анықтауға, сондай-ақ одан әрі жетілдіруді қадет ететін, сыбайлас жемқорлыққа қарсы кейбір институттардың әлсіз

тұстарын анықтауға мүмкіндік берді. Авторлар Қазақстандағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы институттардың рөлі мен функцияларын күшейтетін шаралар бағыттарын ұсынады.

Түйін сөздер: сыбайлас жемқорлыққа қарсы институттар, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл, сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат, сыбайлас жемқорлыққа қарсы ағарту және насихаттау, нормативтік құқықтық актілердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы сараптамасы.

Functional and Structural Analysis of Anti-Corruption Institutions in Kazakhstan

Abstract. The purpose of the article is to analyze the existing anti-corruption institutions in Kazakhstan. To achieve the goal, the article analyzes the following institutions: legislative and regulatory anti-corruption; anti-corruption expertise of normative acts; public control of corruptly dangerous spheres of activity of power; institutions of education and anti-corruption propaganda. The study is based on the methods of structural-functional and institutional approaches. The information and analytical base of the study was made up of legal acts, laws, state programs and strategies of the Republic of Kazakhstan in the field of combating corruption. The results of the study made it possible to identify the strongest areas of anti-corruption policy, as well as to identify the lagging areas of some anti-corruption institutions that require further improvement. The authors propose areas of measures, the implementation of which will strengthen the role and functions of anti-corruption institutions in Kazakhstan.

Key words: Anti-Corruption Institutions, Countering Corruption, Anti-Corruption Policy, Anti-Corruption Education And Propaganda, Anti-Corruption Expertise Of Regulations.

Введение

В настоящее время Казахстан имеет значительный опыт формирования и развития институтов борьбы с коррупцией. В то же время, масштабы коррупции не сужаются, что вынуждает научное сообщество обращаться к поиску средств противодействия коррупции в различных сферах, но чаще – в социально-политической. Это связано с неспособностью уголовно-правовых и нормативных средств бороться с социальными проблемами общества без помощи других институтов. В законодательных нормах, обеспечивающих защиту современного общества, практически не учитываются возможности более мягких и устойчивых видов воздействия антикоррупционного характера, среди которых антикоррупционное воспитание и образование, антикоррупционное просвещение и пропаганда. Вышеперечисленное обуславливает необходимость максимального использования потенциала структурных институтов антикоррупционной политики, что требует проведения соответствующих исследований.

Методология

Методологическую основу исследования составили принципы диалектики, историзма, системности, структурно-функционального подхода. Логическая последовательность исследования предполагает анализ различных институтов антикоррупционной политики, по мере их значимости для антикоррупционной политики.

Основная часть

Институты законодательного и нормативного противодействия коррупции

В первую очередь рассмотрим институты законодательного противодействия коррупции, поскольку они создают формальную основу для всех других институтов. Казахстан является первым государством в СНГ, принявшим закон о борьбе с коррупцией - Закон Республики Казахстан от 2 июля 1998 г. № 267-І «О борьбе с коррупцией» [1]. В нём было дано определение коррупции, описаны ответственные за их раскрытие органы, функции государства и прочие

общие положения. Примечательными являются уже тогда появившиеся пункты о предотвращении коррупционных преступлений, т.е. создание законодательного института борьбы с коррупцией началось вскоре после обретения Казахстаном независимости.

Следом была принята Государственная программа борьбы с коррупцией на 1999-2000 гг., в которой были сформулированы главные принципы долгосрочного искоренения коррупции на уровне государства. В этой программе также были описаны тезисы борьбы с причинами, а не просто наказание преступлений.

В 2001 г. началось создание корпуса государственных программ и нормативно-правовых актов, детализирующих антикоррупционную политику государства и предлагающих конкретные меры по предотвращению коррупции через устранение её причин и ухудшение условий для её возникновения. Была сформирована специализированная правоохранительная структура, целью которой стала борьба с экономическими и финансовыми преступлениями, на базе Комитета налоговой полиции – Агентство финансовой полиции.

Дальнейшее совершенствование законодательных и нормативных институтов происходило на базе вышеупомянутых документов и структур.

Сегодня в Казахстане базой антикоррупционного законодательства является новая редакция Закона РК «О противодействии коррупции» [2]. Важнейшее нововведение новой редакции – фокус на превентивных мерах противодействия коррупции, увеличение списка субъектов, вовлеченных в противодействие, описание новых форм противодействия, а также более детализированное описание коррупционных преступлений. Закон также дополняется корпусом нормативно-правовых документов, совершенствующих конкретные меры противодействия коррупции и

сферы их применения. Опишем ключевые документы.

Указ Президента РК «О дополнительных мерах по усилению борьбы с преступностью и коррупцией и дальнейшему совершенствованию правоохранительной деятельности в Республике Казахстан» [3], устанавливающий персональную ответственность за реализацию мер противодействия коррупции на руководителей государственных органов и организаций с государственным участием. Правительству РК вменяется в обязанность усмотреть мер по стимулированию антикоррупционного поведения, разработать механизм обеспечения прозрачности имущественного положения государственных служащих, создать список должностей с повышенным коррупционным риском и прочие конкретные меры.

Указ Президента РК «О мерах по дальнейшему совершенствованию этических норм и правил поведения государственных служащих Республики Казахстан» [4], который утвердил Этический кодекс государственных служащих РК, положение об уполномоченном по этике, а также отменил некоторые устаревшие правовые акты. Наиболее примечательным в этом указе является попытка закрепить этические нормы для государственных служащих законодательно. Кроме того, указ внедряет институт уполномоченного по этике, которые является государственным служащим, осуществляющим обеспечение соблюдения норм служебной этики и профилактику служебных нарушений на госслужбе, в том числе связанных с коррупцией [5].

Закон РК «О государственной службе Республики Казахстан» [6], не фокусируется на коррупционных преступлениях, однако вводит принципы государственной службы, среди которых есть принцип нетерпимости к правонарушениям, подконтрольности и подотчётности госслужащих, личной ответственности за

ненадлежащее исполнение своих обязанностей, которые косвенно призваны сократить и количество коррупционных правонарушений в том числе. Кроме того, среди обязанностей госслужащих описаны обязанности доносить руководству информацию об известных коррупционных правонарушениях.

Помимо чисто законодательной базы необходимо описать другой блок документов, не являющихся законами, однако определяющими антикоррупционную политику государства в не меньшей, если не большей мере, поскольку они определяют планы и конкретные меры противодействия коррупции.

Основным документом в этом блоке является Антикоррупционная стратегия Республики Казахстан на 2015-2025 годы [7]. Она включает обширный аналитический блок, на основе которого строится план противодействия коррупции. Основной фокус стратегии – профилактика коррупции и совершенствования законодательства. Одним из направлений является просвещение населения в вопросах коррупции, развитие нетерпимости к коррупционным преступлениям.

Ключевыми направлениями стратегии являются:

- противодействие коррупции на госслужбе;
- развитие института общественного контроля;
- борьба с коррупцией в частном и квазигосударственном секторах;
- предупреждение коррупционных преступлений в органах правопорядка;
- развитие антикоррупционной культуры;
- участие в международных инициативах и развитие международного сотрудничества в сфере борьбы с коррупцией.

Предполагается, что реализация стратегии приведёт если не к полному искоренению коррупции, то к значительному снижению её уровня во всех сферах общественной жизни.

Упоминания стоит План мероприятий по противодействию теневой экономике на 2019-2021 годы [8], представляющий из себя список разнообразных конкретных мер по реализации антикоррупционной политики с указанием задач, сроков, бюджетов во всех сферах, затронутых коррупцией, с учётом основных направлений антикоррупционной стратегии.

В целом институты законодательного и нормативного противодействия коррупции в Казахстане развиты и представлены большим количеством организованных и взаимосвязанных документов, регламентирующих правила и планы реализации антикоррупционной политики РК. Тем не менее, существуют определённые проблемы. В частности, отечественное право поддерживает доктрину должностного иммунитета высших должностных лиц, включая Президента, членов Правительства, депутатов Парламента и акимов, увеличивая риски потенциальных коррупционных правонарушений на высшем уровне. Кроме того, организационное подчинение Агентства РК по делам государственной службы и Агентства РК по борьбе с экономической и коррупционной преступностью напрямую Президенту Республики в определенной степени исключает возможность его привлечения к ответственности за коррупцию и осложняет публичный контроль.

Отдельные правоведы также критикуют законопроекты за неточность или расплывчатость формулировок, из-за чего разграничить ответственность госслужащих и контролирующих их субъектов, а также затруднительность определения конкретных полномочий этих субъектов [9].

Институты антикоррупционной экспертизы нормативных актов

Отдельной темой являются институты антикоррупционной экспертизы нормативных актов. Антикоррупционная экспертиза НПА была одной из ос-

новых превентивных мер борьбы с коррупцией, исключённой из практики в 2014 году и возвращённой туда в 2016. Пробел в практике объясняется поправками в законодательство [10]. Основным аргументом в пользу исключения экспертизы в этот период была высокая стоимость её проведения.

До 2014 года необходимость проведения антикоррупционной экспертизы учёными-правоведами была обусловлена 2-м и 5-м пунктами 22-й статьи Закона РК «О нормативных правовых актах» от 1998 г. Они же ставили задачи научной экспертизы законопроектов:

- выявление норм и пробелов правового регулирования, способствующих совершению коррупционных правонарушений;

- оценка последствий принятия проекта нормативного правового акта в части возможности совершения коррупционных правонарушений;

- выработка в виде рекомендаций норм проектов нормативных правовых актов, препятствующих совершению коррупционных правонарушений.

С 2016 года научная экспертиза описана в Законе РК «О правовых актах» [11]. Самым заметным отличием между версиями статей в упомянутых законах является список субъектов, уполномоченных осуществлять антикоррупционную экспертизу. В старом законе к экспертизе допускались научные учреждения и высшие учебные заведения соответствующего профиля, в то время как в новом законе упоминаются научные учреждения и уполномоченные организации [12]. Многоплановость субъектов экспертной деятельности гарантирует независимую оценку законопроекта на предмет пробелов или неточностей, которые могут быть использованы для совершения коррупционных преступлений.

Несмотря на законодательное закрепление антикоррупционной экспертизы, у института есть определённые слабости.

Во-первых, в законе «О правовых актах» антикоррупционная экспертиза «может проводиться», а не «должна проводиться», то есть существует элемент добровольности, вместо обязательности, проведения экспертизы. Это потенциальный пробел, который может быть использован для принятия недостаточно безопасных с точки зрения коррупционных рисков законопроектов.

Во-вторых, в законодательстве отсутствует перечень хотя бы ключевых коррупциогенных факторов, на которые законопроект должен быть проверен в ходе экспертизы, ввиду чего перечень таких факторов определяет каждый раз эксперт или экспертная комиссия [13].

Антикоррупционная экспертиза, безусловно, необходимая мера для борьбы с коррупцией, однако одной её, в купе с уголовной ответственностью за правонарушения, недостаточно, чтобы предотвратить коррупцию. Поэтому необходимо обсудить несколько других институтов, качественно дополняющих законодательные и экспертные.

Институты общественного контроля коррупционно опасных сфер деятельности власти

В пятом приоритете Послания Президента РК «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» от 31 января 2017 года, было сказано, что «многое в борьбе с коррупцией будет зависеть от активного участия всего общества» [14].

Общественный контроль включает в себя несколько элементов: участие общественных организаций, личную заинтересованность граждан в борьбе с коррупцией, участие средств массовой информации, доступ правоохранительных органов к информации о заявителях.

Активное участие общественных институтов в борьбе с коррупцией предполагается в законодательстве РК, в частности Закон «О борьбе с коррупцией» даёт список действий, которые

могут быть предприняты общественными организациями для противостояния коррупционным преступлениям:

- сообщение об известных фактах коррупции;
- внесение предложений по улучшению законодательства в вопросах борьбы с коррупцией;
- участие в развитии антикоррупционной культуры;
- взаимодействие с другими субъектами и органами по борьбе с коррупцией;
- запрос информации о работе антикоррупционных органов;
- проведение исследований, связанных с коррупцией;
- разъяснительная работа в СМИ [15].

Антикоррупционная стратегия на 2015-2025 гг. выделяет общественный контроль как отдельное приоритетное направление борьбы с коррупционными преступлениями. Под «общественным контролем» можно понимать различные феномены, поэтому мы обратимся к законопроекту РК «Об общественном контроле», поскольку именно его формулировка будет использована для создания институтов общественного контроля в РК [16]. Согласно проекту, общественный контроль – это «деятельность субъектов общественного контроля, осуществляемая в формах общественного мониторинга, общественного слушания и общественной экспертизы, направленных на анализ и оценку действий (бездействия) объектов общественного контроля, затрагивающих права и законные интересы неограниченного круга лиц, а также выработку предложений по его результатам». Иными словами, общество в лице неправительственных организаций может мониторить, обсуждать и привлекать экспертов к оценке действий государственных служащих. Единственными институциональными агентами общественного контроля закон обозначает неправительственные организации.

Согласно заключению юридического

эксперта из Берлинского университета им. Гумбольдта Бланкенагела А., аналогов формальному институту общественного контроля, который возникнет благодаря (потенциально) Закону «Об общественном контроле» нет [9]. В западных обществах общественный контроль со стороны ассоциаций или неправительственных организаций, или даже индивидуумов совершается на основе их основных прав: на свободу ассоциаций, свободу мнений, свободу получения информации, свободу средств массовой информации, а также других прав, в зависимости от ситуации. Всё это, тем не менее, ещё не значит, что в Законе нет необходимости, однако сам по себе он ещё не гарантирует эффективность общественного контроля, для которой необходимо также, чтобы была возможность использовать СМИ и судебную систему для борьбы с выявленными в ходе контрольных мероприятий преступлениями.

Частично регулированием взаимодействия между обществом и государственными органами занимается Закон РК «Об общественных советах» [17]. Целью общественных советов является «выражение мнения гражданского общества по общественно значимым вопросам». Таким образом, общественные советы могут выбрать повесткой «выражения мнения» вопросы, связанные с коррупцией в государственных органах или частных предприятиях. К их полномочиям относятся:

- обсуждение бюджетов и бюджетного планирования на разных уровнях;
- обсуждение отчётов исполнительных органов;
- участие в разработке и обсуждении законопроектов;
- рассмотрение обращений физических и юридических лиц по общественно-значимым вопросам;
- разработка предложений по совершенствованию законодательства;
- осуществление общественного контроля (п. 8 ст. 5);

– другие, нерелевантные в рамках данной работы.

Таким образом, осуществлять общественный контроль возможно уже сейчас на базе общественных советов. Более того, возникает противоречие между настоящим законом и законопроектом «Об общественном контроле», поскольку последний утверждает НПА в качестве единственных агентов контроля.

Возможности для общественного контроля дает участие правящей партии «Nur Otan» в реализации государственной политики. Была разработана Программа партии Нур-Отан по противодействию коррупции [18], которая предусматривает обширный набор антикоррупционных мер.

В целом, институты общественного контроля в РК ещё находятся на этапе своего становления и развития. Уже есть законы и законопроекты, дающие общественным формированиям осуществлять контроль за деятельностью государственных органов, однако ни сами процедуры контроля, ни алгоритмы взаимодействия общественных организаций и госорганов по этим вопросам не проработаны достаточно.

К примеру, даже несмотря на то, что госорганы РК проводят регулярные встречи с общественностью, отсутствует обратная связь о применении рекомендаций или выводов после этих встреч в работе госорганов. Нет также и возможности выяснить, как используются, если используются, предложения представителей общества [19].

Для большей эффективности общественного контроля необходим доступ к информации, связанной с деятельностью госслужб, а также к аналитике по коррупционным преступлениям.

Ежегодно Агентством Республики Казахстан по делам государственной службы и противодействию коррупции подготавливается Национальный доклад о противодействии коррупции. В данном

докладе отражается проводимая в республике антикоррупционная политика, принимаемые меры по противодействию коррупции в Казахстане, а также состояние и тенденции распространения коррупции на международном и национальных уровнях [20].

Помимо пассивного доступа к необходимой информации и возможностей получить обратную связь важными являются меры по активной пропаганде и просвещению среди населения о вреде коррупции, для формирования культурных практик, не включающих коррупционные правонарушения. Поэтому необходимо рассмотреть также институты просвещения и пропаганды в антикоррупционном аспекте. Ключевым документом, регулирующим институты антикоррупционного просвещения и пропаганды борьбы с коррупцией, является Антикоррупционная стратегия на 2015-2020 гг.

Институты просвещения

Одним из целевых индикаторов, закреплённых в стратегии, является уровень правовой антикоррупционной культуры, а формирование этой культуры и антикоррупционного сознания ставится в качестве одной из задач.

Одним из путей формирования антикоррупционной культуры в РК является образование и воспитание. Антикоррупционная стратегия заявляет, что основой для изменения отношения к коррупции является идеология добропорядочности. Под этим понимается сочетание ценностей честности, законности, неподкупности и благонадёжности вместе с открытостью и прозрачностью деятельности государственного аппарата. Стратегия предполагает, что для внедрения этих ценностей необходимо прививать их посредством обучения и воспитания с детства. Происходить это будет, по задумке, через создание молодёжного антикоррупционного движения, а также школьных клубов добропорядочности. По данным Национального доклада о

противодействию коррупции за 2020 год участниками антикоррупционного движения является 100 тыс. чел. [21].

По всей республике действует более 4,5 тысяч добровольных школьных клубов «Adal Urpaq» и порядка 750 студенческих клубов «Sanaly Urpaq», которые прививают ценности честности и справедливости [21].

В дополнение к просвещению молодого поколения предполагается повышение правовой грамотности населения всех возрастов через разъяснительную работу.

К основным задачам антикоррупционного просвещения относятся [22]:

- ознакомление с явлением коррупции;
- формирование общего представления о формах коррупции, их историческом развитии, особенностях их выражения в разных сферах жизни и вредных последствиях их реализации;
- развитие нетерпимости к коррупции;
- ознакомление с механизмами борьбы с коррупцией.

Примером реализации стратегии можно считать введение в вузах страны дисциплины «Основы антикоррупционной культуры», преподаваемой на всех образовательных программах. В учреждениях ТИПО, в рамках дисциплины «Основы права» изучается и антикоррупционная деятельность. В общеобразовательных учреждениях проходят занятия по праву, в рамках которых учащиеся знакомятся с феноменом коррупции [23].

В Казахском Национальном Университет им. аль-Фараби в качестве пилотного был реализован проект научно-образовательного кластера по формированию антикоррупционной культуры [24]. Основным его структурным элементом является НИИ «Антикоррупционных технологий». Он объединяет усилия юристов, педагогов, экономистов, социологов, политологов, специалистов по информационным технологиям для разработки новых под-

ходов к борьбе с коррупцией через формирование антикоррупционной культуры. НИИ также проводит различные фундаментальные и прикладные исследования.

В целом для антикоррупционного просвещения достаточно использования существующих образовательных и воспитательных институтов: дошкольного, школьного и высшего образования. Для этого существуют все формальные предпосылки: в Законе РК «Об образовании» предусмотрены возможности для добавления образовательных программ или дисциплин, а содержание образования подразумевает формирование культуры у обучающихся. Однако только лишь образованием и воспитанием добиться формирования антикоррупционной культуры невозможно, поскольку молодые люди, обучающиеся в различных учреждениях образования, составляют не более 40% населения, а значит и с остальными его представителями необходима разъяснительная работа, которую можно проводить с помощью институтов пропаганды.

Институты антикоррупционной пропаганды

Основной задачей антикоррупционной пропаганды является ознакомление широких масс населения с сущностью, причинами, следствиями коррупции, разъяснение необходимости нулевой терпимости к проявлениям коррупции, объяснение возможных путей противодействия ей [25].

Существует два ключевых документа, определяющих реализацию антикоррупционной пропаганды в республике: Антикоррупционная стратегия и Закон РК «О средствах массовой информации» [26].

Антикоррупционная стратегия утверждает необходимость усиления взаимодействия со средствами массовой информации в сфере создания атмосферы добропорядочности и усиления общественного неприятия коррупции.

Предполагается, что для этого будет использовано широкое освещение примеров достойных государственных служащих, распространение информации о возможностях участия общества в противодействии коррупции.

В свою очередь, Закон «О средствах массовой информации» определяет СМИ, а значит и потенциальных реализаторов пропаганды. К ним относятся периодическое печатное издание, теле- и радиоканал, кинодокументалистика, аудиовизуальная запись и иные формы распространения информации, включая Интернет-ресурсы. Таким образом, для реализации антикоррупционной политики государству достаточно сформировать информационный заказ, который можно реализовать множеством способов.

Одним из наиболее перспективных видится использование Интернет-ресурсов в качестве средства правовой пропаганды, поскольку ей сегодня пользуется практически каждый городской житель, и многие жители сельской местности. Для охвата оставшихся эффективными видятся каналы радио- и телевещания. По данным прокуратуры Российской Федерации, эффективными себя показывают также информационно-разъяснительные материалы, размещаемые на улицах, а также социальная реклама [25].

Уже сейчас функционирует первый антикоррупционный медиа-центр, которые обеспечивает трансляцию антикоррупционных материалов в СМИ [21]. Развиваются частные и государственные инициативы, распространяющие информацию на антикоррупционную тематику.

Таким образом, проблемы антикоррупционной пропаганды заключаются не столько в наличии институтов массовой информации или государственных программ, сколько в реализации запланированного: создание качественных информационных материалов и их эффективное распространение на регу-

лярной основе станут залогом успеха, поскольку изменение культуры происходит только в долгосрочной перспективе, эволюционным путём.

Необходимо отдельно упомянуть экономические стимулы коррупции: желание увеличить уровень своих доходов является одним из основных двигателей коррупции в РК. Об этом говорит частота преступлений, связанных с хищением государственных ресурсов или получением взяток: такие преступления составляют 42% от всех в 2020 г. [21]. Понимание экономических основ коррупции позволит разработать меры, связанные с улучшением благополучия граждан, которые будут постепенно, систематически снижать мотивацию к совершению коррупционных правонарушений.

Заключение

Проведенное исследование позволяет сделать вывод, что опыт формирования и развития институтов борьбы с коррупцией в Казахстане реализуется через законотворческую деятельность и планирование. Создание нормативно-правовых актов, законов, государственных программ и стратегий является сильной стороной антикоррупционной политики. Уже сейчас существует целый корпус документов, определяющих цели и полномочия государства в борьбе с коррупцией. Проблема заключается в том, что большую часть истории борьбы с коррупцией государство старалось проводить её централизованно, почти не вовлекая общественность в этот процесс. В некотором смысле государство старается контролировать само себя, что не всегда является эффективным решением.

Активное вовлечение гражданского общества в борьбу с коррупцией – относительно недавняя практика, которая пока даже не имеет хорошего законодательного подкрепления – т.е. государство только начинает использовать

свою сильную сторону – законотворчество – для развития этого института. Более того, одно только законотворчество не способно создать сильный институт общественного контроля, поскольку он должен быть основан на возможностях беспрепятственного распространения информации (свободе СМИ) и возможностях эффективного преследования выявленных преступлений (независимость судов и их подотчётность обществу).

Развитие антикоррупционной культуры – самое молодое направление антикоррупционной политики. Как следствие, его развитие находится на этапе становления, и происходит в основном усилиями государственных или квазигосударственных органов. Формальные институты для просвещения и пропаганды уже существуют – можно успешно пользоваться системой образования для просвещения и СМИ для пропаганды, проблемной зоной в данной ситуации является качество передаваемых сообщений и систематичность их трансляции.

Одной из значительных проблем развития любых из упомянутых институтов в РК является взаимодействие общества и государства, обмен информацией, получение обратной связи в обе стороны. Именно поэтому необходимо развивать институты взаимодействия общество-государство с тем, чтобы минимизировать издержки от обмена информацией, обеспечить её достоверность, а также иметь возможность оценивать эффективность внедряемых мер.

Список литературы

1 Абылкасымов А.Е. Эволюция национального антикоррупционного законодательства и антикоррупционных институтов в Республике Казахстан // Союз криминалистов и кримиологов. – 2018. – №3. – С. 56-64.

2 Закон Республики Казахстан от 18 ноября 2015 года №410-V ЗПК «О противодействии коррупции» // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000410/info> (дата обращения: 12.12.2021).

3 Указ Президента Республики Казахстан от 22 апреля 2009 года №793 «О дополнительных мерах по усилению борьбы с преступностью и коррупцией и дальнейшему совершенствованию правоохранительной деятельности в Республике Казахстан». // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U090000793_ (дата обращения: 12.12.2021).

4 Указ Президента Республики Казахстан от 29 декабря 2015 года №153 «О мерах по дальнейшему совершенствованию этических норм и правил поведения государственных служащих Республики Казахстан» // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1500000153> (дата обращения: 12.12.2021).

5 Положение об уполномоченном утверждённое указом Президента Республики Казахстан от 29 декабря 2015 года № 153 // URL: <http://kyzmet.gov.kz/ru/kategorii/upolnomochennyepo-etike> (дата обращения: 12.12.2021).

6 Закон Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года №416-V ЗПК «О государственной службе Республики Казахстан». // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000416> (дата обращения: 12.12.2021).

7 Указ Президента Республики Казахстан от 26 декабря 2014 года №986 «Об антикоррупционной стратегии Республики Казахстан на 2015-2025 годы». // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000986> (дата обращения: 12.12.2021).

8 Постановление Правительства Республики Казахстан от 29 декабря 2018 года №921 «Об утверждении Плана мероприятий по противодействию теневой экономике на 2019-2021 годы и внесении изменений в Постановление Правительства Республики Казахстан от 21 мая 2018 года №309 «Об утверждении плана мероприятий на 2018-2020 годы по реализации Антикоррупционной стратегии Республики Казахстан на 2015-2025 годы и противодействию теневой экономике». // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000921> (дата обращения: 17.12.2021).

9 Бланкенегел А. Заключение по законопроекту Республики Казахстан «Об общественном контроле в Республике Казахстан» // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31731950 (дата обращения: 12.12.2021).

10 Турецкий Н.Н., Аманбеков Т.Н. О необходимости антикоррупционной экспертизы нормативных правовых актов // Право и

государство. – №2(83). – 2019. – СС. 4-13.

11 Закон Республики Казахстан от 6 апреля 2016 года №480-V «О правовых актах» // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37312788#pos=723;-6 (дата обращения: 12.12.2021).

12 Набиева А.С., Какенова Д.К. Антикоррупционная экспертиза нормативных правовых актов как одно из важных направлений предупреждения коррупции в Республике Казахстан // Вестник Института законодательства Республики Казахстан – 2012. – № 2. – С. 178.

13 Черепанова Е.В. Антикоррупционная экспертиза как элемент правового мониторинга: сравнительно-правовое исследование // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2019. – №2. – С. 109-115.

14 Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность. Послание Президента Республики Казахстан от 31 января 2017 года // URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nazarbaevanarodu-kazahstana-31-yanvarya-2017-g (дата обращения: 12.12.2021).

15 Указ Президента Республики Казахстан от 22 апреля 2009 года №793 «О дополнительных мерах по усилению борьбы с преступностью и коррупцией и дальнейшему совершенствованию правоохранительной деятельности в Республике Казахстан» // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U090000793_ (дата обращения: 12.12.2021).

16 Проект Закона Республики Казахстан «Об общественном контроле» // URL: <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=6417609> (дата обращения: 12.12.2021).

17 Закон Республики Казахстан от 2 ноября 2015 года №383-V «Об общественных советах». // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000383> (дата обращения: 12.12.2021).

18 Программа противодействия коррупции партии «Нур Отан» на 2015-2025 годы // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31635947 (дата обращения: 27.12.2021).

19 Злотников С.М., Чеботарев А.Е. Исследование Антикоррупционного информационного центра «Транспаренси Казахстан» (2002-2003). – Алматы: Юрист, 2003. – 64 с.

20 Положение о Национальном бюро по противодействию коррупции // URL: <http://kyzmet.gov.kz/ru/pages/nasha-istoriya> (дата обращения: 27.12.2021).

21 Национальный доклад о противодействии коррупции // URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/bko-burlin/press/article/details/48775?lang=ru> (дата обращения: 27.12.2021).

22 Махамбетжанова А.Т. Формирование антикоррупционной культуры среди молодежи // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2020. – №3(59) – С. 127-130.

23 Жусупбекова М.К. Анализ законодательства в сфере формирования антикоррупционной правовой культуры // Вестник Института законодательства РК. – 2018. – №1(50). – С. 123-129.

24 НИИ Антикоррупционных технологий // URL: <https://www.kaznu.kz/ru/18775/page/> (дата обращения: 27.12.2021).

25 Лихачёва Е.Ю. Борьба с коррупцией путём антикоррупционного просвещения // Вестник Университета прокуратуры Российской Федерации. – 2019. - №6(74). – С. 65-69.

26 Закон Республики Казахстан от 23 июля 1999 года №451-І «О средствах массовой информации» // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1013966 (дата обращения: 27.12.2021).

Transliteration

1 Abylkasymov A.E. Jevoljucija nacional'nogo antikorrupcionnogo zakonodatel'stva i antikorrupcionnyh institutov v Respublike Kazahstan [Evolution of national anti-corruption legislation and anti-corruption institutions in the Republic of Kazakhstan] // Union of criminologists and criminologists. – 2018. – №3. – P. 56-64.

2 Zakon Respubliki Kazahstan ot 18 nojabrja 2015 goda №410-V ZRK «O protivodejstvii korrupcii» [Law of the Republic of Kazakhstan dated November 18, 2015 No. 410-V ZRK "On Combating Corruption"] // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000410/info> (date of access: 12.12.2021).

3 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 22 aprelja 2009 goda №793 «O dopolnitel'nyh merah po usileniju bor'by s prestupnost'ju i korrupciej i dal'nejshemu sovershenstvovaniju pravoohranitel'noj dejatel'nosti v Respublike Kazahstan» [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated April 22, 2009 No. 793 "On additional measures to strengthen the fight against crime and corruption and further improve law enforcement in the Republic of Kazakhstan"]. // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/>

docs/U090000793_ (date of access: 12.12.2021).

4 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 29 dekabrya 2015 goda №153 «O merah po dal'nejshemu sovershenstvovaniju jeticheskikh norm i pravil povedenija gosudarstvennyh sluzhashhih Respubliki Kazakhstan» [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 29, 2015 No. 153 "On measures to further improve the ethical standards and rules of conduct of civil servants of the Republic of Kazakhstan"] // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1500000153> (date of access: 12.12.2021).

5 Polozhenie ob upolnomochennom utverzhdennoe ukazom Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 29 dekabrya 2015 goda № 153 [Regulations on the authorized person approved by Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 29, 2015 No. 153] // URL: <http://kyzmet.gov.kz/ru/kategorii/upolnomochennyepo-etike> (date of access: 12.12.2021).

6 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 23 nojabrya 2015 goda №416-V ZRK «O gosudarstvennoj sluzhbe Respubliki Kazakhstan». [Law of the Republic of Kazakhstan dated November 23, 2015 No. 416-V ZRK "On the Civil Service of the Republic of Kazakhstan"] // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000416> (date of access: 12.12.2021).

7 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 26 dekabrya 2014 goda №986 «Ob antikorrupcionnoj strategii Respubliki Kazakhstan na 2015-2025 gody» [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 26, 2014 No. 986 "On the Anti-Corruption Strategy of the Republic of Kazakhstan for 2015-2025"] // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000986> (date of access: 12.12.2021).

8 Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 29 dekabrya 2018 goda №921 «Ob utverzhdenii Plana meroprijatij po protivodejstviju tenevoj jekonomike na 2019-2021 gody i vnesenii izmenenij v Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 21 maja 2018 goda №309 «Ob utverzhdenii plana meroprijatij na 2018-2020 gody po realizacii Antikorrupcionnoj strategii Respubliki Kazakhstan na 2015-2025 gody i protivodejstviju tenevoj jekonomike». [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 29, 2018 No. 921 "On approval of the Action Plan to combat the shadow economy for 2019-2021 and amendments to the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated May 21, 2018 No. 309 "On approval of the action plan

for 2018-2020 years for the implementation of the Anti-Corruption Strategy of the Republic of Kazakhstan for 2015-2025 and combating the shadow economy"] // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000921> (date of access: 17.12.2021).

9 Blankenagel A. Zakljuchenie po zakonoproektu Respubliki Kazakhstan «Ob obshhestvennom kontrole v Respublike Kazakhstan» [Opinion on the draft law of the Republic of Kazakhstan "On public control in the Republic of Kazakhstan"] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31731950 (date of access: 12.12.2021).

10 Turekij N.N., Amanbekov T.N. O neobhodimosti antikorrupcionnoj jekspertizy normativnyh pravovyh aktov [On the need for anti-corruption expertise of regulatory legal acts] // Pravo i gosudarstvo. – №2(83). – 2019. – P. 4-13. (in Russ)

11 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 6 aprelja 2016 goda №480-V «O pravovyh aktah» [Law of the Republic of Kazakhstan dated April 6, 2016 No. 480-V "On legal acts"] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37312788#pos=723;-6 (date of access: 12.12.2021).

12 Nabieva A.S., Kakenova D.K. Antikorrupcionnaja jekspertiza normativnyh pravovyh aktov kak odno iz vazhnyh napravlenij preduprezhdenija korrupcii v Respublike Kazakhstan [Anti-corruption expertise of regulatory legal acts as one of the important areas for preventing corruption in the Republic of Kazakhstan] // Vestnik Instituta zakonodatel'stva Respubliki Kazakhstan – 2012. – № 2. – S. 178.

13 Cherepanova E.V. Antikorrupcionnaja jekspertiza kak jelement pravovogo monitoringa: sravnitel'no-pravovoe issledovanie [Anti-corruption expertise as an element of legal monitoring: comparative legal research] // Zhurnal zarubezhnogo zakonodatel'stva i sravnitel'nogo pravovedenija. – 2019. – №2. – S. 109-115. (in Russ).

14 Tret'ja modernizacija Kazahstana: global'naja konkurentosposobnost'. Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 31 janvarja 2017 goda [Kazakhstan's Third Modernization: Global Competitiveness. Message of the President of the Republic of Kazakhstan dated January 31, 2017] // URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-31-yanvarya-2017-g (date of access: 12.12.2021).

15 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 22 aprelja 2009 goda №793 «O dopolnitel'nyh

merah po usileniju bor'by s prestupnost'ju i korrupciej i dal'nejsheму sovershenstvovaniju pravoohranitel'noj dejatel'nosti v Respublike Kazahstan» [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated April 22, 2009 No. 793 "On additional measures to strengthen the fight against crime and corruption and further improve law enforcement in the Republic of Kazakhstan"] // URL: [https://adilet.zan.kz/rus/docs/U090000793_\(date_of_access:12.12.2021\)](https://adilet.zan.kz/rus/docs/U090000793_(date_of_access:12.12.2021)).

16 Proekt Zakona Respubliki Kazahstan «Ob obshhestvennom kontrole» [Draft Law of the Republic of Kazakhstan "On Public Control" // URL: <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=6417609> // URL: <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=6417609> (date of access: 12.12.2021).

17 Zakon Respubliki Kazahstan ot 2 nojabrja 2015 goda №383-V «Ob obshhestvennyh sovetah». [Law of the Republic of Kazakhstan dated November 2, 2015 No. 383-V "On Public Councils"] // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z150000383> (date of access: 12.12.2021).

18 Programma protivodejstvija korrupcii partii «Nur Otan» na 2015-2025 gody [Anti-Corruption Program of the Nur Otan Party for 2015-2025] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31635947 (date of access: 27.12.2021).

19 Zlotnikov S.M., Chebotarev A.E. Issledovanie Antikorrupcionnogo informacionnogo centra «Transparensi Kazahstan» (2002-2003). – Almaty: Jurist, 2003. – 64 s. (in Russ).

20 Polozhenie o Nacional'nom bjuro po protivodejstviju korrupcii [Regulations on the National Anti-Corruption Bureau] // URL: <http://kyzmet.gov.kz/ru/pages/nasha-istoriya> (date of

access: 27.12.2021).

21 Nacional'nyj doklad o protivodejstvii korrupcii [National Anti-Corruption Report] // URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/bko-burlin/press/article/details/48775?lang=ru> (date of access: 27.12.2021).

22 Mahambetzhanova A.T. Formirovanie antikorrupcionnoj kul'tury sredi molodjozhi [Formation of an anti-corruption culture among young people] // Aktual'nye nauchnye issledovaniya v sovremennom mire. – 2020. – №3(59) – S. 127-130. (in Russ).

23 Zhusupbekova M.K. Analiz zakonodatel'stva v sfere formirovanija antikorrupcionnoj pravovoj kul'tury [Analysis of legislation in the field of formation of anti-corruption legal culture] // Vestnik Instituta zakonodatel'stva RK. – 2018. – №1(50). – S. 123-129. (in Russ).

24 NII Antikorrupcionnyh tehnologij [Research Institute of Anti-Corruption Technologies] // URL: <https://www.kaznu.kz/ru/18775/page/> (date of access: 27.12.2021).

25 Lihachjova E.Ju. Bor'ba s korrupciej putjom antikorrupcionnogo prosveshhenija [Fighting corruption through anti-corruption education] // Vestnik Universiteta prokuratury Rossijskoj Federacii. – 2019. – №6(74). – S. 65-69. (in Russ).

26 Zakon Respubliki Kazahstan ot 23 ijulja 1999 goda №451-I «O sredstvah massovoj informacii» [Law of the Republic of Kazakhstan dated July 23, 1999 No. 451-I "On the Mass Media"] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1013966 (date of access: 27.12.2021).

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Аксана Жакитжановна Панзабекова

Кандидат экономических наук, доцент, главный научный сотрудник, Институт экономики Комитета Министерства образования и науки Республики Казахстан, Алматы, Казахстан, e-mail: aksanat@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6389-9637>

Мадина Муратовна Халитова

Ассоциированный профессор, доктор экономических наук, главный научный сотрудник, Алматы, Казахстан, e-mail: madinakhalidi@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9564-5503>

Функционально-структурный анализ антикоррупционных институтов Казахстана

- Татьяна Михайловна Резер* Доктор педагогических наук, профессор кафедры теории, методологии и правового обеспечения государственного и муниципального управления УрФУ имени Б.Н. Ельцина, Екатеринбург, Россия, e-mail: tmrezer@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4793-9918>
- Аксана Жакитжановна Панзабекова* Экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, бас ғылыми қызметкері, ҚР БҒМ ҒК Экономика институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: aksanat@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6389-9637>
- Мадина Муратовна Халитова* Қауымдастырылған профессор, экономика ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Алматы, Қазақстан, e-mail: madinakhalidi@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9564-5503>
- Татьяна Михайловна Резер* Педагогика ғылымдарының докторы, Б.Н. Ельцин атындағы ОрФУ мемлекеттік және муниципалдық басқару теориясы, әдіснамасы және құқықтық қамтамасыз ету кафедрасының профессоры, Екатеринбург, Ресей, tmrezer@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4793-9918>
- Aksana Panzabekova* Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Chief Researcher, Institute of Economics of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aksanat@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6389-9637>
- Madina Khalitova* Associate Professor, Doctor of Economics, Chief Researcher, Almaty, Kazakhstan, e-mail: madinakhalidi@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9564-5503>
- Tatyana Rezer* Doctor of Pedagogics, Professor of the Department of Theory, Methodology and Legal support of the State and Menicipal administration of UrFU named after B.N. Yeltsin, Yekaterinburg, Russia, tmrezer@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4793-9918>

АНАЛИЗ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ ФАКТОРОВ КОРРУПЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

¹Р.М. Рузанов, ²А.А. Сатыбалдин, ³М.С. Досманбетова, ⁴Т.М. Жарлыгасинов

АННОТАЦИЯ

Цель статьи заключается в проведении анализа социокультурных факторов коррупции в условиях развития независимого Казахстана. Авторы предположили, что именно социокультурные факторы являются одними из определяющих при возникновении коррупции. В качестве ключевых факторов были определены следующие: культурный кризис и доминирование культа массового потребления; правовой нигилизм, отсутствие диалога между властью и обществом; низкая гражданская активность населения; низкий уровень транспарентности власти. Каждый из перечисленных факторов был детально рассмотрен на основе официальных статистических данных, а также авторитетных зарубежных организаций. Результаты анализа подтвердили, что социокультурные факторы способствовали глубокому проникновению и развитию коррупции в стране за счет укоренения в социальных нормах, искажения социальных ценностей и культуры общества и принятия ложных норм общественной жизни. Все это предполагает, что необходимо усиление внимания государства и общества, а также проявление воли и огромных усилий в продвижении реформ в борьбе с коррупцией.

Ключевые слова: социокультурные факторы, противодействие коррупции, гражданское общество, культура, мораль, антикоррупционная политика.

^{1,2}Институт экономики
КН МОН РК, Алматы,
Казахстан

³UIB, Алматы, Казахстан

⁴Казахский национальный
университет имени
аль-Фараби, Алматы,
Казахстан

Автор-корреспондент:
Рузанов Р.М.,
rashid_ruzanov@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Рузанов Р.М.,
Сатыбалдин А.А.,
Досманбетова М.С.,
Жарлыгасинов Т.М.
Анализ социокультурных
факторов коррупции в
Казахстане // Адам әлемі. –
2022. – № 1 (91).
– С. 128-144.

Информация о финансировании: данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант № AP08856570)

Қазақстандағы сыбайлас жемқорлықтың әлеуметтік-мәдени факторларын талдау

Аннотация. Мақаланың мақсаты - Тәуелсіз Қазақстанның даму жағдайындағы сыбайлас жемқорлықтың әлеуметтік-мәдени факторларына талдау жүргізу болып табылады. Авторлар сыбайлас жемқорлықтың пайда болуын анықтаушы факторлардың бірі болып табылатын әлеуметтік-мәдени факторлар деп болжайды. Негізгі факторлар ретінде мыналар анықталды: мәдени дағдарыс және жаппай тұтыну культінің үстемдігі; құқықтық нигилизм, билік пен қоғам арасындағы диалогтың болмауы; халықтың азаматтық белсенділігінің төмендігі; биліктің транспаренттілігінің төмен деңгейі. Аталған факторлардың әрқайсысы ресми статистикалық деректер, сондай-ақ беделді шетелдік ұйымдар негізінде егжей-тегжейлі қаралды. Талдау нәтижелері әлеуметтік-мәдени факторлар әлеуметтік нормалардың тамырлануы, қоғамның әлеуметтік құндылықтары мен мәдениетін бұрмалау және қоғамдық өмірдің жалған нормаларын қабылдау арқылы елдегі сыбайлас жемқорлықтың терең енуіне және дамуына ықпал еткенін растады. Осының барлығы мемлекет пен қоғамның назарын күшейту, сондай-ақ

сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте реформаларды ілгерілетуде ерік-жігер мен зор күш-жігер көрсету қажет деп болжайды.

Түйін сөздер: әлеуметтік-мәдени факторлар, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл, азаматтық қоғам, мәдениет, мораль, сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат.

Analysis of Socio-Cultural Factors of Corruption in Kazakhstan

Abstract. The purpose of the article is to analyze the socio-cultural factors of corruption in the context of the development of independent Kazakhstan. The authors suggested that socio-cultural factors are one of the determining factors in the occurrence of corruption. The following were identified as key factors: cultural crisis and the dominance of the cult of mass consumption; legal nihilism, lack of dialogue between the authorities and society; low civic activity of the population; low level of transparency of the authorities. Each of the listed factors was considered in detail based on official statistical data, as well as authoritative foreign organizations. The results of the analysis confirmed that socio-cultural factors contributed to the deep penetration and development of corruption in the country by taking root in social norms, distorting social values and culture of society, and adopting false norms of public life. All this suggests that it is necessary to increase the attention of the state and society, as well as the manifestation of will and great efforts in promoting reforms in the fight against corruption.

Key words: Socio-Cultural Factors, Anti-Corruption, Civil Society, Culture, Morality, Anti-Corruption Policy.

Введение

История предоставила Казахстану огромный шанс – возрождение и создание независимого суверенного государства. Но будущему развитию страны грозит реальная опасность в виде коррупции. Она делает неэффективной государственное управление, разлагает устои общества, разрушает экономику страны. Достаточно упомянуть в качестве примеров такие громкие коррупционные скандалы как строительство «Астана LRT», «ЭКСПО-2017», дело ЕНПФ, а также систематическое задержание высокопоставленных чиновников, входящих в состав правительства министров, акимов и государственных служащих всех уровней и т.д. Фундаментальные истоки этих деяний лежат в искривлении социокультурного вектора развития казахстанского общества в первые годы обретения независимости страны.

Социологическая наука объясняет коррупцию с диаметрально разных позиций: функционального и институционального подхода. Сторонники функционального подхода, заложенного М. Вебером, предполагают приемлемость

существования коррупции в обществе, только в том случае если она гарантирует позиции элиты, проводящие изменения в общественные изменения. В данном случае коррупция обнажает конфликт между новыми и старыми нормами, при этом коррупция смягчает приспособляемость к изменениям во всех сферах общества. В рамках данного подхода считается, что после выполнения политических и экономических функций коррупция исчезает.

В рамках институционального подхода считается, что коррупция является действенным механизмом для создания социально-экономических институтов для формирования цивилизованного демократического общества в развивающихся странах. Коррупция подчеркивает несоответствие формально принятых норм и реально действующих моделей поведения в обществе. Высока вероятность возникновения коррупции в период кризисных и переломных моментов в истории, когда происходит конфликт фундаментальных принципов ценностно-нормативной системы. Данное видение коррупции более приемлемо действительности Казахстана.

В научной литературе существует мнение, что коррупция как феномен существует в любом обществе. Но следует учесть важный фактор, что если она приобретает масштабные размеры, то это грозит полным хаосом, развалом и уничтожением безопасности страны. В советский период в КазССР коррупция также существовала, но значительно не влияла на развитие республики. Мощный импульс для зарождения системной коррупции в стране оказали события произошедшие после обретения независимости Казахстана в 90-х гг. На начальном этапе строительства государства зарождалась рыночная экономика, менялись институциональные условия, образовался идеологический вакуум, начали появляться олигархи и т.д. Эпохальные события, произошедшие в стране, привели к переменам в сознании, в духовной и культурной жизни общества.

Первые годы независимости характеризуются диким капитализмом и началом жизни общества в условиях социо-культурного кризиса. События, связанные с приватизацией, заложили прочные ростки коррупции. Много успешных в советское время предприятий страны были выкуплены в частные руки, а имевшееся оборудование в подавляющем большинстве случаев было распродано. На месте многих заводов и фабрик, знаменитых в советский период сейчас располагаются объекты торговли (супер и мегамаркеты). Рейдерские захваты, рэкет и подкуп, сопутствующие этому процессы, охватившие также все постсоветское пространство, заложили в сознание общества твердое убеждение, что все решается деньгами и эффективные отношения определяются неформальными нормами.

Методология

Методологической основой исследования социальных факторов коррупции является применение системного

анализа, предполагающего комплекс общенаучных и статистических методов. Применение такого подхода позволило комплексно рассмотреть и логически обосновать условия и влияние социокультурных факторов на развитие Казахстана в период обретения независимости и до настоящего периода.

Основная часть

В начале 90-х гг. страна только создавала новое правовое поле, система государственного управления еще была недостаточно развита. В этот период при отсутствии четких правил коррупция сыграла свою ключевую роль, ускоряя процессы принятий решений. И это стало в каком-то смысле нормой в обществе и воспринималось на тот момент абсолютно спокойно. Именно в этот период устанавливается прочная связь государства и бизнеса и как следствие неразличимы становятся государственные и частные интересы.

По результатам опроса проведенного Transparency International Kazakhstan в 2020 г. в 64% случаев предприниматели готовы идти на коррупционную сделку. Так по результатам опроса из 40 поводов наиболее распространенными являются [1]:

1. Сдача годового отчета по налогам/ отчеты – 9,0%;
2. Были нарушения с нашей стороны – 8,4%;
3. Решить земельный вопрос/получение земельного участка – 7,3%;
4. Оплата налогов – 6,2%;
5. Отмена штрафов – 5,1%;
6. Получение справки об узаконении территории – 4,5%.

Набралось также еще 10 причин в диапазоне 2-4%: получение документов, перенос границ прилегающей территории, противопожарная сигнализация, получение лицензии на продажу алкогольной продукции, растаможка товаров, нарушение санитарных норм,

получение разрешения на продление деятельности, изменение паспорта объекта, расширение прилегающей территории, открытие бизнеса.

По истечении 30 лет недостаточность борьбы по предупреждению коррупционных рисков в Казахстане привели к ощутимым и тяжелым последствиям в период пандемии. Испытание, с которым страна справилась плохо. В мирное время страна заплатила высокую цену – тысячи человеческих жизней. Люди, от которых зависели жизни других людей, ради извлечения прибыли и наживы пошли на сделку со своей совестью, моралью и основными жизненными принципами. Так, в период пандемии Агентство Республики Казахстан по противодействию коррупции зарегистрировало 100 уголовных дел, из которых около 50% составили хищения средств, выделенные на антикризисные меры. Было обнаружено и пресечено завышение цены для приобретения 132 аппаратов ИВЛ на сумму более 2 млрд тенге. В период карантина в г.Нур-Султан отделению агентства по противодействию коррупции Казахстана удалось вернуть в бюджет 7,3 млрд. тенге ущерба от коррупционных преступлений (спекуляция ценами на средства индивидуальной защиты) [2]. В результате борьбы с коррупцией в Казахстане в 2020 году были отправлены в отставку 6 политических служащих, привлечены к дисциплинарной ответственности 9 политических деятелей, 39 руководителей, занимающих должности административной госслужбы, и 5 топ-менеджеров квазигосударственного сектора [3].

При этом до сих пор органами государственного контроля Казахстана выявляются факты нецелевого использования средств, выделенных на антикризисные меры. Так, итоги аудиторских мероприятий дали основание для передачи в правоохранительные органы 28 материалов на сумму 10,5 миллиарда тенге [4].

Таким образом, мы считаем, что особую роль в обществе играют соци-

окультурные детерминанты. Они значительно усиливают институциональные факторы, на уровне структуры и функционирования органов государственного управления, законодательства и его правоприменения. Сила социокультурных детерминант проявляется в поведении людей, складывающихся на основе стереотипов и особенностях менталитета. В культурном пласте общественного бессознательного прочно укрепились социокультурные ориентиры терпимого отношения к проявлениям коррупции и к преступлениям в целом, подталкивающие население к меркантильному поведению, формирующие установку на следование установленной традиции и дать взятку, чем бороться с коррупцией [5]. Это результат превалирования в жизни общества неформальных отношений над формальными. К примеру, кадровые назначения проходившие по принципу родственных и личных, дружеских связей. Такие действия в развитых странах резко осуждаются и не принимаются.

С точки зрения анализа социокультурных факторов коррупции особо следует отметить менталитет общества, поскольку он состоит из установленного временем образа мыслей, укоренившихся ценностей, норм, представлений, правил поведения. Все это проявляется в обыденной жизни и особенно отчетливо видно при возникновении сложных жизненных ситуаций и социально-экономических проблемах.

В глубинах общественного сознания и культурной традиции серьезно размыты границы таких понятий как взятка и благодарность. В традициях неформальных отношений считается, что благодарность за оказанную помощь или услугу как выражение благодарности. И напротив не сделав этого, считается, что вы показываете свое неуважение. Такое состояние дел обосновывает в обществе следующее поведение – лучше дать взятку и решить нужный вопрос,

чем бороться с коррупцией. Обличить в коррупции на уровне неформальных отношений (так называемых «понятий») сравнимо в обществе как доносительство. Такая система координат досталась казахстанскому обществу как культурное наследие социалистической системы. В отличие от такой нормы поведения, в культуре западных стран сообщить в соответствующие органы правопорядка о факте коррупции считается гражданским долгом и обязанностью.

По результатам опроса проведенного Transparency International Kazakhstan в 2020 г. граждане столкнулись с нарушением и коррупцией в государственных органах со следующей частотой [6]: Государственные больницы и поликлиники – 156 (27,2%); Полиция – 55 (9,6%); Управление земельных отношений – 50 (8,7%); ЦОНЫ (Правительство для граждан) – 44 (7,7%); Государственные детские сады – 42 (7,3%); Центр занятости – 32 (5,6%); Государственные колледжи – 28 (4,9%); Государственные школы – 25 (4,469); Военкоматы – 24 (4,2%); Налоговая служба – 24 (4,2%); Государственные вузы – 22 (3,8%); Управление градостроительного контроля – 12 (2,1%); Аппарат акимата Вашего района – 11 (1,9%); Управление занятости и социальной защиты – 11 (1,9%); Суд – 11 (1,9%); Таможенная служба – 11 (1,9%); Прокуратура – 7 (1,2%); Миграционная служба / полиция – 4 (0,7%); Агентство по делам госслужбы – 3 (0,5%); Отдел регистрации актов гражданского состояния (ЗАГС) – 2 (0,3%). Итого: 752 (100%).

Больше всего тройка лидеров приводит к серьезным размышлениям о будущем страны. Именно те, кто должен нас лечить, отвечать за нашу безопасность и беречь землю от разграбления являются самыми коррумпированными. Можно лишь сделать один вывод: Родина находится в серьезной опасности. К сожалению, в пик пандемии, мы это реально увидели.

По нашему мнению, к социокультур-

ным причинам возникновения коррупции следует отнести следующие:

- культурный кризис и доминирование культа массового потребления;
- правовой нигилизм,
- отсутствие диалога между властью и обществом;
- низкая гражданская активность населения;
- низкий уровень прозрачности власти.

Культурный кризис и доминирование культа массового потребления.

Распространению и укреплению коррупции в Казахстане способствовал культ потребления, захвативший общественное сознание и одновременно кризисное состояние культуры в 90-х годах. Деятельность библиотек, театров и других учреждений культуры, призванных воспитывать молодое поколение и удовлетворять духовные потребности общества была выбита из обычного состояния. Более того в первые годы независимости страны они находились в тяжелом состоянии.

Расходы на культуру в 1990-2000-х гг. в Казахстане составляли менее 2% от общей суммы расходов бюджета республики. В тоже время, даже в странах, где давно распространен культ потребления доля государственных расходов на культуру был значительно больше. К примеру, в Швеции они составляли 4,8%, Исландии – 4,6%, Дании – 4,0%, Норвегии и Финляндии – по 3,6%, Франции – 3,2%, Бельгии – 2,5%, Германии – 2,5%.

Мы считаем, что общество, которое уделяет культуре и воспитанию молодого поколения имеет больше шансов при борьбе с коррупцией и наоборот. В настоящее время в абсолютных величинах мы наблюдаем положительную динамику развития сферы культуры (таблица 1). Поскольку 2020 г. выдался пандемийным и в этой связи кризисным для сферы культуры, то мы при сравнении в расчет взяли 2019 г. Если сравнить количество представлений на один театр в

1991 г. – 298 и в 2019 г. – 255; посещения на 1 театр в 1991 г. – 93,2 тыс. чел. и в 2019 г. – 45,2 тыс.чел.; количество посещений на 1 музей в 1991 г. – 37,8 тыс.чел. и в 2019 г. – 27,3 тыс.чел., то складывается ситуация, что по многим позициям сфера культуры до сих пор не достигла

уровня 1991 г. Это также усугубляется тем, что в популярном интернет пространстве не так сильно регулируются вопросы морали и это серьезно влияет на формирование мировоззрения и ценностные ориентиры молодежи.

Таблица 1 – Состояние сферы культуры в Республике Казахстан в 1991-2020 гг.

Показатель	Годы						
	1991	2001	2002	2011	2012	2019	2020
Театры	43	44	47	64	60	65	65
Представления	12 815	6 760	7 907	11 937	12 205	16 579	6 381
Посещения, тыс. чел.	4 009,0	1 321,1	1 564,6	2 083,4	2 405,0	2 942,1	894,0
Музеи	97	103	121	216	221	250	253
Посещения, тыс. чел.	3 669,0	3 261,0	3 965,5	4 209,9	4 544,3	6 829,3	2 351,3
Библиотеки	9 541	3 220	3 312	4 171	4 192	3 962	3 925
Книги и периодика, млн.	112,0	107,8	114,9	118,2	117,0	112,1	112,0
Зарегистрированные читатели, тыс. чел.	6 797,0	3 988,5	3 778,9	4 493,1	4 633,3	5 401,3	4 232,0
Зоопарки	3	4	4	6	6	18	16
Посещения, тыс. чел.	620,0	235,3	280,9	972,4	992,7	1 749,0	604,0
Примечание – Составлено по источнику [7]							

Значительное влияние на формирование системы нравственных ценностей, культуры и морали в обществе оказывает читательская грамотность населения. По итогам проведенного в допандемийный период международного исследования 36 стран-участниц ОЭСР, а также Россия и Кипр выяснилось, что независимо от возраста читательские навыки в Казахстане находятся на низком уровне. Казахстанцы опередили по этому показателю лишь граждан Турции, Чили, Мексики и Перу [8].

В первые годы в страну проникло много различных сект, деятельность которых вызывало множество вопросов. Официальные религии в тот момент не имели особого влияния. Отсутствие в тот период жесткого контроля религиозных течений привело к тому, что это в

определенной степени также деформировало социо-культурное пространство Казахстана.

В настоящее время ситуация изменилась и находится на контроле у государства. В стране официально зарегистрировано 3808 религиозных объединений, охватывающих 18 конфессий. Из них: 2673 – исламские, 343 – православные, 86 – католические, 592 – протестантские, 60 – Свидетелей Иеговы, 24 - Новоапостольская церковь, 12 – общество сознания Кришны, 7 – иудейские, 6 – бахаи, 2 – буддизм, 2 – церковь Иисуса Христа Святых последнего дня (мормоны), 1 – муниты.

Культура массового потребления прочно закрепило в нашем обществе ложные ценности: разбогатеть любым способом стало нормой и даже круто-

стью. Такое состояние опасно. Вещи становятся социальными символами. Мода, создаваемая мощной рекламой, придает вещам функцию символов социального статуса, жизненного успеха. «Общественные свойства», приписываемые рекламой тем или иным товарам с «особым стилем», распространяются на людей, приобретающих эти товары, как бы придавая им самим новые качества или новый облик в собственных глазах и в глазах окружающих [6].

В настоящее время обычный товар как предмет повышения бытового или технического удобства оказывается недостаточен для круга ее деятельности. Товаром являются многие элементы культуры и реклама становится проводником при создании духовного удобства, кумиров, эталонов. С этого момента в ней начинается утрата смысловой и художественной логики, превращение в шедевры безвкусицы и примитивизма. Появляется своеобразной рекламный кич, спекулирующий достижениями науки и техники, детскими личиками, украшениями и т.п. Это становится небезопасным для общества. Создание мотивов рекламы тесно сопряжено с вопросами морали. Ведь они должны быть построены на эксплуатации доверия и слабостей человека, пробуждении алчности и зависти. Но к сожалению вопросы морали в бизнесе не обсуждаются. Просто разрабатываются другие способы обращения к сфере бессознательного, психоманипуляции и др. А для того чтобы позволить себе многое, морально неустойчивые люди начинают изыскивать средства, придумываются различные схемы и в конечном итоге приводит к коррупционным преступлениям.

Правовой нигилизм. Во многом от менталитета в обществе зависят степень и масштаб распространения коррупции. И если это также распространяется на правовую сферу, то закладывает мощный фундамент для закрепления коррупции в социальных нормах. Такая ситуация воз-

можна при планомерном и систематическом нарушении прав людей, пытающихся законным способом защитить свои права. В сознании общества начинает строиться твердое убеждение, что лишь неформальным способом возможно добиться какого-то результата.

Единичный случай или один чиновник не может изменить сознание общества. Но системное поведение государственных служащих, которое выражается в преднамеренном затягивании или ненадлежащем исполнении своих функциональных обязанностей, связанных с оказанием помощи заявителю в рамках своих компетенций приводит к формированию в обществе устойчивой практики коррупционного поведения. Это принимается как стереотипная форма поведения всех. Коррупция рассматривается в качестве социальной модели, направленной на более эффективное понимание социальных акторов, вступивших в диалоговое взаимоотношение в системе координат власть – общество [9]. Таким образом, наблюдается социокультурный феномен, когда коррупция становится обыденной частью социума. Важно подчеркнуть, что указанная социальная практика не ограничивается только правовой категорией. Она воспринимается субъектами социальных отношений на уровне сознания, а это намного больше и опаснее для развития цивилизованного гражданского общества.

Искаженная и «прогнившая» система начинает также влиять на качество принятия нормативно-правовых актов, поскольку в них уже изначально будут заложены лазейки и дискриминационные механизмы для субъектов правоотношений. Такой формат незаконных моделей соответственно перекалывается на функционирование социальной коммуникации в других областях публично-правовой сферы.

Правовой нигилизм определяется убежденностью или наоборот сомнением в действенности юридических меха-

низмов при регулировании отношений в обществе. Поэтому неформальные формы являются основными механизмами регулирования.

Деструктивный характер правового нигилизма проявляется в ложном убеждении, что не закон является высшей ценностью для членов гражданского общества и гражданской культуры. Правовой нигилизм создает условия, когда наиболее действенный и эффективный механизм взаимодействия между чиновником и субъектом общества (физическим или юридическим) для решения государственных или частных вопросов возможен только посредством коррупции. Границы государственных и частных интересов размыты, поскольку не соблюдаются фундаментальные принципы права определяющие нормативные пределы личных, общественных и публичных отношений. В общественном сознании декриминализируется коррупция, стираются все границы между поведением преступным и законопослушным, публично-правовым и частно-правовым, легитимным и противоправным.

По результатам опроса проведенного Transparency International Kazakhstan в 2020 г. все еще видно, что среди предпринимателей достаточное количество убежденных в том, что коррупционные схемы дают возможность намного ускорить процессы разрешения вопросов при взаимодействии с государственными органами. Такие процессы характерны кризисным периодам. А в период пандемии в 2020 г. возникало много событий ограничивающих работу предпринимателей. Это соответственно создавало коррупционные риски. Поэтому 54,9% опрошенных предпринимателей, подтверждают наличие коррупции при взаимодействии с госорганами. В региональном разрезе мнение, что коррупционные схемы дают возможность оперативно решать вопросы, имеется среди опрошенных в Туркестанской, Павлодарской, Атырауской, Западно-

Казахстанской, Туркестанской областях и в городе Алматы. При этом около 30% опрошенных в г.Нур-Султан и Жамбылской области твердо убеждены, что коррупция глубоко проникла во все сферы жизни и без нее невозможно решать вопросы при взаимодействии с государственными органами. Среди обычных граждан в 2020 г. наблюдался рост посредничества в коррупционных сделках. При этом ведущая роль в этом процессе принадлежит работникам ведомств и госучреждений (43,9), затем – граждане (31,7%) и посредники (так называемые «помогайки») – (24,4%). Интересен факт, что зачастую процесс переговоров коррупционной сделки в гос органах происходит со служащими низшего звена (специалисты, инспекторы) – 40,3%. Служащие на уровне заместителей руководителей и ведущие специалисты по опыту граждан имели опыт коррупционной сделки у 17% опрошенных. И весь этот коррупционный опыт сводился к 72 причинам из которых в 10 наиболее распространенных среди населения являются следующие [6]: лечение (12,7%); устройство на работу (10,1%); место для ребенка в детском саду (6,1%); решение земельного вопроса (5,7%); получение справки из ЦОНа (5,1%); закрытие сессии (4,4%); узаконение и оформление участка (3,8%); решение спора по ДТП в свою пользу (3,7%); вопросы разного характера (2,4%); квота на лечение (2,4%).

В Национальном докладе о противодействии коррупции за 2020 год Агентство РК по борьбе с коррупцией само возглавило топ самых коррумпированных ведомств [10]:

1. Антикоррупционная служба – 1632 преступления против 1717 в 2019 году (-5%).

2. Министерство внутренних дел – 342 факта коррупции против 269 в 2019 года (+27%).

3. Комитет национальной безопасности РК – 89 фактов против 128 в 2019 году (-30%).

При этом за получение взятки было осуждено 568 человек, за дачу взятки – 624, за мошенничество – 316 человек. В присвоении и растрате чужого имущества уличены 268 чиновников, в злоупотреблении служебными полномочиями – 193.

Такое положение можно объяснить также последствием 90-х и 2000-х гг. Многие хотели поступить в силовые структуры именно из-за того, что по их представлениям это им давало возможность безнаказанно заниматься личным обогащением. В отличие от советских времен, когда со службой ассоциировалось – стоять на страже Родины, в начале дикого капитализма в Казахстане.

Поэтому ежегодно страну покидает большое количество людей, из них многие квалифицированные специалисты или перспективные молодые люди. В 2019 году из Казахстана уехало более 32 тысяч человек, из них 40 процентов представители титульной нации. Если в 2019 году доля высококвалифицированных специалистов от общего числа эмигрантов составляла половину, то в 2020 г. даже несмотря на пандемию и ограничения передвижения этот показатель достиг 54,3%. Казахстан покинуло в разы больше медиков, педагогов, технических специалистов, чем годом ранее [11]. Как уже показывает успешная история наших граждан – славу, успех и признание они находят за границей. На родине их не замечают, а иногда и наоборот не дают возможностей для роста. Одним из ключевых факторов, влияющих на это как раз-таки и является коррупция. Она заставляет покидать наших граждан в поисках карьерного роста, лучшего качества жизни и культуры соблюдения закона за границей.

Молодые люди с разным уровнем образования постоянно выезжают за границу. Это нормальный процесс во всем мире, когда в таком возрасте люди постигают новые знания, навыки и выезжают за границу. Но проблема в том,

что наши соотечественники не хотят возвращаться на родину с этим багажом знаний. И основная причина – это высокий уровень культуры в выбранной ими стране для проживания, четкая работа законов и нетерпимость общества к коррупции. Наши граждане покидают родину, где плохо работают социальные лифты. Очень прочно в общественном сознании укоренилось то, что социальный лифт работает, либо исходя из принадлежности человека к определенному роду (племени) и/или если у него есть «Агашка» (покровитель, обычно влиятельный родственник).

В последнее время в музыкальном пространстве появилось большое количество молодых исполнителей, которые очень популярны в обществе, из-за своего таланта и посыла, который они несут в общество через творчество, без приукрас, обличая острые социальные проблемы. Этот феномен, хорошо охарактеризовал также очень популярный исполнитель жанра стендап (также гражданин Казахстана) – Евгений Чебатков. Казахи по своей природе свободолюбивый и справедливый народ. Это сложилось с давних времен, когда в суровых условиях степи возможно было выжить, придерживаясь принципа честности и праведности. Поэтому тревога за будущее Отзичны отражается в творчестве наших соотечественников, где указывается на очень много социальных проблем в обществе. Одна из главных, которой является коррупция. Вся боль и переживание за будущее страны нашла отражение в композициях и была близко принята в сердцах ее поклонников, поскольку в российском обществе похожие проблемы.

Отсутствие диалога между властью и обществом напрямую содействует развитию коррупции. Когда государство не намерено налаживать диалог с обществом, то основные информационные потоки имеют выраженную одновекторную направленность. Пред-

ставители государственной власти недосягаемы и транслируют в общество то, что считает правильным, не принимая во внимание интересы социума.

Политическая сфера работает с обществом на основе прямого администрирования. Из-за отсутствия реальных трансляторов, имеющих взаимодействие с властью для решения проблемных социально-экономических вопросов в обществе, создаются идеальные условия для коррупции. Социум не имеет возможности повлиять на власть. Поэтому бизнес вынужден для дальнейшего развития и выживания сражаться с политическим капиталом, превращаясь в «государственный капитализм». Это коррупция глобальных масштабов, когда чиновники, прикрываясь государственной должностью реализовывают проекты в первую очередь на основе личной заинтересованности.

Единственным действенным механизмом противодействия коррупции в данном случае является политика открытого диалога в интересах общества и государства, которая вызовет интерес и поддержку у широких слоев населения. Власть должна быть в активном взаимодействии с общественностью в вопросах социально-экономического развития.

В последние годы появился эффективный инструмент для влияния на государственную власть при решении проблемных вопросов граждан. До 2010 года не было настолько развитых социальных сетей (Facebook, Instagramm, Twitter и т.д.). Обычным людям тяжело было донести до органов государственной власти факт незаконности или коррупции. Поэтому от безысходности люди просто принимали коррупцию в своей повседневной жизни как она есть. С развитием технологий и социальных сетей этот рычаг стал отрезвляюще действовать на людей, нарушающих закон, поскольку на явные факты нарушения закона и реакцию возмущенного общества власти необходимо реагировать. Социальные

сети сделали встряску в сознании общества и не позволяют глубоко укорениться коррупции в жизни людей.

В ходе Астанинского экономического форума (2016 год) состоялась дискуссия о вовлечении НПО в борьбу с коррупцией. В том же ключе прошел и форум, организованный совместно с Национальной палатой предпринимателей и ставший первым мероприятием подобного рода; по его итогам была выработана программа действий по борьбе с коррупцией в 16 областях, представляющих наибольшие затруднения для развития бизнеса [12]. В 2019 году президент РК К.-Ж.Токаев создал Национальный совет общественного доверия (НСОД) и анонсировал концепцию «слышащего государства», призванную укрепить диалог между государством и гражданами, сосредоточить внимание на правах и безопасности казахстанцев.

Большим шагом на пути формирования эффективного диалога между властью и обществом являются подписанные президентом РК Касым-Жомарт Токаевым поправки в конституционный закон «О выборах в Казахстане», предусматривающие введение выборов акимов и голосование против всех кандидатов [13]. Ранее в стране уже были приняты законы «Об общественных советах» и «О доступе к информации», а также создан модуль «Открытое правительство» на официальном государственном портале.

Работа портала показывает насколько сильно присутствуют проявления коррупционных процессов в работе государственных органов (таблица 2).

Эту ситуацию может изменить внедренная в июле 2021 г. в Казахстане электронная система eOtinish. Она создана для контроля работы с обращениями граждан. До ее внедрения общая картина либо складывалась на основе опросов, либо экспертным путем. Система eOtinish является единой, позволяющая проводить анализ и контроль данных

по рассмотрению обращений граждан по всей стране. Также, что очень важно заявители могут также видеть на каком этапе, находится обращение в госоргане и получать SMS-уведомления. Весь процесс обращений сохраняется в системе и в случае необходимости можно поднять всю историю даже по истечении определенного времени [14].

01 июля 2021 г. на очередном заседании Высшего совета по реформам под председательством Президента Казахстана Касым-Жомарта Токаева была озвучена озабоченность государства,

связанная с реализацией национальных проектов. Глава государства упомянул профессиональных охотников, пытающихся «отжать» от этих проектов финансовые средства в свои карманы. Поэтому в связи с выделением огромных финансовых средств и соответственно с огромным коррупционным риском их эффективного освоения Президент поручил Агентству Республики Казахстан по противодействию коррупции обеспечить контроль за расходованием средств, которые планируется выделить на реализацию национальных проектов [15].

Таблица 2 – Причины обращений на портал «Открытый диалог» по регионам

Региональный уровень обращений на портал	Распространенные причины обращений
Высокий уровень (20%) – г. Алматы, Алматинская область	Волокита; бездействие государственных органов в рассмотрении и решении вопросов заявителей; некомпетентность сотрудников; технические ошибки и некорректные сведения в гос.базах, ограничивающие получение услуг; необоснованный отказ; нарушение норм этики и грубость; нарушение норм и процедур законодательства; превышение должностных полномочий; коррупция; вымогательство; конфликт интересов; сговор уполномоченных служащих; мошенничество сотрудников; давление на заявителя; формальный подход при ответах на запрос; укрывательство преступления сотрудника силовых структур; фальсификация документов; многократное закрытие дела без оснований.
Средний уровень (9,8-6,5%) – Павлодарская, Карагандинская области, г.Нур-Султан	
Ниже среднего (4,9-1%) – ВКО, Туркестанская, Жамбылская, Актюбинская, Кызылординская, Атырауская, Костанайская, СКО,, Мангистауская, ЗКО, Акмолинская области, г.Шымкент	
Итого: 60109 жалоб	1347 содержали прямые факты коррупции и нарушения
Примечание – составлено на основе источника [16]	

Низкая гражданская активность населения имеет высокую степень зависимости в обстоятельствах, когда отсутствует диалог между властью и обществом.

Отсутствие диалога между властью и обществом и причина низкой гражданской активности населения находятся в тесной взаимосвязи. Это определено тем, что пассивность граждан вызывает чувство вседозволенности у чиновников, облеченных властью. Также это дезинформирует высшее руководство

по ситуации в стране, создавая иллюзия общего благополучия [17]. Гражданская активность населения может быть эффективным механизмом лишь в том, случае если она будет направлена именно на борьбу с коррупцией и реальное улучшение общества, но при этом со стороны государства требуется поддерживать такое действие и не считать его нелегитимным. Тогда во избежание общественного резонанса чиновники будут стараться соблюдать закон, это повлияет на кадровую поли-

тику и устойчивость принятых институциональных норм.

1 сентября 2020 года Президент РК Касым-Жомарт Токаев выступая с ежегодным Посланием народу Казахстана «Казахстан в новой реальности: время действий» особое внимание уделил внедрению новых инструментов по повышению гражданской активности населения. К ним были отнесены онлайн-петиции и онлайн-трансляции заседаний маслихатов, усиление финансовых возможностей местного самоуправления и прямые выборы сельских акимов.

По данным мониторинга состояния коррупции в Казахстане по итогам 2020 г. в целом наблюдается положительная картина относительно готовности граждан содействовать в борьбе с коррупцией. Из 7200 опрошенных респондентов 60% ответили, что готовы содействовать в борьбе с коррупцией, 29% – отказались, 11% – затруднились с ответом. При этом в качестве основных инструментов борьбы с коррупцией почти 70% назвали – не давать взятки. Далее 32,1% – готовы заявлять о фактах коррупции, 19,3% - пропаганда антикоррупционной культуры, 7,9% – включение в состав общественных организаций по борьбе с коррупцией, 0,3% – все таки затруднились ответить.

В региональном разрезе наиболее готовыми к борьбе с коррупцией оказались следующие регионы: Актюбинская (83,5%), Атырауская (74,7%), г.Нур-Султан (77,5%), Алматинская (68,9%), Карагандинская (67,5%), Костанайская (65,9%), Кызылординская (63,8%), г.Алматы (64,2%), Северо-Казахстанская (60,0%) области. Остальные области Казахстана имели показатели в диапазоне от 41,7% до 57,7%.

Отсутствие транспарентности власти. Одна из больших причин, которая порождает коррупцию является отсутствие прозрачности, доступности и открытости деятельности государствен-

ных органов управления. Это касается как выполнения государственных программ, проектов, так и текущей деятельности государственных органов.

В Казахстане действует в практике отчетность акимов перед общественностью о выполненной работе за прошедший год. Однако этого недостаточно. Практически невозможно найти полную информацию о выполнении многих государственных программ с полным раскрытием ее расходной части. К примеру, проект «Ауыл – Ел бесігі» действует в рамках Национального проекта по территориальному развитию Республики Казахстан, который в свою очередь является инструментом, разрабатываемого Плана территориального развития Республики Казахстан до 2025 года. При детальном ознакомлении невозможно точно определить даже бюджет данного проекта. В свободном доступе сводной информации нет. Фрагментарно имеется информация на тех или иных сайтах, которые дают определенное представление, но в целом четкой и доступной информации найти невозможно. Подобная ситуация в Казахстане наблюдается по многим документам.

В целом, как результат это подтверждается в отчете Счетного комитета РК за 2020 г., который выявил 569,4 млрд. тенге неэффективно использованных бюджетных средств, направленных на решение социально-экономических задач. По сравнению с 2019 г. к сожалению данная сумма увеличилась на 33,2%. В период пандемии такие упущения можно трактовать как серьезное преступление против страны и народа [18].

Поэтому даже если в подобных проектах отсутствует элемент коррупции, то без механизма прозрачности и понятности информации – это доказать общественности нелегко. Закрытость информации порождает возможности для коррупционных рисков и нарушает интересы общества.

Особое значение в обеспечении

прозрачности государственных органов играет Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Она предоставляет информацию по отраслям промышленности, спросу и предложению товаров и услуг, региональному развитию и т.д. Однако существует серьезная проблема качества данной информации. Встречаются моменты, когда информация недоступна или противоречива. Этот факт также отмечают и потенциальные зарубежные инвесторы, которые проводят собственные исследования для принятия инвестиционного решения на основе информации в открытом доступе [19].

К примеру, отсутствие достаточной прозрачности в работе таможенных служб приводит к расхождению данных по двусторонним перемещениям товаров между Китаем и Казахстаном. Отклонение данных статистики по итогам 2020 г. составило 45,4%.

В реализации политики государства особое значение имеют государственные программы. Однако до сих пор сохраняется проблема их прозрачности. Не всегда понятно насколько эффективно была реализованная госпрограмма, так как ими используются размытые критерии оценки эффективности мер государственной поддержки и деятельности операторов по мониторингу и сопровождению. Как правило, это приводит к тому, что получается средний, «со значительным потенциалом роста» социально-экономический эффект от реализации госпрограмм.

К примеру, за 2020 г. в ходе проведения аудита по реализации 5 государственных программ Счетный комитет установил нарушения в объеме 224,2 млрд. тенге, из них финансовые нарушения – 9,9 млрд. тенге, неэффективное планирование и использование бюджетных средств – 214,3 млрд. тенге [18].

В результате такая непрозрачность является следствием следующих причин:

1. Расходная часть бюджета программ в основном включает текущие мероприятия, что не развивает проекты, предусматривающие создание производств с высокой добавленной стоимостью.

2. Формирование национальных проектов требует новых подходов, направленных на повышение синхронизации процессов бюджетного и государственного планирования.

3. Систематическая корректировка бюджетов в сторону увеличения расходов (в отдельных случаях достигает до 3 раз в год).

4. Дублирование мер государственной поддержки, предусмотренных в программных документах затрудняет оценку эффекта финансовых вливаний.

5. Некорректная расстановка приоритетов развития.

6. Перечень индикаторов включает также показатели, которые находятся вне зоны возможности управления ими администратором госпрограммы.

Таким образом, все это дает возможность маневра для администраторов программ, избегая при этом ответственности. К примеру, если отрасль демонстрирует рост показателей выпуска продукции или занятости, то это дает основание преподнести как успешный итог реализации госпрограммы. А при падении темпов и общих показателей это дает возможность администратору ссылаться на отрицательное влияние внешней конъюнктуры. При этом реальный эффект (вклад) от мер господдержки остается для всех непонятным.

Эффективная реализация госпрограмм требует внедрения и выполнения индикаторов, способных отражать реальный вклад в развитие отраслей на основе государственных вливаний. Этого можно добиться за счет ежегодного итогового аудита, проводимого независимыми экспертами и открытой публичной презентации отчета по результатам аудита государственных программ [20].

Неэффективные программы должны либо корректироваться до работающего состояния, либо закрываться. Высокий уровень прозрачности, обоснованное применение каждого инструмента и раскрытие детальных расчетов по каждой статье расходов значительно сократят коррупционные риски и уменьшат поток «растворяющихся» бюджетных средств.

Заключение

Таким образом, одно из определяющих значений при возникновении коррупции играют социокультурные причины: правовой нигилизм, отсутствие диалога между властью и обществом; низкая гражданская активность населения; низкая транспарентность власти; культурный кризис и доминирование культа массового потребления. Данные причины достаточно глубоко проникают в жизнь общества. Как показывает проведенное исследование влияние социо-культурных факторов имеет продолжительный эффект, поскольку вырастают целые поколения страны, использующие в повседневной жизни приобретенный жизненный опыт. Коррупция приживается в социальных нормах, искажает социальные ценности и культуру общества, становится обыденной практикой и принимается как норма общественной жизни. Все это затормаживает социально-экономическое развитие страны и требует больших усилий в продвижении реформ.

Список литературы

1 Мониторинг состояния коррупции в Казахстане по итогам 2020 г. // URL:<http://tikazakhstan.org/monitoring-sostoyaniya-korrupsii-v-kazahstane/> (дата обращения: 13.11.2021).

2 В Нур-Султане за время карантина вернули в бюджет 17 миллионов долларов от коррупционных преступлений//URL:<https://www.occrp.org/ru/daily/12270-17-3> (дата об-

ращения: 05.08.21).

3 Шпекбаев о коррупции во время пандемии: Обогащение на горе своего народа равносильно предательству и убийству//URL:<https://informburo.kz/novosti/shpekbaev-o-korrupcii-vo-vremya-pandemii-obogashenie-na-gore-svoego-naroda-ravnosilno-predatelstvu-i-ubijstvu> (дата обращения: 03.12.2021).

4 Расходование антикризисных денег: 5 уголовных дел возбудили в Казахстане//URL:https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/rashodovanie-antikrizisnyih-deneg-5-ugolovnyih-del-vozbudili-439078/ (дата обращения: 23.11.2021)

5 Соснин В.А. Феномен коррупции в России как социополи- тическая, социокультурная и социально-психологическая проблема //Психологический журнал. – 2014. – Т. 35. – №3. – С. 78–90.

6 Transparency Kazakhstan. Monitoring corruption in Kazakhstan for 2020 // 2020 жылғы Қазақстандағы сыбайлас жемқорлық жағдайының мониторингі// Мониторинг состояния коррупции в Казахстане за 2020 год под ред Шиян О.В., Казахстан, Алматы, 2021. – 586 с.

7 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан // URL:<https://stat.gov.kz/>(дата обращения: 12.12.2021).

8 Казахстанцы оказались на последних местах по читательской и математической грамотности //URL:<https://www.zakon.kz/4995444-kazahstantsy-okazalis-naposlednih.html> (дата обращения: 05.12.2021)

9 Кутицкий В.П. Социокультурные причины возникновения коррупции в России// Гуманитарий юга России. – 2018. – Том 7. № 6. – С.137-144.

10 Самые коррумпированные ведомства назвали в Антикоррупционной службе //URL:<https://news.mail.ru/society/46112568/?frommail=1> (дата обращения: 17.12.2021).

11 А. Горбунова Ситуация критическая: молодёжь всё активней покидает Казахстан //URL:https://forbes.kz//process/resources/situatsiya_kriticheskaya_kakie_spetsialisty_pokidayut_kazahstan/ (дата обращения: 11.12.2021).

12 Реформы в Казахстане: успехи, задачи и перспективы. Отчет в рамках первого этапа Страновой программы по сотрудниче-

ству между Казахстаном и ОЭСР (2015–2017 годы). – 2018. – 217 с.

13 Выборы акимов и голос против всех: Парламент принял закон //URL:https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/vyiboryi-akimov-i-golos-protiv-vseh-parlament-prinyal-zakon-437912/ (дата обращения: 07.12.2021).

14 В Казахстане запустили сайт для контроля обращений граждан //URL:https://news.mail.ru/society/46952079/?frommail=1&exp_id=897 (дата обращения: 03.12.2021).

15 На реализацию нацпроектов в РК будут выделены большие средства // URL:<https://www.zakon.kz/5074443-na-realizatsiyu-natsproektov-v-rk-budut.html> (дата обращения: 17.12.2021).

16 Мониторинг состояния коррупции в Казахстане по итогам 2020 г. // URL:<http://tikazakhstan.org/monitoring-sostoyaniya-korrupsii-v-kazahstane/> (дата обращения: 03.09.2021).

17 Дятлов А.В., Сажин П.В. Гражданское общество // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2015. № 3-1. – С. 64–68.

18 Краткое заключение к отчету правительства Республики Казахстан об исполнении республиканского бюджета за 2020 год. – Нур-Султан. – 2021. – 13 с. // URL:<https://www.gov.kz/memleket/entities/esep/documents/details/167917?lang=ru> (дата обращения: 05.11.2021).

19 Какие препятствия мешают притоку зарубежных инвестиций в экономику страны // URL:<https://forbes.kz/finances/investment/kakie-prepyatstviya-meshayut-pritoku-zarubejnyih-investitsiy-v-ekonomiku-stranyi/> (дата обращения: 18.12.2021).

20 Почему госпрограммы в Казахстане не работают, и как изменить ситуацию? // URL:<https://camonitor.kz/35066-pochemu-gosprogrammy-v-kazahstane-ne-rabotayut-i-kak-izmenit-situaciyu.html> (дата обращения: 25.11.2021)

Transliteration

1 Monitoring sostoyaniya korrupsii v Kazakhstane po itogam 2020 g. [Monitoring the state of corruption in Kazakhstan following the results of 2020]// URL:<http://tikazakhstan.org/monitoring-sostoyaniya-korrupsii-v-kazahstane/> (дата обращения: 13.11.2021).

2 V Nur-Sultane za vremya karantina

vernuli v byudzhet 17 millionov dollarov ot korrupsionnykh prestupleniy [In Nur-Sultan, 17 million dollars from corruption crimes were returned to the budget during the quarantine] //URL:<https://www.occrp.org/ru/daily/12270-17-3> (дата обращения: 05.08.21).

3 Shpekbaev o korrupsii vo vremya pandemii: Obogashcheniye na gore svoego naroda ravnosil'no predatel'stvu i ubiystvu [Shpekbaev on corruption during a pandemic: Getting rich on the grief of one's people is tantamount to betrayal and murder -naroda-ravnosilno-predatel'stvu-i-ubiystvu] //URL:<https://informburo.kz/novosti/shpekbaev-o-korrupcii-vo-vremya-pandemii-obogashenie-na-gore-svoego-naroda-ravnosilno-predatel'stvu-i-ubiystvu> (дата обращения: 03.12.2021)

4 Raskhodovaniye antikrizisnykh deneg: 5 ugolovnykh del vzbudili v Kazakhstane [Spending anti-crisis money: 5 criminal cases were opened in Kazakhstan]// URL:https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/rashodovanie-antikrizisnyh-deneg-5-ugolovnyh-del-vzbudili-439078/ (дата обращения: 23.11.2021).

5 Sosnin V. A. Fenomen korrupsii v Rossii kak sotsiopoliti- ticheskaya, sotsiokul'turnaya i sotsial'no-psikhologicheskaya problema [The phenomenon of corruption in Russia as a socio-political, socio-cultural and socio-psychological problem] //Psikhologicheskij zhurnal. - 2014. - T. 35. - №3. - S. 78–90.

6 Transparency Kazakhstan. Monitoring corruption in Kazakhstan for 2020 [Transparency Kazakhstan. Monitoring corruption in Kazakhstan for 2020] // 2020 zhylgy Kazak, standagy sybaylas zhemk, orlyk, zhaqdayynuz monitoringi// Monitoring sostoyaniya korrupsii v Kazakhstane za 2020 god– pod red Shiyan O.V., Kazakhstan, Almaty, 2021. – 586 s.

7 Byuro natsional'noy statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan [Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan] // URL:[https://stat.gov.kz/\(data obrashcheniya: 12.12.2021\).](https://stat.gov.kz/(data obrashcheniya: 12.12.2021))

8 Kazakhstantsy okazilis' na poslednikh mestakh po chitatel'skoy i matematicheskoy gramotnosti [Kazakhstanis were in the last places in reading and mathematical

literacy]//URL:<https://www.zakon.kz/4995444-kazahstantsy-okazalis-na-poslednih.html> (data obrashcheniya: 05.12.2021).

9 Kutitskiy V.P. Sotsiokul'turnyye prichiny vozniknoveniya korruptsii v Rossii [Socio-cultural causes of corruption in Russia]// Gumanitarniy yuga Rossii. – 2018. – Tom 7. № 6. – S.137-144.

10 Samyye korrumpirovannyye vedomstva nazvali v Antikorruptionnoy sluzhbe [The most corrupt departments were named in the Anti-Corruption Service]//URL:<https://news.mail.ru/society/46112568/?frommail=1> (data obrashcheniya: 17.12.2021).

11 A. Gorbunova Situatsiya kriticheskaya: molodozh' vso aktivney pokidayet Kazakhstan [The situation is critical: young people are increasingly leaving Kazakhstan]//URL:https://forbes.kz//process/resources/situatsiya_kriticheskaya_kakie_spetsialisty_i_pokidayut_kazahstan/ (data obrashcheniya: 11.12.2021).

12 Peformy v Kazakhstane: uspekhi, zadachi i perspektivy. Otchet v ramkakh pervogo etapa Stranovoy programmy po sotrudnichestvu mezhdru Kazakhstanom i OESR (2015–2017 gody) [Reforms in Kazakhstan: progress, challenges and prospects. Report under the first stage of the Country Program for Cooperation between Kazakhstan and the OECD (2015–2017).]. – 2018. – 217 s.

13 Vybory akimov i golos protiv vseh: Parlament prinyal zakon [Elections of akims and a vote against everyone: Parliament adopted a law .2021]//URL:https://tengrinews.kz/kazahstan_news/vyiboryi-akimov-i-golos-protiv-vseh-parlament-prinyal-zakon-437912/ (data obrashcheniya: 07.12.2021).

14 V Kazakhstane zapustili sayt dlya kontrolya obrashcheniy grazhdan [A website was launched in Kazakhstan to control citizens' appeals]//URL:https://news.mail.ru/society/46952079/?frommail=1&exp_id=897 (data obrashcheniya: 03.12.2021).

15 Na realizatsiyu natsproyektov v RK budut vydeleny bol'shiye sredstva [Large funds will be allocated for the implementation of national projects in the Republic of Kazakhstan]// URL:<https://www.zakon.kz/5074443-na-realizatsiyu-natsproyektov-v-rk-budut.html> (data obrashcheniya: 17.12.2021).

16 Monitoring sostoyaniya korruptsii v Kazakhstane po itogam 2020 g. [Monitoring the state of corruption in Kazakhstan following the results of 2020] // URL:<http://tikazahstan.org/monitoring-sostoyaniya-korruptsii-v-kazahstane/> (data obrashcheniya: 03.09.2021)

17 Dyatlov A.V., Sazhin P.V. Grazhdanskoye obshchestvo [Civil society] // Gumanitarnyye, sotsial'no-ekonomicheskiye i obshchestvennyye nauki. – 2015. № 3-1. – S.64-68.

18 Kratkoye zaklyucheniye k otchetu pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ob ispolnenii respublikanskogo byudzheta za 2020 god. [Brief conclusion to the report of the Government of the Republic of Kazakhstan on the execution of the republican budget for 2020] – Nur-Sultan. – 2021. – 13 s. // URL:<https://www.gov.kz/memleket/entities/esep/documents/details/167917?lang=ru> (data obrashcheniya: 05.11.2021).

19 Kakiye prepyatstviya meshayut pritoku zarubezhnykh investitsiy v ekonomiku strany [What obstacles hinder the inflow of foreign investment into the country's economy]// URL:https://forbes.kz/finances/investment/kakie_prepyatstviya_meshayut_pritoku_zarubezhnykh_investitsiy_v_ekonomiku_stranyi/ (data obrashcheniya: 18.12.2021).

20 Pochemu gosprogrammy v Kazakhstane ne rabotayut, i kak izmenit' situatsiyu? [Why state programs do not work in Kazakhstan, and how to change the situation?] // URL:<https://camonitor.kz/35066-pochemu-gosprogrammy-v-kazahstane-ne-rabotayut-i-kak-izmenit-situatsiyu.html> (data obrashcheniya: 25.11.2021).

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

<i>Рашид Муратбекович Рузанов</i>	кандидат экономических наук, заместитель генерального директора, Институт экономики КН МОН РК, Алматы
<i>Азимхан Абилкаирович Сатыбалдин</i>	академик НАН РК, доктор экономических наук, профессор, генеральный директор, Институт экономики КН МОН РК, Алматы
<i>Маншук Серикбаевна Досманбетова</i>	доцент, PhD, UIB, Алматы
<i>Талгат Мейрканович Жарлыгасинов</i>	докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы
<i>Рашид Муратбекович Рузанов</i>	экономика ғылымдарының кандидаты, бас директордың орынбасары, ҚР БҒМ ҒК Экономика институты, Алматы
<i>Әзімхан Әбілқайырұлы Сатыбалдин</i>	ҚР ҰҒА Академигі, экономика ғылымдарының докторы, профессор, бас директор, ҚР БҒМ ҒК Экономика институты, Алматы
<i>Мәншүк Серікбайқызы Досманбетова</i>	доцент, PhD, UIB, Алматы
<i>Талгат Мейрканович Жарлыгасинов</i>	Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті докторанты, Алматы
<i>Rashid Ruzanov</i>	Candidate of Economic Sciences, Deputy General Director, Institute of Economics of the KN MES RK, Almaty
<i>Azimkhan Satybaldin</i>	Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Economics, Professor, General Director, Institute of Economics of the KN MES RK, Almaty
<i>Manshuk Dosmanbetova</i>	Associate Professor, PhD, UIB, Almaty
<i>Talgat Zharlygassinov</i>	Doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

MODERN YOUNG FAMILY AND RELIGIOUS PRINCIPLES

¹Zh.G. Zhorabek, ¹A.S. Zhamashev, ³N.Zh. Baitenova

ABSTRACT

The article deals with the family problems of young people. Family-it ensures the development of spiritual culture, participates in the preservation of Labor values and their transmission from generation to generation. The family plays an important, most important role in the organization of the values of people and the people, and the development and growth of the population depends on this family. In addition, the family is one of the highest spiritual values of our society. The family is one of the main social institutions in the environment in which a person lives from the beginning of life to the end of life. Family is the comfort, warmth and care of a loved one, a sense of satisfaction with life. In this article, a sociological survey was conducted among young families, and work was carried out to find out what problems exist between families. It also mentions the importance of family and religious values in a person's life. In addition, on the basis of the state social order, measures and projects for the development of the family were announced.

Keywords: Family, Marriage, Young Family, Islam, Society, State, Education, Spiritual Wealth, Science

^{1,2,3}Al-Faraby Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

Corresponding Author:
Zh.G. Zhorabek,
00077-94@mail.ru

Reference to this article:

Zh.G. Zhorabek,
A.S. Zhamashev,
N.Zh. Baitenova. Modern
Young Family and Religious
Principles // Adam alemi. –
2022. – No. 1 (91).
– P. 145-151.

Қазіргі жас отбасы және діни ұстанымдар

Аннотация. Бұл мақалада жастардың отбасылық мәселелері қарастырылған. Отбасы – ол рухани мәдениеттің дамуын қамтамасыз етеді, еңбек құндылықтарын сақтауға және оларды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуге қатысады. Жанұя адамдардың, халықтың құндылықтарын ұйымдастыруда маңызды, ең басты рөл атқарып, халықтың дамуы мен өсуі осы отбасына байланысты. Сонымен қатар, отбасы біздің қоғамның жоғары рухани құндылықтарының бірі болып табылады. Отбасы – бұл адам өмірінің басынан бастап өмірінің соңына дейін өмір сүретін ортадағы негізгі әлеуметтік институттардың бірі. Отбасы – бұл жақын адамның жайлылығы, жылуы мен қамқорлығы, өмірге қанағаттану сезімі. Бұл мақалада жас отбасылар арасында әлеуметтік сауалнама жүргізіп, отбасылардың арасындағы қандай өзекті мәселе бар екенін анықтау бойынша жұмыстар жүргізілген. Сондай-ақ, отбасы мен діни құндылықтардың адам өміріндегі маңыздылығы туралы айтылған. Сонымен қатар, мемлекеттік әлеуметтік тапсырма негізінде отбасын дамыту бойынша жасалып жатқан шаралар мен жобалар туралы айтылған.

Түйін сөздер: отбасы, неке, жас отбасы, ислам, қоғам, мемлекет, білім, рухани байлық, ғылым.

Современная молодая семья и религиозные принципы

Аннотация. В данной статье рассматриваются семейные проблемы молодежи. Семья – обеспечивает развитие духовной культуры, участвует в сохранении трудовых цен-

ностей и их передаче из поколения в поколение. Семья зависит развитие и рост населения, которое играет важную, самую главную роль в организации ценностей людей, народа. Кроме того, семья является одной из высших духовных ценностей нашего общества. Семья – это один из основных социальных институтов в среде, в которой человек живет от начала своей жизни до конца своей жизни. Семья – это комфорт, тепло и забота близкого человека, чувство удовлетворения жизнью. В данной статье проведена работа по проведению социологического опроса среди молодых семей и выяснению, какие актуальные проблемы существуют между семьями. Также говорится о значении семьи и религиозных ценностей в жизни человека. Кроме того, на основе государственного социального заказа рассказано о предпринимаемых мерах и проектах по развитию семьи.

Ключевые слова: семья, брак, молодая семья, ислам, общество, государство, образование, духовное развитие, наука.

Introduction

Islam attaches great importance to family unity. We all know that the family is the most important structure of society. It is out of the questions that the stronger the love and understanding in each family, then the stronger the foundation of society as well. That is why Islam pays a lot of attention to family life. The family is a factor influencing the formation of a person's personality for better or worse. The child takes what he saw as a child, and he put all of that to his new homeland when he gets married. And he gives what he sees and understands to his children. Therefore, family discipline, family upbringing, its significance for the dynasty, generation, brother, state, homeland is very deep.

The family is one of the basic social institutions in the environment in which a person lives from the beginning of his life to the end of his whole life. Family is a feeling of comfort, warmth and care of a loved one, a sense of satisfaction in life. Sooner or later, a significant number of people form a family. At first, family life looks wonderful, and couples experience happiness, joy, and boundless love for each other.

Methodology

During the preparation of the manuscript general and empirical methods - analysis, system-comparative, structural-functional methods, description have been taken. A number of works on the theory of information agen-

da, social research, public opinion were considered as research materials. The works of many scholars on the analysis of issues related to the family have been thematically can be divided into directions and systematized for the following: methods of studying the role of Islam in the family and etc..

Main part

Today, there are many young people who are getting married, living together, but soon divorcing.

In this regard, the following experiment was conducted by English scientists. He shows a picture of five married couples in 2020 and asks the following question:

- These five couples got married. But two of the five couples divorced less than six months later. Which couple can divorce? - to the question:

The audience is divided into many opinions and begins to do so in many ways. Some said the first couple, while others said others. At that time, one of them looked at the picture and said that it was difficult to determine who was divorced and who was unhappy. Yes, the correct answer is this. When you look at young people who are getting married and staying at home, you can't predict that they will divorce tomorrow. Because when you get married, everyone wants to be happy. [1] Today, most young people get divorced in less than six months. What is the reason?

According to the statistics of the Ministry of National Economy of the Republic

of Kazakhstan, 15,835 marriages and 3,013 divorces were registered in Almaty in 2020.

There are many reasons to look for it. For example, in any environment, «Why do young families get divorced?» If we ask the question, we hear the following answers:

- Low financial status of the family;
- Relationship with parents;
- The problem of alcohol and drugs in society;
- Influence of family members on other currents and radical religions;
- Abuse of spouses;
- We get answers about violence.

At first glance, none of these reasons can be said to be negative. Anything touches the truth. That is, there are physiological and psychological aspects of any action. For example, suppose you get lost in the wilderness. You run out of water, and after a while you start to feel down and scared. He was influenced by this factor. This is a physiological factor. And when the body is thirsty, you get discouraged and fear that you will get lost in the desert, which is a psychological factor. If we say that thirst is a physiological factor, we call anxiety a psychological factor. At this point, when the edge of the village is visible from the horizon, the psychological factor dominates the physiological factor, and the shrinking of the desert is not felt.

Material conditions, relationships with parents, all are physiological factors that affect divorce, but the psychological factor, that is, the inner world of a person remains a mystery.

The reason for the divorce of most young people is not only the financial situation in the family, but also a psychological factor. In addition to socio-economic assistance to young families, it is necessary to psychologically prepare young people to start a family [2].

If we look at all the problems from the basic psychological rather than the physiological factor, all the misunderstandings lead to the lack of religious and spiritual development of man.

For this reason, the most important issue is to increase and improve the religious literacy of young families.

Where does a bride who does not respect her parents and a child who does not care for her parents come from?

All this is due to the illiteracy of the mind, the poverty of the heart, and the lack of the law of the sacred steppe and the absence of prohibition during the upbringing in the age of globalization.

For our people, who have long loved freedom, this notion goes beyond its borders. This is due to the fact that today there is no subordination of men to women in terms of financial status. From this they have a strong belief that they can support a child alone. This is the basis for the formation of a fatherless child, an incomplete family. It is against the law of nature that both men and women can perform their functions in society alone.

In general, the Muslim family is, first of all, a social institution that fulfills its special purpose in society. It is characterized by its own norms of behavior, social attitudes and values.

«Fatherland begins with the family» means that the family is the most important structure of society. That is why Islam pays a lot of attention to the family. In Islam, marriage is a sacred union of two souls, the source of trust. If there is trust and respect, feelings and love in the family first, the life of the couple will increase, they will share the bitterness and sweetness of life, cold and heat, sorrow and joy, and in any case will be strong. [3]

Verse 187 of Sura al-Bakara says, «They will clothe you, and you will clothe them». It is well-known that clothing protects a person from the elements, cold, and wind, and hides imperfections. Allah likens men and women to clothes that protect each other and hide their shortcomings. Verse 21 of Surt ar-Rum also states: «Of course, there are signs for a country that thinks about it». As the verse shows, a man and

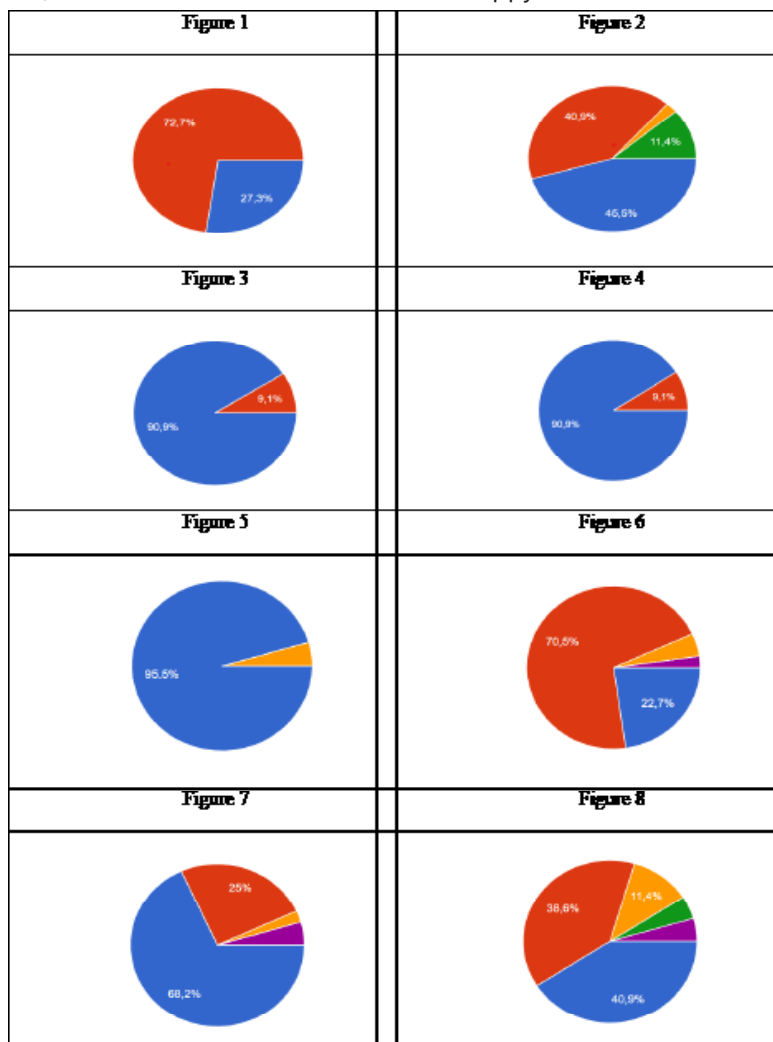
a woman are created for each other, so when they find a mate and start a family, their souls find peace and the preconditions for a happy life. [4]

In general, the role of religion in a Muslim family is highly valued not only by the couple, but also by the religious upbringing of their children, as well as family relationships, parenting style, family lifestyle.

In order to determine the attitude of young families to Islam in the largest metropolis of the country, Almaty, in 2021 (during 1 week) a survey on «Religion and Family» was conducted. 100 people aged 18-40 years participated (72.1% - women; 27.9% - men). The level of education of

respondents is also important, as religion affects not only religion but also education. According to the results of the survey, participants with a high degree (master, candidate of science or doctor) - 44.2% (Figure 2).

Family plays the most important role in a person's life. 90.7% of respondents believe that they are married in a Muslim way and that parental consent is important for marriage (Figures 3, 4). This means that the share of those who follow the rules of Islam in the family is high. 97.7% of those who got married in this way answered that they could include their families in the list of «Happy Families».

Family fights were rare (69.8%), while (69.8%) showed no intention of divorce (Figure 7). It is also known how much time family members spend together, and «How much time do you spend with your family per day?» (53.5%) said that they try to take care of their families as soon as they are free (Figure 11). Also, in order to find out your attitude to religion in general, ask, «What is your attitude to religion?» (40.9%) answered that I am a religious person and regularly go to the mosque. And (38.6%) say that I am a religious person, but I do not actually participate in religious life. From this, we can see that the vast majority of families are close to religion (Figure 8).

Many families are divorced due to lack of money, so in order to determine the material level of the family, you can use the «Material level of your family. What do you think?» To the question (56.8%) answered that it is average, and (40.9%) answered that it is above average. In this regard, it was found that the living conditions of the majority of respondents are average (Figure 9).

Respondents were also asked, «What is your current relationship with your spouse?» The answer to the question (86.4%) is Love (9.1%) indicates friendship (Figure 10).

Because of the importance of religion in family life, «Where did your interest in Islam come from?» (47.7%) My family, (29.5%) My friends, (9.1%) I'm not interested, (9.1%) From the Internet (Figure 12). Based on this question, we can see that faith in religion begins with the family.

«How has your view of religion changed in the last five years?» To the question (52.3%) I began to believe in God, (18.2%) I became a believer and (13.6%) I became a religious person as before.

«How do you assess the current religious situation in the city?» To the question (47.7%) answered yes, (34.1%) answered yes, (11.4%) answered negative. That is, the vast majority appreciated the state of religion in modern society.

According to social research, the role of religion in young families is quite high.

Therefore, a truly religious and spiritually rich person strives to strengthen his family.

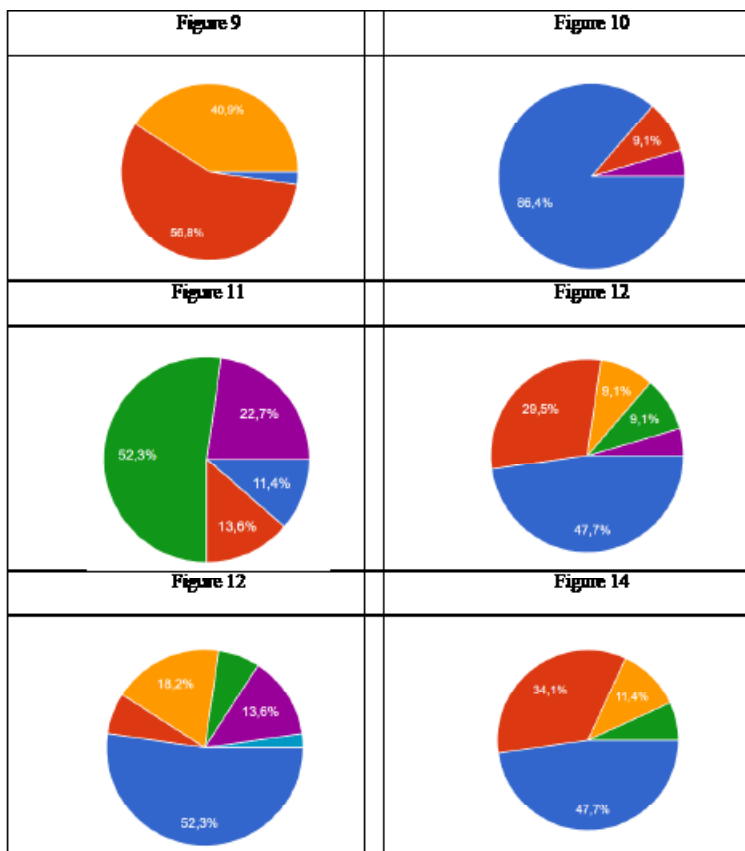
The role of family and religion in our society is very high. This can be seen from this sociological study. The homeland begins with the family, so for the state and religion to be strong, the family must have deep roots.

The family is the custodian of national culture, national traditions, national psychology. He is constantly updating everything. but at the same time, under the influence of a changing, socio-cultural environment and the multi-ethnic composition of the country's population, some of them are to some extent eliminated, destroyed or changed. It should be noted that the study of the Kazakh family in the context of political and social processes takes into account not only the occurrence and development of marriages from a national point of view, but also evaluation indicators which is the nature of attitudes to marriages in any social or ethnic environment.

The state takes the importance of the family in public life with great responsibility. The family plays an important role in educating the future youth and improving their health, in ensuring the economic and social success of society, in improving demographic processes. It forms the basis of an individual's behavior, his attitude to work, morality and cultural values. This means that the future of our society plays an important role in ensuring the economic and social success of our future generations. Therefore, in order to strengthen the family, it is important to provide it with material, housing, household items, state assistance in raising a child.

In this regard, the project «Family Institute» for young families and Trust offices are working in Almaty under the state order. Trust offices work in «face to face» format and online.

Under these projects, young families can receive free advice and psychological support from highly qualified psychologists to overcome family crises and save their

families. Psychologists conduct meetings, seminars, trainings and lectures for young people and students on topical issues such as «Creating effective communication in the future family», «Prevention of domestic violence» and «Various aspects of family relationships». During the work, trust offices interact with government agencies.

Conclusion

In short, the family is the most important source of society. It ensures the development of spiritual culture, participates in the preservation of labor values and their transmission from generation to generation. It is important in the organization of the values of joint production of people, and most importantly, the growth of the population depends on this family. In addition, the family is one of the highest spir-

itual values of our society.

Family stability is the only way for a married couple to maintain a strong family relationship when they put the interests of the family above their own desires and increase their spiritual and religious wealth. Islam promotes a relationship between men and women based on mutual love, understanding, compassion and respect. It urges the couple not to be deceived by this falsehood, but to be grateful for each other's kindness and goodness. This should be the main principle in every family.

References

- 1 А. Х. Сатаева и Р. И. Якупов, «Особенности традиционных отношений в мусульманской семье: ислам и современное общество» – 34 с.
- 2 И.В. Троцук и А.Д. Парамонова, «статус» института семьи в современном обществе и

семейнобрачные ценности молодежи» – 12 с.

3 Молодая семья в современном обществе методическое пособие для специалистов по работе с семьей и молодежью. – 2016. – 78 с.

4 <https://kuran.kz/>

5 А. Әуезханұлы «Жанұя жарасымы». – 2012. – 124 с.

6 Ата әс-Синбати, Мұхитдин Исаұлы, «Отбасы ғылымхалы» – 2016. – 22 с.

7 Т.Н. Жүндібаева, «Отбасы педагогикасы». – 2014. – 89 с.

8 Шамиль Аляутдинов, «Семья и Ислам» – 2003. – 20 с.

9 Вахба аз-Зухейли, «Мусульманская семья в современном мире» – 2009. – 96 с.

10 Эльмир Кулиев, «Семья в исламе» – 2008. – 134 с.

11 Розамунда Пилчер, «Семейная реликвия» – 2014. – 135 с

12 Джеймс Хьюз, «Богатство семьи» – 2010. – 76 с.

Transliteration

1 Sataeva A.H. and Yakupov R.I., «Features of traditional relations in the Muslim family: Islam

and modern society». – P. 34.

2 Trotsuk I. V. and Paramonova A. D., «Status of the Institute of families in the modern society and family values of young people». – 2011. – P. 12.

3 Young families in the modern society methodological recommendations for specialists in work with families and young people. – 2016. – P. 78.

4 <https://kuran.kz/>.

5 A. Auezkhanuly «Zhanuya zharasymy». – 2012. – P. 124.

6 Ata as-Sinbati, Mukhitdin Isaully, «Family Science». – 2016. – P. 22.

7 Zhundibayeva T. N., «Pedagogy of the family». – 2014. – P. 89.

8 Shamil Alyautdinov, «Family and Islam». – 2003. – P. 20.

9 Wahba al-Zuheyli, «The Muslim Family in the Modern World». – 2009. – P. 96.

10 Elmira Kuliyeve, «Family in Islam». – 2008. – P. 134.

11 Rosamund Pilcher, «Family Heirloom». – 2014. – P. 135.

12 James Hughes, «The Wealth of the Family». – 2010. – P. 76.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Zhorabek Zhuldyz Gaifurkyzy

PhD Student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, 00077-94@mail.ru.

Zhamashev Azamat Shutbaevich

PhD Doctor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, azamat.zhamashev@mail.ru

Baitenova Nagima Zhaulybaikyzy

Doctor of Philosophy Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, zhanat52@mail.ru.

Жорабек Жұлдыз Гайфурқызы

PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, 00077-94@mail.ru .

Жамашев Азамат Шұтбайұлы

PhD доктор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, azamat.zhamashev@mail.ru

Байтенова Нағима Жаулыбайқызы

Философия ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, zhanat52@mail.ru .

Жорабек Жұлдыз Гайфурқызы

PhD докторант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, 00077-94@mail.ru

Жамашев Азамат Шұтбаевич

PhD доктор, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, azamat.zhamashev@mail.ru

Байтенова Нағима Жаулыбайқызы

Доктор философских наук, профессор, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, zhanat52@mail.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РЕЛИГИИ В КАЧЕСТВЕ РЕСУРСА ВЛАСТИ В ЭПОХУ АНТИЧНОСТИ: ТИРАНИЯ ФАЛАРИДА И ФЕРОНА

В.Н. Вдовин

АННОТАЦИЯ

Довольно распространенной практикой, характерной для деятельности греческих тиранов в эпоху античности являлось использование в качестве ресурса власти на стадии её захвата и в период правления, религиозного фактора, позволяющего придать власти легитимный характер, ослабить рост социального недовольства проводимым преобразованиям в полисе, усилить собственную харизму и выглядеть в глазах своих граждан покровителем и защитником их религиозных чувств. Наиболее активно религиозная деятельность тиранов проявлялась в тех сферах полисного обустройства, где одновременно могли быть затронуты и решены, хотя бы частично, вопросы социального жизнеобеспечения. Наиболее выигрышным вариантом для использования тиранами религиозного фактора в целях упрочения власти выглядели их меры в области строительной деятельности, позволяющие одновременно решать проблемы занятости населения и материального достатка. Ярко выраженный сакральный характер строительной деятельности можно было считать результатом внимания к религиозным факторам. Подобные меры деятельности греческих тиранов способствовали повышению авторитета самого правителя. Сицилийская тирания Фаларида и Ферона в Акраганте не являлась в этом отношении исключением.

Ключевые слова: тирания, полис, Сицилия, Акрагант, Фаларид, Ферон, Зевс, Фесмофории, Афина, Баал-Хаммон, Диоскуры, Феоксении.

Санкт-Петербургский
Гуманитарный университет
профсоюзов,
Алматинский филиал
Санкт-Петербургского
Гуманитарного
университета профсоюзов,
Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
Вдовин В.Н.,
vdovin.valery@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Вдовин В.Н.
Использование религии в
качестве ресурса власти в
эпоху античности: тирания
Фаларида и Ферона // Адам
әлемі. – 2022. – № 1 (91).
– С. 152-158.

Ежелгі дәуірде дінді билік ресурсы ретінде пайдалану: фаларид пен феронның зұлымдығы

Аннотация. Ежелгі дәуірдегі грек тирандарының қызметіне тән кең таралған тәжірибе басып алу кезеңінде және билік ету тұсында діни факторды биліктің ресурсы ретінде пайдалану болды, бұл биліктің заңды сипатын күшейтуге мүмкіндік берді, саясатта жүргізіліп жатқан өзгерістерге әлеуметтік наразылықтың өсуін әлсірету, өз харизмасын күшейту және өз азаматтарының көз алдында олардың діни сезімдерінің қамқоршысы және қорғаушысы болып көріну. Тирандардың ең белсенді діни қызметі саясат құрылымының салаларында көрінді, онда әлеуметтік өмірді қамтамасыз ету мәселелері ішнара болса бір уақытта қозғалып шешілуі мүмкін еді.

Билікті нығайту үшін тирандардың діни факторды қолдануының ең тиімді нұсқасы олардың құрылыс саласындағы шаралары болды, бұл халықты жұмыспен қамту және материалдық байлық мәселелерін бір мезгілде шешуге мүмкіндік берді. Құрылыс қызметінің киелі сипатының айқын көрінісі оның діни факторларға назар аударуының нәтижесі деп санауға болады. Грек тирандарының мұндай шаралары билеушінің беделін арттыруға ықпал етті.

Акраганттағы Фаларид пен Феронның Сицилиялық тираныясы бұл тұрғыда ерекшелік болған жоқ.

Түйін сөздер: тирания, полис, Сицилия, Акрагант, Фаларид, Ферон, Зевс, Фесмофория, Афина, Баал-Хаммон, Диоскуралар, Феоксения.

The use of Religion as a Resource of Power During the Antiquity Epoch: the Tyranny of Phalaris and Theron

Abstract. A fairly common practice characteristic of the activities of Greek tyrants during the antiquity epoch was the use of a religious factor as a resource of power at the stage of its seizure and during the period of government, allowing to give the government a legitimate character, to weaken the growth of social discontent with the ongoing transformations in the polis, to strengthen their own charisma and look in the eyes of their citizens as a patron and defender of their religious feelings.

The most active religious activity of tyrants manifested in those areas of the policy arrangement, where simultaneously the issues of social life support could be touched upon and resolved, at least partially. The most advantageous option for the tyrants to use the religious factor in order to consolidate power was their measures in the field of construction activities that allowed them to simultaneously solve the problems of employment and material prosperity. The pronounced sacral nature of the construction activity could be considered as the result of the attention to religious factors. Such measures of Greek tyrants' activity contributed to increasing the authority of the ruler himself.

The Sicilian tyranny of Phalaris and Theron in Acragas was no exception in this respect.

Keywords: Tyranny, Polis, Sicily, Acragas, Phalaris, Theron, Zeus, Thesmophoria, Athena, Baal Hammon, Dioscuri, Theoxenia

Введение

Тиранические режимы власти возникали в различных регионах древней Греции. Их возникновению предшествовали социально-экономические, политические предпосылки, объективное и субъективное стечение обстоятельств. Им отводится роль в становлении полисных отношений, формировании политико-мировоззренческих принципов государственного строительства, а отдельным их представителям суждено было остаться в народной традиции яркими, неординарными личностями.

В большинстве своем, тиранические режимы и их носители – тираны, оставили у потомков довольно противоречивую память о себе.

«Все тираны, – пишет Фукидид, – сколько их ни было в эллинских городах, управляли только в своих личных интересах: их политика сводилась, в сущности, к заботам о собственной особе, своем доме и к укреплению его положения, они не совершили ничего значительного, и

каждый только воевал со своими соседями» (Thuc., I, 17, пер. Г.А. Стратановского). «Тирания заключает в себе всё то зло, – пишет Аристотель, – какое присуще и демократии, и олигархии. От олигархии – то, что конечной целью является богатство (ведь, естественно, только при этом условии можно и держать при себе охрану, и вести роскошный образ жизни); также полное недоверие к народной массе (вот почему тираны производят изъятие оружия; а притеснение черни, удаление её из города и расселение по разным местам является мерами, общими для олигархии и тирании). От демократии – борьба со знатными, стремление и тайно и явно губить их, отправлять их в изгнание, как противников, стоящих на пути к их власти. И правда бывает, что от них идут заговоры, так как одни из них желают сами властвовать, а другие – не быть в рабстве» (Arist. Polit., V, 8, 7, пер. С.А. Жебелева). Тираническая суть состоит в том, чтобы «... подрезывать» всех чем-либо выдающихся людей, убирать прочь с дороги всех отличающихся свободным образом мыс-

лей, не позволять сисситий, товариществ, воспитания и ничего другого, подобного этому, вообще остерегаться всего того, откуда возникает уверенность в себе и взаимное доверие, не позволять заводить школы или какие-нибудь собрания с образовательной целью и вообще устраивать всё так, чтобы все оставались по преимуществу неизвестными друг другу, так как знакомство создает больше доверия» (Arist. Polit., V, 9, 2, пер. С.А. Жебелева). «Именно, тиран стремится к трём целям: во-первых, вселить малодушие в своих подданных, так как человек малодушный не станет составлять против него заговоры; во-вторых, поселить взаимное недоверие – тирания может пасть только тогда, когда некоторые граждане будут доверять друг другу, поэтому тираны – враги порядочных людей, как опасных для их власти, и не только потому, что они не выносят деспотической власти, но и потому, что они пользуются доверием как в своей среде, так и среди других и не станут заниматься доносами ни на своих, ни на чужих; в-третьих, лишить людей политической энергии: никто не решится на невозможное, значит, и на низвержение тирании, раз у него нет на то силы» (Arist. Polit., V, 9, 8, пер. С.А. Жебелева).

Тирании возникали в полисах Балканской Греции, островах Эгейского моря и малоазийском побережье, а также в местах греческой колонизации, к числу которых относилась Сицилия.

Античная письменная традиция знакомит нас с различными способами в борьбе за власть, к которым прибегали тираны ради достижения своих корыстных интересов.

Довольно распространенной практикой, характерной для деятельности греческих тиранов являлось использование в качестве ресурса власти на стадии её захвата и в период правления, религиозного фактора, позволяющего придать власти легитимный характер, ослабить рост социального недовольства проводимым преобразованиям в полисе, уси-

лить собственную харизму и выглядеть в глазах своих граждан покровителем и защитником их религиозных чувств.

Активная религиозная деятельность тиранов проявлялась в тех сферах полисного обустройства, где одновременно могли быть затронуты и решены, хотя бы частично, вопросы социального жизнеобеспечения. Наиболее выигрышным вариантом для использования тиранами религиозного фактора в целях упрочения власти выглядели их меры в области строительной деятельности, позволяющие одновременно решать проблемы занятости населения и материального достатка. «Строительная деятельность должна была иметь ярко выраженный сакральный характер, что можно было считать результатом внимания к религиозным факторам» [3, с. 6]. Подобные меры деятельности греческих тиранов способствовали повышению авторитета самого правителя.

Сицилийская тирания Фаларида и Ферона в Акраганте не являлась в этом отношении исключением.

Методология исследования

В процессе теоретического исследования были использованы общелогические методы анализа, синтеза и обобщения, принципы целостности, конкретности, культурного историзма, подходы научной направленности и компаративистики.

Религиозная политика Фаларида

Задолго до греческой колонизации Сицилии, остров уже был заселен туземцами и вызывал у греков большой интерес в виду своего удобного географического расположения.

Одним из наиболее крупных полисов Сицилии, после Сиракуз, являлся Акрагант, основанный в 582-581 гг. до н.э. гелорцами, при участии греков Родоса, а также мелких островов, прилегающих к нему.

Фаларид, прибывший в Акрагант с острова Астипалея, находящегося недалеко от Родоса, с целью повышения собственного авторитета в массах, как покровителя богов, выдвинул свою кандидатуру на должность главного смотрителя за строительством храма Зевса, бога неба, грома и молний, ведающего всем миром, главного из богов-олимпийцев (Arist. Pol., V, VIII, 4). Он нанял «иноземцев», привлек узников, приобрел строительный материал, получил право распоряжаться общественными деньгами. Чтобы не допустить кражу стройматериалов, Фаларид добился от граждан полиса разрешение обнести акрополь стеной. Таким образом, в распоряжение Фаларида поступили важные ресурсы власти: укрепленный пункт на акрополе и отряд, состоящий из преданных лично ему иноземцев и узников. А когда жители Акраганта праздновали Фесмофории (праздник в честь Деметры и Персефоны, отмечался осенью в посевную пору женщинами, во время проведения которого совершались ритуалы, будто бы способствующие плодovitости человека и плодородию природы) [4, с. 603], Фаларид со своими людьми напал на них и, уничтожив большую часть мужчин, принявших участие в процессии, таким образом захватил власть (Polyaen, V, I, 1).

Сакральный характер строительной деятельности стал проявляться в первые же годы правления тирана. На средства, полученные за счет военных походов, были сооружены алтари, два теменоса, часовня и маленький храм.

Фалариду приписывается строительство храма Зевса Полиея (Polyaen., V, 1, 1) (эпитет Зевса-градохранителя, в жертву которого приносили быка).

В храме Афины, одной из главных божеств Греции, богини мудрости и справедливой войны, в Линде, было совершено посвящение, представлявшее собой кратер, изображающий титано-

махию (борьбу титанов – божеств старшего поколения, детей Урана (Неба) и Геи (Земли) с богами) и Кроноса (одного из древнейших доолимпийских богов, сына Урана и Геи).

Прекрасно осознавая какую роль в придании власти легитимного характера может сыграть осуществляемое им религиозное покровительство в городе, Фаларид всячески стремился показать себя в этом вопросе лидером. Обращаясь к религиозным святыням, он стремился показать свою личную заслугу в осуществлении связи между храмом и богом. Проявив, в свое время милосердие, выразившееся в помиловании акрагантских тираноборцев Харитона и Меланиппа (персонажи античного литературного предания), Фаларид проявил богоугодничество Аполлону (сыну Зевса и Лето, одной из дочерей титанов, красивому юному греческому богу солнечного света, отождествляющемуся с богом солнца Гелиосом), и продлил тем самым срок правления в общине (Athen., XIII, 602).

С целью возвеличивания собственной персоны в глазах своих подданных, Фаларид готов был выступить покровителем не только общегреческих богов. В правление тирана широко использовался культ солнечного бога Баал-Хаммона, считавшегося одним из важнейших богов Карфагена и изображающегося в виде быка и связанный с жертвоприношениями [5, с. 81-82]. Этот культ был распространен на западе Финикии, а затем завезен колонистами в Африку. Каким образом этот культ мог переключиться в Акрагант, сказать сложно. Однако данный культ использовался Фаларидом в своей религиозной политике.

Использование культа Баал-Хаммона призвано было укрепить авторитет тирана, как пользующегося покровительством не только чисто греческих богов. Одновременно с этим, процедуру жертвоприношения тиран стал использовать в чисто политических целях, а именно

в борьбе с его главной оппозицией в лице аристократии. Политические противники Фаларида, по разным доводам, в угоду тирану, могли быть в качестве наказания принесены в жертву, а за свои действия тиран мог оправдаться перед народом, опираясь на божественную кару в интересах полисного благополучия и безопасности. Сакральные и религиозные мотивы уступали место политическим амбициям: таким образом Фаларид расправлялся со своими политическими противниками – аристократами [3, с. 83; 8, Vol.1, p. 465; 7, p. 320].

Не удивительно, что довольно частые и, наверняка, показательные казни Фаларидом своих политических противников и породили на свет легенду о его сверхъестественной кровожадности (см.: Heracl. FHG, 37; Athen., IX, 54, p. 396; Diod., XIX, 108; Cic. De div., I, 46; De nat. deorum., III, 82; Demetr. De styl., IV, 237; V, 292 и др.). Более того, впоследствии выражение «власть Фаларида» стало синонимом жестокого правления вообще (Diogenian. Paroem., VIII, 65; Cic. Ad Att., VII, 12. 2)» [3, с. 83]. «Фаларид, – пишет Плутарх, – тиран Акраганта, жестоко пытал и истязал всех приходящих к нему чужеземцев» (Plut. Mor. Paral. minor., 39, p. 315 C; см. также: Stob. Flor., XLIX, 49). Как пишет Г. Берве, – «...в исторической памяти тиран остался не благодаря своим положительным завоеваниям, а как самый беззаконный жестокий правитель, которому приписывали все гнусные поступки. Поводом для этого послужил прежде всего упомянутый Пиндаром ... бык, в раскаленное брюхо которого Фаларид приказывал бросать своих врагов...» [1, с. 165-166].

В истории не раз имели место подобные примеры, когда положительные заслуги известных деятелей занижались настолько, что их имена становились синонимом жестокости и бессердечности (вспомним, к примеру, судьбу «кровавых» законов Драконта в Афинах). Подобная участь могла коснуться и Фала-

рида. В защиту акрагантского правителя хочется сослаться на замечание Бауэра, который в действиях Фаларида усматривает простое поклонение Зевсу, которому в Геле и Акраганте приносились человеческие жертвы. Фаларид возродил древний институт зевсопоклонения с целью превратить это идолопоклонство в исключительную меру наказания для особо опасных противников, а для окружения – подтвердить правоту своих действий их сакральным характером. Политические мотивы играли первостепенную роль. Ослабление аристократических сил давало возможность обеспечить себе продолжительное существование [2, с. 237-238].

Вряд ли Фаларид приносил в качестве жертвоприношений детей, хотя сам культ данного бога, существовавший у пунийцев, не исключал подобного действия, но в отношении представителей знати (Diod., XX, 14, 4-5). В «Истории Финикии» Филона Библиского (III в. до н.э.) указывается: «У древних был обычай, по которому во время великих несчастий от опасностей властители городов или народа отдавали самое любимое дитя на заклятие карателям-богам – в качестве искупления, вместо всеобщей гибели. Отданные [на заклятие] убивались во время мистерий. Так, Крон (т.е. Баал-Хаммон – В.В.)...когда на страну обрушились величайшие несчастия вследствие войны, украсив царским нарядом (своего сына от Анобет) и соорудив жертвенник, принес в жертву» (перевод Б.А. Тураева; Euseb. Praep. Evang., 4, 16, p. 156 d) Dscjrbq с. 81).

Жертвами быка Фаларида становились именно взрослые, принадлежащие к аристократическому сословию. Заимствованный у Карфагена культ Баал-Хаммона, Фаларид подверг определенной корректировке в плане его содержания и отредактированный вариант представил на всеобщее обозрение на практике.

Религиозная политика Ферона

После свержения тирании Фаларида, власть перешла в руки Ферона (Pindar, Ol, II, 82, III, 68; См. также: Diod. IX, 30), который тайно подготовил отряд копьеносцев, снабдил их деньгами, которые были выданы из государственной казны в виде ссуды, необходимой для строительства храма Афины, и, опираясь на этот отряд, захватил город (Polyaen., VI, 51). Т. Данбэбин называет Ферона одним из богатейших людей, и считает вполне возможным использование им денег при формировании отряда телохранителей [7, р. 413].

Политике религиозного покровительства, как одному из ресурсов в укреплении власти в городе, Ферон, как и его предшественник, уделил особое внимание. Был воздвигнут и достроен храм Афины на акрополе (Polyaen. VI, 51; Schol. Pind. Ol., II, 15 d; ср.: Polyb., IX, 27, 7), а также храм Геракла [9, р. 155], в строительстве которых активно применялся труд пленных, количественный состав которых значительно пополнился в результате победы у Гимеры в 480 году (Diod., XI, 25, 3).

Победа, одержанная над карфагенянами, позволила Ферону увеличить объем храмового строительства. В честь владыки неба и величайшего из олимпийских богов, Зевса Олимпийца, был воздвигнут храм, который символизировал победу у Гимеры и величайшее мастерство скульпторов той эпохи. Фронтоны храма украшались скульптурным ансамблем, состоящим из «Гигантомахии» и сцены «Взятие Трои». Внутри храма размещалась мраморная статуя эфеба, представлявшая собой пример имитации бронзовой работы тщательным полированием.

Храмы были воздвигнуты и в честь богини плодородия и покровительницы земледелия Деметры, а также Диоскуров (покровителей путешественников и мореплавателей, прозвище близнецов Полидевка и Кастора, сыновей Тиндарея и Леды. По позднему мифу отцом

Полидевка считался Зевс, даровавший сыну бессмертие). В храме Диоскуров Ферон исполнял почетную должность верховного жреца, унаследованную от рода Эмменидов, к которому он принадлежал (Pind. Ol, III, 38-40) [6, р. 132].

Культ Диоскуров в Акраганте сложился еще со времени появления здесь первых греческих колонистов и был связан с основанием города (см.: Aristarch. Apud Schol. Pind. Ol., III, 1 a, d). В его честь отмечался праздник – Феоксении (Schol. Pind. Ol., III, 1 a), обряд которого был связан с ритуальным угощением статуй богов. Ферон руководил процессией, в том числе приношением жертв (Schol. Pind. Ol., III, Geofevia; 1 c).

Храмовое строительство велось и на территории, которая была присоединена к Акраганту в результате военных походов. В частности, в Гимере в акрагантском стиле был построен храм Победы.

На повышение личного авторитета и рост политического рейтинга Ферона оказывало его активное участие в общегреческих агонах. Ферон одержал победу на Олимпийских играх (Pind. Ol., II; P. Oxy., 222; Serv. ad. Verg. Aen., III, 704; ср.: Schol. Pind. Ol., II, Inscr.); победу в Дельфах, на 24 Пифийских играх (Pind. Isthm., II, 17-18; Schol. Pind. Isthm., VI, Inscr.) одержал в 490 г. его брат Ксенократ; в 470-х гг. он победил на Истмийских играх (Pind. Isthm., II, 12-16), а до 470 г. выиграл Панафинейские состязания (Pind. Isthm., II, 18-30). Победа Ксенократа лишней раз подтверждала благожелательное отношение богов к династии, к которой принадлежал акрагантский тиран [8, р. 90].

Заключение

Таким образом, использование тиранами в Акраганте религиозного ресурса власти, позволяло последним придать своему господству устойчивый характер несмотря на авторитарную сущность ти-

ранического правления. Политика религиозного покровительства, проводимая тиранами Акраганте и затрагивающая, в основном, строительство различных са-кральных сооружений в городе, – усилива-ла общее расположение к ним со стороны большинства населения к проводимым мероприятиям в целом, обеспечивала их материальным заработком и соответство-вала духовным потребностям.

Список литературы

1 Берве Г. Тираны Греции. – Ростов-на-Дону, Феникс, 1997. – 640 с.

2 Вдовин В. Фаларид: миф и реальность в предании об акрагантском тиране VI в. до н.э. // Диалог двух культур Востока и Запада через призму единства и многообразия: Древний мир, Средневековье, Новое и Новейшее время. – Алматы, ИФПР КН МОН РК, 2016. – сс.228-238.

3 Высокий М. История Сицилии в архаическую эпоху. – СПб, 2004. – 448 с.

4 Кузищин В. и др. Словарь античности. Пер. с немецкого. – Москва: Прогресс, 1989. – 704 с.

5 Циркин Ю. Финикийская культура в Испании. – Москва, 1976. – сс. 81-82.

6 Bernabo Brea L. Die Musei e monuventi in Sicilia. – Novara, 1958.

7 Dunbabin T. The Western Greeks. The History of Sicily and South Italy from the Foundation of the Greek Colonies to 480 B.C. – Oxford, 1948.

8 Moretti L. Olimpionikai: i vincitori negli antichi agoni olimpici'. – Roma, 1957.

9 Ross Holloway R. The Archaeology of Ancient Sicily. – London-New-York, 1991.

Transliteration

1 Berve H. Tirany Gretsii [Tyrants of Greece]. – Rostov-na-Donu: Feniks, 1997. – 640 s.

2 Vdovin V. Falarid: mif i real'nost' v predanii ob akragantskom tirane VI v. do n.e. // Dialog dvukh kul'tur Vostoka i Zapada cherez prizmu yedinstva i mnogoobraziya: Drevniy mir, Srednevekov'ye, Novoye i Noveysheye vremya [Dialogue of two cultures of East and West through the prism of unity and diversity: Ancient world, Middle Ages, New and Modern times]. – Almaty: IFPR KN MON RK, 2016. – ss. 228-238.

3 Vysokiy M. Istoriya Sitsilii v arkhaishekuyu epokhu [History of Sicily in the archaic era]. – SPb, 2004. – 448 s.

4 Kuzishchin V. i dr... Slovar' antichnosti [Dictionary of antiquity]. Per. s nem. – Moskva, Progress, 1989. – 704 s.

5 Tsirkin YU. Finikiyskaya kul'tura v Ispanii [Phoenician culture in Spain]. – Moskva, 1976. – ss. 81-82.

6 Bernabo Brea L. Die Musei e monuventi in Sicilia. – Novara, 1958.

7 Dunbabin T. The Western Greeks. The History of Sicily and South Italy from the Foundation of the Greek Colonies to 480 B.C. – Oxford, 1948.

8 Moretti L. Olimpionikai: i vincitori negli antichi agoni olimpici'. – Roma, 1957.

9 Holloway R. The Archaeology of Ancient Sicily. – London-New-York. 1991.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Валерий Николаевич Вдовин доцент истории (БАК), кандидат политических наук, профессор Санкт-Петербургского Гуманитарного университета профсоюзов, Алматинский филиал Санкт-Петербургского Гуманитарного университета профсоюзов, Алматы, Казахстан, e-mail: vdovin.valery@mail.ru

Валерий Николаевич Вдовин тарих доценті (ЖАК), саяси ғылымдар кандидаты, Санкт-Петербург Гуманитарлық кәсіподақтар университетінің профессоры, Санкт-Петербург кәсіподақтар гуманитарлық университетінің Алматы филиалы, Алматы, Қазақстан, e-mail: vdovin.valery@mail.ru

Valery Vdovin Associate Professor of History (attested by Higher Certifying Commission), Candidate of Political Sciences, Professor of St. Petersburg Humanitarian University of Trade Unions, Almaty branch of the St. Petersburg Humanitarian University of Trade Unions. Almaty, Kazakhstan, e-mail: vdovin.valery@mail.ru

КӨКШЕТАУЛЫҚ ДІН ҚАЙРАТКЕРІ МОМАҚАН ӘЛИЕВТИҢ ҚОСАЛҚЫ ТҰЛҒАЛЫҒЫ (HYBRID IDENTITY)

¹А. Бекболат, ²Е.Н. Кайрбеков

АҢДАТПА

Көкшетаулық ғалым, 1958 жылы Ташкент қаласында өткен 2-құрылтайда Қазақстан қазиятының наиблігіне (көмекшілігі) қызметіне сайланып 1969 жылға дейін осы қызметті атқарған Момақан Әлиевтің өмірін жалпы алғанда 7 түрлі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Алайда сол әрбір кезеңнің өзі Момақан Әлиевтің уақыт өткен сайын не заманына қарай бөрікін киуге мәжбүрлеген не болмаса ұстанымын сол кезеңге бейімдеп өзгертіп отыруына себепші болған. Момақан Әлиев, осы қиын қыстау кезеңде кез келген сәтке бейімделіп тұлғалығын (identity) әрдайым, жағдайға сай өзгерте жүріп қосалқы (hybrid) өмірдің арқасында тірі қалды. Осы қосалқылық жалпы оның қолжазбаларында, өмірлік ұстанымында да үлкен өзгерістердің негізі болғандығы анық. Біз осы мақаламызда Момақан Әлиевтің қандай кезеңдерде қандай өзгерістерге бейімделуге мәжбүр болғандығын анықтамақпыз.

Түйін сөздер: Момақан Әлиев, қосалқы тұлғалық (hybrid identity), дін, тарих.

^{1,2} Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық
университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Автор-корреспондент:
А. Бекболат,
adil_kz.tr.87@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:

А. Бекболат,
Е.Н. Кайрбеков.
Көкшетаулық дін қайраткері
Момақан Әлиевтің қосалқы
тұлғалылығы (Hybrid
Identity) // Адам әлемі. –
2022. – No. 1 (91).
– С. 159-169.

Гибридная идентичность (Hybrid Identity) религиозного лидера Кокшетау Момакана Алиева

Аннотация. В целом жизнь Момакана Алиева, ученого из Кокшетау, избранного в 1958 году в Ташкенте на 2-ом курултае на должность руководителя (помощника) казията Казахстана и проработавшего в этой должности до 1969 года, можно разделить на 7 различных периодов. Однако каждый из этих этапов обусловлен тем, что Момақан Алиев со временем был вынужден подстраиваться под требования времени, либо адаптировать свою позицию в соответствии с периодом. Момақан Алиев, в этот непростой период, выжил благодаря гибридной (hybrid) жизни, адаптируясь к любой ситуации, всегда менял свою личность (identity) в соответствии с ситуацией. Очевидно, что эта двойственность в целом послужила основой больших изменений как в его рукописях, так и в его жизненной позиции. В этой статье мы определим, на каких этапах Момақан Алиев был вынужден адаптироваться к изменениям.

Ключевые слова: Момақан Алиев, гибридная личность (hybrid identity), религия, история.

Hybrid Identity of the Religious Leader of Kokshetau Momakan Aliyev

Abstract. In general, the life of Momakan Aliyev, a scientist from Kokshetau, who was elected in 1958 in Tashkent at the 2nd kurultai to the position of the head (assistant) of the kaziyat of

Kazakhstan and who worked in this position until 1969, can be divided into 7 different periods. However, each of these stages is because Momakan Aliyev, over time, was forced to adapt to the requirements of the time, or to adapt his position following the period. Momakan Aliyev, in this difficult period, survived thanks to a hybrid (hybrid) life, adapting to any situation, always changing his identity (identity) under the situation. This duality as a whole served as the basis for great changes both in his manuscripts and in his position in life. In this article, we will determine at what stages Momakan Aliyev was forced to adapt to the changes.

Key words: Momakan Aliyev, Hybrid Identity, Religion, History.

Kіpіcne

Көкшетаулық ғалым, әрі дін қайраткері болған Момақан Әлиев жайлы екіншіше орай көп зерттеулер жасалмады. Өз қолымен Сәдуақас Ғылыманиге (1890-1972) жазып тапсырған таржума-и халінен (өмір баянынан) [1, 280-332 бб.] басқа ауқымды зерттеу жұмыстар жүргізілмеген. Біз осы мақаламызда Момақан Әлиевтің (1897-1969) өмірін 7 кезеңге бөліп қолға алмақпыз. Алайда сол әрбір кезеңнің өзі Момақан Әлиевтің уақыт өткен сайын не заманына қарай бөрікін киуге мәжбүрлеген, не болмаса ұстанымын сол кезеңге бейімдеп өзгертіп отыруға мәжбүрлегендігін байқаймыз. Жалпы алғанда қазақ даласының тарихын түрлі ұлт өкілдері, түрлі мақсаттарда, түрлі саяси идеологияда әзірлегендігі баршамызға мәлім [2, 1-6.]. Алайда халық ішінен шыққан, ішкі көзқарасты ортаға салып, халықтың ойын жеткізген жандар саусақпен санарлықтай болды. Мұның бірден бір себебі, әрине сол кезеңдегі құйтұрқы саясаттың ақиқатты жасырып, не болмаса өзгертіп көрсетуінде. Ал шындықты айтпақ болғандарды халық жауы деген жалған жаламен қуғын сүргінге ұшыратып, елім дейтін ерлердің санын азайта берді. Тағдырдың сыйы ма әлде туа біткен болмысынан дейсіз бе, Момақан Әлиев осы қиын қыстау кезеңде кез келген сәтке бейімделіп тұлғалығын (identity) әрдайым, жағдайға сай өзгерте жүріп қосалқы (hybrid) өмірдің арқасында тірі қалды. Тек тірі қалып қана қоймай дін жолында алға қойған мақсатын орындап, кейінгі ұрпаққа мұра қалдыра білді. Өкінішке орай сол мұралары бүгінгі таңға дейін әлі зерттелмей келеді.

Бұған дейін біз Момақан Әлиевтің өзі жазған өмір баяны төңірегінде қысқаша зерттеулер жүргізген едік. Әлиевтің өзі баяндап кеткен Қарта Қаңтарбаевқа табысталған қолжазбасын Алматы қаласындағы ҚР Білім және ғылым министірлігіне қарасты Ғылым Ордасының сирек кітаптар мен қолжазбалар қорында сақталған “Түрік-Қазақ тарихы” атты еңбегінің, автордың өз қолымен жазған араб жазулы нұсқасы және Қарта Қаңтарбаев тарапынан машина арқылы кирилл әріпіне түсірілген нұсқасы толығымен скан жасалып зерттеуге алынды [3, 243 б.]. Зерттеу барысында Көкшетау қаласының Оңтүстік Шығысындағы кіреберіс тас жолында орналасқан қабірінде тарихи және археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізіліп, зерттеу нәтижесі хаттамаға алынды [4, 109-6]. Момақан Әлиевтің артта қалған ұрпақтарымен кездесулер өткізіліп, қолдарында сақталып қалған Момақан Әлиевтің мұралары толығымен тізімделіп, скан нұсқалары тиісті папкаларға алынды. Сонымен қатар ұрпақтарының ойында қалған естеліктері аудио таспаға жазылып, кейіннен хаттама жасалып тіркелді [4, 115-117 бб.].

Ұсынылып отырған мақаланың мақсаты, басты кейіпкеріміз Көкшетаулық имам, 1958 жылы Ташкент қаласында өткен 2-құрылтайда Қазақстан қазиятының набиілігіне (көмекшілігі) қызметіне сайланып 1958-1969 жж. аралығында Қазақстан Мұсылмандары діни басқармасы қазияның найыбы/көмекшісі қызметін атқарған, “Қазақ тарихы”, “Түрік тарихы”, “Қазақ шежіресі”, “Қазақ-Түрік тарихы” және

әлі түпнұсқасы табылмаған, алайда бар екендігі бірнеше жерде айтылған [4, 77-81 бб.; 9, 70 б.] төрт қолжазбаның авторы Момақан (Оразхалық) Абдолжаппарұлы Әлиевтің қосалқы тұлғалығы (hybrid identity) жайлы сөз қозғамақпыз.

Әдіснама

Бұл мақаламыздың мақсаты аталмыш тұлғаның осы күнге дейін зерттелмеген тұстарын зерттеп, Кеңестік дәуірде Қазақ даласында өмір сүрген дін қайраткерлерінің көзқарастары мен өмірлік ұстанымдары қандай кезеңдерде қай бағытта өзгеріп отырғандығын Момақан Әлиевтің мысалында анықтау. Осы мәселенің маңыздылық деңгейін ортаға салу және ұлы даланың төрінен шыққан дін қайраткерінің ғылым жолындағы талпынысын көрсету. Сондықтан да алға қойған мақсатқа жету үшін Момақан Әлиевтің артта қалған ұрпақтарымен кездесулер өткізіліп, артта қалған еңбектері зерттелді. Тікелей қолжазбалардан, яғни бірінші деңгейлі материалдардан алынған деректер мен Момақан Әлиевтің өзге жандармен жазысқан хаттары басты назарға алынды.

Бұл жолғы мақалада Момақан Әлиевтің өмірін: Ресей империясының бала тағдырындағы орыны, дін жолындағы алғашқы қадам, ескі (қадим) оқу жүйесінен жаңа (жәдитік) оқу жүйесіне өту кезеңі, кеңес үкіметі және имамдық, қуғын-сүргін мен қара жұмыс, Қазақстан қазиятының наіблігі және ақтық сапар деп жеті кезеңге бөліп әрбір кезеңді жеке-жеке талдауға тырыстық.

Ресей империясының бала тағдырындағы орыны

1897-1913 жылдар аралығы. “Муштабид царизм патша үкіметі қазақ халқын забт етіп болғанша алдастырып, Орымбор муфтиясына (махкама-и шар’иясына) қаратып тұрады да, жауыз

миссионерлері Ильминский, Череванскийлердің түзген *лайихасы* бойынша (сол уақыттағы законлар *маджмуасының II жилді*, 1142-інші *маддасына бина’ан*) ақыры қазақ халқын 1863 жылы 23 февральда Орымбор мүфтилігінен бөліп жібереді.

Ондағы ойлары ақыры: қазақ *степной*, оқымаған қараңғы халық, олар бізге тез көнеді. Оларды христиан дініне кіргізіп аламыз, деген арам ойлары болды. Сол ойларына жету үшін “Инжіл” (Библия) кітабын мұсылманшаға аударып, Архиерей (патриарх) 1892 жылы әкеп, Көкшетау қазақтарына ал деп, *таклиф* қылды, қорқытты, зорлады. Неңдей батыр, сол жіберген Библия кітабыны Қанай Қосдәулет Тәттімбетұлы деген кісі етегіне салып, біздің Құранымыз бар, сол жетеді, бұл кітаптың бізге керегі жоқ деп, Архиерейге апарып тастады. Архиерей еш нәрсе істей алмады. Патша үкіметі осыны Науанның үгітімен болды деп, Науан Хазіреттен көрді. Соның себебінен бұрынғыдан қатты қыспаққа алды, үстіне жаңдармдардан аңдушы қойды...” [1, 190 б.], деп Сәдуақас Ғылмани өз кітабында жазып кеткен. Ресейдің шіркеу тарихшысы болып табылатын Архимендрит Киприан, сол кездегі Қазақ даласына жолданған миссионерлердің бірі “Қырғыздарды (Қазақтарды) орыстандыру саясаты шеңберінде мынаны айтуға болады. Кез келген қазақты христиан дініне шоқындыру дегенің оларды көшпелі өмірден отырықшылыққа бейімдеу деген сөз. Орыс наным сенімі болып табылатын христиандыққа (православ) дініне өткізу деген сөз. Надан Қырғыздар (Қазақтар) үшін бұл дегенің дінін ауыстыру емес керісінше орыстану деген ұғымға келеді. Шоқыну дегенің олар үшін өздерінің өмірлік салтынан бас тартып, киім киуінен тартып күнделікті тіршілігінен толығымен өзгеру деген сөз” делінген [5, 450 б.]. Демек сол өңірдегі халық арасында дінімізден ажырасақ ұлттығымыздан

да ажырап қаламыз деген қорқыныш болған. Бұл кезең Момақан Әлиевтің дүниеге келуінен бұрын болған. Алайда осы оқиғалардың желісі Момақанның бала кезіндегі тағдырына тікелей әсер етсе керек.

Әлиев өзі: “1897 жылы Октябрь айында ескіше атауы бойынша Көкшетау облысы, Көкшетау ауданы, Аймақ (үшінші) советінде Тәттібай шаруашылық ауылында, бүгінгі таңдағы атауы Көкшетау облысы, Чкалов ауданы, Абай советінде дүниеге келдім”, дейді [1, 281 б.]. Ал егер Момақан Әлиевтің 1956 жылда өзі толтырған “кадрларды тіркеу жеке парақшасы” (личный листок по учету кадров)-ндағы мәліметке сүйенер болсақ, 1890 жылы дүниеге келдім, деп көрсетеді. Бұл жердегі айырмашылықтың себебін алдыңғы еңбектерімізде ашып көрсеткен едік [4, 102-103 бб.].

Өзінің өмір баянын жазған кітабында болсын, кейіннен Момақан Әлиев жайлы жазылған газет беттеріндегі [6, 5 б.], мақалаларда болсын оның бала кезінде кигіз үйдің ортасында жанып тұрған пешке қолын күйдіріп алғандықтан, кейіннен науқастанып бірнеше мәрте ота жасатуына да себеп болған осы қолы болатын, ата-анасы баланың өзге іске жарай алмайды деп шешіп дін жолына берген делінген. Демек діни білімнің қоғам арасындағы бағалану деңгейі сол кезеңдерде өзге тұрмыстық тіршіліктен төменірек болса керек. Бірақ бұл жерде тоқталмағымыз ол Әлиевтің дін жолындағы алғашқы бастамасы ата-анасының шешімімен болғандықтан осы жолда сапарын бастаған. Бұл кезеңде кедейліктің қиындығы сүйегіне сіңгендігін де атап айтқан. Алайда мәселені тек бір жақты ғана емес, сол кезеңдегі елдің жағдайына да назар салып байқар болсақ, халық ішінде діннен ажырап қаламызба деген қорқыныштың да болғандығын байқаймыз. Сол кезеңді сипаттап жазылған романдардың өзінде орыс мектептерінде оқуға түскен жас-

тарды шоқыншақ, орыс тсс. лақап аттармен келеке қылғандығы баяндалады. Мұның себебі әрине адам бойындағы құндылықтың алдыңғы қатарда тұруынан болса керек. Жоғарыдағы Қосдәулет Тәттімбетұлының іс әрекетінен де соны көреміз. Бұрын соңды көрмеген дүниеден бойын алып қашу әрекеті. Әрине халықтың салт дәстүріне әбден сіңген ислам дәстүрінен бірден бас тартуы оңай болмайды. Сол себепті халық балаларын діни оқуға беруге, тым болмағанда ауыл молдаларының алдынан өтсін деген ойы да болған. Абайдың “жасымда ғылым бар деп ескермедім” атты өлеңіндегі “Баламды медресеге біл деп бердім, Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім”, - деген жолдардың астарында, әркімнің ойының түбінде жатқан, балам ақ пен қараны ажыратып біліп жүрсін деген ойды көрсетеді. Осының бәрін ескере келе Момақан Әлиевтің дін жолындағы сапары Ресей патшалығының саясатының салдары мен ата-анасының шешімінен басталғандығын көрсетеді.

Дін жолындағы алғашқы қадам

1913-1916 жылдар аралығы. Көпшілікке мәлім болғандай Момақан ауыл молдаларының алдындағы оқуына көңілі толмағандықтан, Науан Хазіреттің медресесіне барып түседі. Бұл кезеңдерді жоқшылықтың салдарынан жазғы демалыстарында жалданып жұмыс істеп тапқан ақшасымен оқу кезеңін жетіспеушілікпен өткізгендігін баяндаған [1, 280-284 бб.]. Алайда қанша қиын кезең болса да Момақан молда өзінің зеректігімен ауыл адамдарының көзіне түсіп, Тәшен қажы іспетті ауқатты адамдардың жәрдемін де көрген [4, 17-18 бб.]. Момақан Әлиевтің негізгі діни білімі мен араб тілін меңгеруі осы Науан Хазірет пен кейіннен Әлиасқар Айтқожаұлы кезеңінде қалыптасқан.

Жалпы алғанда осы Науан Хазіреттің алдында қадим (ескі) оқу жүйесімен

тәлім алғандықтан, білім берудің бұл жүйесі дұрыс емес деген шешімге тоқталған. Алайда осы жерде тоқтала кетуі өте маңызды деп есептелетін бір мәселе бар. Ахмет Зеки Велиди Тоган өзінің кітабында; Науан Хазірет жайлы “Науан Бұхара да оқыған әрі заманауи адамдармен де тығыз қарым қатынастағы ой өрісі терең жан еді... 1902-жылы орыстардың құйтұрқы әрекеттерінен сөз қозғап, халықтың толқуына себеп болған басылым Қазақстанда гектографта (hactograph) басылып шыққан екен, соның салдарынан кейбір жандар, солардың ішінде Көкшетаулық атақты ғалым Таласұлы Наурызбай (халық арасында Науан Хазірет) шәкірттерімен бірге сүргінге айдалып кеткен екен” [7, 346 б.] деген. Сондағы туындайтын сұрақ Наурызбай Таласұлы жәдиттік жүйеге толық ене алмауының себебі, өкіметтің оны қыспаққа алуынан болды ма, әлде өзінің толығымен осы оқу жүйесіне бере алмағандығынан болды ма? Әрине бұл сұрақтың жауабын кейінгі мақалаларымызда бере жатамыз. Ал кәзір осы алып тұлға мен басты кейіпкеріміздің арасындағы қарым қатынастағы қайшылықтарға тоқталмақпыз.

Білім жүйесінің өзгеріске ұшырау кезеңі де Ресей империясының құлауы мен Кеңестің жүйенің орнығуына тікелей қатысты болса керек. Ал енді осы екі үлкен ауыспалы кезең Момақан Әлиевтің көзқарасына да үлкен өзгерістер енгізген. Жазбаларында Науан Хазіреттің шәкірттерінің Әлиасқар Айтқожаұлының оқу жүйесін баста менсінбей жүріп кейіннен мойындағандығын былай деп жазған: “Науанның шәкірттері менсінбей жүргенде, сол 7 жылдың ішінде, аяқ астында қалғаны аз уақыттың ішінде мағлұм болды. Оны өздері му’тариф болды” [4, 22 б.] деген. Яғни бұл жерде Әлиев дәлелмен көрсетуге тырысқан. Бұл Момақан Әлиевтің бір көзқарасқа қадалып қалмайтын,

әрдайым жаңашылдыққа ашық тұлға екендігінің, әрі екі жүйенің ортасындағы айырмашылықты салыстырып, таразыға тарта білу қабілетіне ие екендігінің көрінісі деуге әбден болады. Міне осы қабілетінің арқасында болса керек, әрдайым заманына сай әрекет ете білген. Осының бәрі Момақан Әлиевтің қосалқы тұлғалығының (hybrid identity) нышаны.

Ескі (қадим) оқу жүйесінен жаңа (жәдиттік) оқу жүйесіне өту кезеңі

(1916)1917-1923 жылдар аралығы. Бұл Кеңестік жүйенің орнаған кезеңі еді. Осы кезеңді Момақан Әлиев Әлиасқар Айтқожаұлының қолында өткізген. Осы мерзім ішінде Момақан Әлиевтің жаңаша оқу жүйесін (жәдитшілдікті) мақұл көргендігін байқаймыз. Науан Хазреттің қазасынан кейін медреседе ұстаздық қызметі Әлиасқар Айтқожаұлы басқарған. Оның шәкірттерінен 1920-жылы Кенжебай Тоқсарыұлы, Әбутәліп Пәкизеұлы және Момақан Абдолжабарұлы мүдәррістік (ұстаздық) деңгейге қол жеткізген [8, 31 б.]. Осылайша Момақан молда кейіннен келген шәкірттерге сабақ жүргізеді әрі Әлиасқардың хатшысы болып қызмет атқарады. Кейіннен кітап жазуына және қолға қалам алуына басты үлес қосқан осы кезеңдегі хатшылық қызметі екендігін атап айтқан [4, 23 б.]. Әлиасқар Айтқожаұлының кезеңінде дін қызметі мемлекеттік мекемелерге тіркеліп, қарқынды дами бастағандығын да жеткізеді. Осы орайда туындайтын сұрақтың бірі де Науан Хазіретпен бірге Сібірге айдалып барып келген Әлиасқар Айтқожаұлының қызметтерін Үкімет қолдап жіберді ме? Кейіннен Науан Хазіретпен келісе алмай жеке шығып кетіп оқу орнын ашқан Әлиасқардың Үкіметпен байланысы қаншалықты болды?

“Отаршыл билік жүргізген мемлекеттік білімге балама ретінде елдегі қуат-

ты мәдени-ағартушылық қозғалыс – жәдидшілдік пайда болғаны тарихи тұрғыдан дәлелденген. Алайда кеңестік тарихнамадағы бұл тарихи шындықтың өзі әдейі бұрмаланып, “панисламизм”, “пантюркизм” сияқты саяси белгілерге ие болды. Осылайша, отаршыл билік бастаған жәдидшілдік идеясын саяси түрде басып-жаншу кеңестік тоталитарлық режим кезінде жалғасып, қатаң идеологиялық сипатқа ие болды. Жәдидтердің білім беруді жаңғырту туралы ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып, бұл идеяларын кеңес өкіметі мүлде қабылдамады және мойындамады. [18, 148 б.]. Сол себепті кейіннен Үкіметтің берген тапсырмасын орындамаған деген сылтаумен 3 жылға Қарабасқа жер аударылған да осы Әлиасқар [1, 202 б.] еді.

Бұл сұрақтардың жауабын ілгеріде талқылай жатармыз. Тақырыпқа қайтып оралар болсақ Момақан Әлиевтің көзқарасында діни оқу жүйесіне өзгерістің керек екендігін қалыптастырған кезең осы кезең болса керек. Содан кейін 1923 жылы үкімет заңымен медресе жабылады [4, 23 б.]. Медресенің жабылуы Момақан Әлиевтің дін қызметінен кетуіне себеп бола алмайды, ол дін қызметін ары қарай жалғастырады.

Кеңес үкіметі және имамдық

1923-1928 жылдар аралығында Момақан Әлиев имамдық қызметін бастайды. Бұл кезеңде өзінің түрік тілінде уағыз айта бастағандығын жазған [4, 23 б.]. Бір қызығы Момақанның кітапханасындағы кітаптардың көпшілігі Осман империясынан жарық көрген кітаптар [4, 73-76 бб.]. “Жалпы ХХ-ғасырдың бас кезінде жұма уағыздары мен хұтбалар араб тілінде оқылғандығы мәлім. ХХ-ғасырдың басына дейін бақа елдерде де араб тілінен өзге тілдерде уағыз айту сынды әрекет байқалмаған. Түрік тілінде уағыз айту мәселесіне

қатысты алғашқы ресми деректер 1908-жылы Қазандық Халим Сәбиттің “Сыраты Мустақим” журналында жариялаған “Хұтбалар жайында” атты мақаласында көрініс тапқандығы баяндалған” [9, 576 б.]. Бұл да бір жаңашылдықтың көрінісі болса керек. Себебі Момақанның бұл әрекетіне сол кезеңнің Файзуррахман Сарықұл сынды молдалардың “Хазірет бұлай түрік тілінде уағыз айтқан жоқ” деп қарсы шыққандығын жеткізген [4, 23 б.].

Момақан молданың тарихқа деген қызығушылығы осы кезеңде бастау алған болса керек. Ол көбінесе түрік тіліндегі уағыз және тарих кітаптарын жинаған. 1926 жылы имамдық қызметінен де жоғарылап кеңесшілік қызметіне тағайындалады. Әлиасқар Айтқожаұлының көмекшілігін атқарып жүреді. Үкіметтің дінге қарсы жүргізген саясатының құрбанына айналған Әлиасқар Айтқожаұлы 3 жылға айдауға кетеді [1, 202 б.], ал 1928 жылы имамдарға салық салынады. Момақан, туыстары жинап берген малды сатып салығын төлейді. Ата-анасының қалауымен дін жолына келген Момақан молда бұл жолы туыстарының өтінішімен дін жолындағы сапарын тоқтатады. Бұл жерден де Момақан Әлиевтің жағдайды өзіндік сарапқа салып сол сәтке сай шешім қабылдағандығын байқаймыз.

Құғын-сүргін мен қара жұмыс

1928-1956 жылдар аралығы. Имамдық қызметінен кеткеннен соң, Момақан өзінің туған елі Тәттібай аулына барады. Оқушы оқытып үйренген молда жарты жыл көлемінде ауылдағы ересектерге діни тәлім бере бастайды. Сонымен қатар саяси сабақ бергендігін де айтады. Содан кейін 1928–1930-шы жылдар аралығында колхозда есепші-хатшы болып жұмыс атқарады.

“1925-1933 жылдар аралығында большевиктердің атеизм саясаты Қазақстанда терең із қалдыра бас-

тады. Мешіттерді жабумен қатар, Қазақстандағы барлық имамдар, дін өкілдері мен молдалар жаңадан құрылған Кеңес мемлекетіне салық төлеуге міндетті болды. 1925 жылдан бастап мұсылмандық діни бірлестіктер, имамдар, мүстаһибтер мен мүтәуәллилер 1918 жылы жұмыс комитеттерімен бірігіп құрылған «Өзара көмек комитетінің» бюджетіне міндетті салықтарды төлей бастады. Бірақ бұл кезеңде Қазақстанның солтүстік және шығыс аймақтарының мұсылмандары аштықтан қырылды. Мысалы, 1922 жылғы шілдеде Қазақстан Орталық сайлау комиссиясында «Аштық» Орталық Комитетінің қызметі туралы ОГПУ есебінде мынадай дәлелдер келтірілген: 1922 жылдың 1 мамыры мен 15 шілдесі аралығында Ақмола облысындағы аштар саны 400 мыңнан 450 мыңға дейін жетті. Мемлекеттен түскен ақпарат халықтың апатты жағдайын айғақтайды. Мәселен, Атбасар ауданындағы Петропавл, Көкшетау, Моғаналы, Ақмола аудандарында халық ашаршылыққа ұшырауда. Кейбір жерлерде адамдар суррогат болып, өлексе жейді, каннибализм жағдайлары тіркелді» - делінген [17, 179 б.]. Осындай қиын қыстау кезеңінде Момақан Әлиев мемлекеттің күштеуімен ба әлде өз еркімен ба қара қызметке көшкен.

1930-шы жылдың аяғында Степняк ауылына барып, 1936-шы жылдың аяғына дейін ат пен Продснабқа (Продовольственное снабжение) транспорт қызметкері болып (ат арба айдап) жұмыс істейді.

1937-ші жылы май айынан бастап құрдасы Жармағамбет Әлжанұлының шақыруы бойынша, шет Целиноград облысы, Ақсу руднигіне барып, Масалы деген жерге орналасады. Сонда 1939-шы жылдың тамыз айына дейін Өспенке (Успенская) деген ферманың артеліне мүше болып кіріп, жұмыс атқарады.

Онан кейін сол артелде бас маман-етікші болып, 1948-ші жылдың сәуір ай-

ына дейін істейді, план (тапсыры) орындап жүреді. Екінші дүниежүзілік соғысы жылдарында сол артельде қызмет атқарады. Ударник болып, облысқа делегат болып бардым, дейді. Қолының кемістігіне қарап әскерге бармай қалады.

Сонан кейін өзінің қалауымен Көкшетау облысы, Красноармейск районына көшіп келіп, Прирешен ауылындағы май зауытына жұмысқа кіреді. 1948-ші жылдың маусым айынан 1955-ші жылдың тамыз айына дейін осы май зауытында қызмет атқарады. Тұқымда сылт жоқ кедей болғандықтан осы уақытқа дейін не кәмпескеленгенім жоқ, не сотталғаным жоқ, қолымның кемдігінен әскерге барғаным да жоқ, дейді [4, 25-28 бб.]

Ал Сарбас Ақтаев болса өзінің Ақиқат журналында жазған “Науан хазірет және оның шәкірттері” атты мақаласында “Момақан Әлиевке аз-кем тоқтала кеткен артық болмас. Кезінде діндар деп қудаланып, біраз жыл Алтай өңірінде жүріп қайтқан ол алпысыншы жылдары оралып, Көкшетау мешітінің бас имамы болды. Арғы-бергі тарихты терең білетін, ғұлама кісі екен. “Қазақ-түрік тарихы” деген кітап жазып кетіпті. Өзі дүние салған соң қолжазбасы Омбы жақтағы біреулердің қолына түсіп, одан бір аспирант арқылы Керекуге келеді. Оны жергілікті университеттің профессоры, ғалым Ермек Өтебаев араб әрпінен қазіргі жазуға түсіріп, “Ақиқат” журналына жолдағаны бар. Содан жарияланған үзінділер оқырман жүрегіне жол тауып, жылы қабылданды...” [10, 75 б.; 11, 70 б.] деген. Сонымен қатар Момақан Әлиевтің Сібірге содан кейін Алтай өңіріне жер аударғандығы туралы да бірер сөз айтылған [11, 70 б.]. Бұл дерек өте қызықты дерек. Себебі Момақан Әлиевтің өз атын өзгертуін алдыңғы еңбектерімізде белгілі бір себептерге байлай алмаған едік. Алайда осы жерден келіп Момақан Әлиев 24.11.1967 жылы

өз қолымен жазған жеке парақшасында атын және туған жылын өзгертіп көрсеткендігінің [4, 102-103 бб.] негізгі себебі көрінгендей болады. Бірақта қолымызда нақты дерек болмағандықтан мұның басты себебі ретінде сол айдауда болғандығын көрсетпеуге тырысуында болуының ықтималы жоғары деген пайым ғана айта аламыз. Ал енді қара жұмыс істеген орындары жайлы өзінің жазып кеткендерінен басқа нақты деректер жоқ.

Қазақстан қазиятының наублігі

1956-1969 жылдар аралығы. 1956-жылы 4-ші қазанда Көкшетау мешітіне ресми түрде имам болып тағайындалады. Бұл жолы дін жолындағы қызметіне өз еркімен белсене кіріскен Момақан Әлиев мешіт салу, қор ашып мешіт қызметтерін дамыту, өлең жазу, кітап жазу сынды істерге белсене кірісіп кетеді. Әлиевтің бұл белсенділігі үкімет назарынан әрине тыс қалмайды. Ішкі істерден арнайы тағайындалған қызметкерлер тікелей келіп тексеру жасап бақылап жүреді. Тіпті Момақан Әлиевтің өлімі жайлы жазылған есепте, жергілікті дін істері жөніндегі атқарушы мекеме өкілі С. Елеусізовтің оң көзқараста екендігі байқалады [12, 1-2 бб.]. 1958-жылы Қазақстан Қазияы найыблігіне сайланып өмірінің соңғы сәтіне дейін осы қызметте қалады. Сонымен қатар осы жылдардағы жазған еңбектері Момақан Әлиевтің атын шығара бастайды. Қарта Қаңтарбаевпен танысады. Қарта Қаңтарбаевпен таныстығынан кейін артында ғылыми еңбек қалдыруға деген талпынысынан Момақан Әлиевтің ғалым ретінде қалыптасуға тырысқандығын байқай аламыз. Себебі ол бұрын жазған еңбектерін іріктеп бір кітапқа жинап Қарта Қаңтарбаевтің қолына табыстайды [3, 1-242 бб.].

Ақтық сапар

Момақан Әлиевтің ұлы Жантемір Әлиев әкесінің соңғы сапарын “Әкеміздің жаназасын Хакім Омаров шығарды. Сәдуақас Ғылмани, Геккиев және Қаңтарбаевтар жаназасына қатыса алмаған, артынан телеграмма жолдаған. Хакім Омаров мәйіт шыққан үйден тамақ ішпейді, жетісі, қырқы деген болмайды, деп, біраз шу шықты. Жаназаға келген молдалар көп болды, мешітке де, үйге де симай кетті” [4, 115-116 бб.] деп суреттеген. Алайда жергілікті дін істері жөніндегі атқарушы мекеме өкілі С. Елеусізовтің жазған хатында Момақан Әлиевтің өлімі туралы мына мәселелерге тоқталған:

Мұсылмандар арасында әдетке айналып келе жатқан діни рәсімдердің еш бірі орындалмай, қарапайым түрде жерленді,

Мешіт өкілдерінің айтуы бойынша Әлиев өмірінің соңғы күндерінде, өзінің жерленуіне қатысты әрі ауызша әрі жазбаша өсиет қалдырып:

1- Күнәсінің кешірілуі үшін Құран бағыштамауын,

2- Қаржылай немесе қабыр басындағыларға зат күйінде садақа берілмеуін,

3- Көп мал сойдырып, қабірден қайтқандарға ас берілмеуін,

4- Жерленгеннен соң қабір басында молдалардың жиналып құран оқымауын,

5- Тек мешітке ғана жаназа намазын оқып шығаруын,

6- Күнәсін сатып алу үшін молдаларға ақша таратылмауын, сұраған және молданың бұл әрекетінің өзге имамдар тарапынан қош көрілмегендігін, сенім өкілдері арасында жаңа бір әдет ретінде қалыптасқандығын жергілікті дін істері жөніндегі атқарушы мекеме өкілі С. Елеусізов есеп парақшасында айтқан. Алайда көпшіліктің мұны жөн деп қабылдағандығын да айтады. Ал жергілікті молдалардың табыс таба алмағандықтан қарсылық

білдіргендігіне тоқталған. Тіптен кейбір дін қызметкерлерінің аса қадірлі бас имамды кәпір іспетті жерледі деп наразылық танытқандығын да жазған.

“Шынына келгенде имам Момақан Әлиев көне дәстүрлерге қатты бой алдырмайтын тұлға еді”, - деп те айтып өткен. Ал Хакім Омаровтың жаназада болуын, оның көңіл сұрай келіп қазаға тура келгендіктен осы жаназасын шығарды деп көрсеткен [12, 1-2 бб.]. Жоғарыда атап айтқандарымыздың бәрін осы Момақан Әлиевтің соңғы сапарындағы сәт суреттеп тұрғандай. Демек Момақан Әлиев белгілі бір шаблонмен өмір сүретін тұлға емес. Ол әрдайым жаңашылдыққа, өзі дұрыс деп тапқан жолға талпынуға тырысқан. Белгілі бір пікірде не болмаса ұстанымда қадалып қалмаған. Әрдайым қолда бар мүмкіндіктерін пайдалана отырып, өз ойындағысы мен дұрыс деп шешкендерін халыққа жеткізуге тырысқан.

Қорытынды

Қорыта келгенде Момақан Әлиевтің әр кезеңде қосалқы тұлғалығы (hybrid identity) байқалып отырған. Оның ішінде қазақ ретінде қазақы тұлғалығы мұны өмірінің соңында “Қазақ шежіресі” [13] мен “Қазақ тарихын” [14] жазу арқылы ортаға салған. “Керісінше, әлсіз байланыстарға негізделген қоғамдар абстрактілі индивидтер немесе дерексіз институттар қоғамымен сәйкестендіруге мүмкіндік беретін шағын отбасы/туыстар желісінен тыс жақсы мінез-құлыққа ықпал етеді” [19, 908 бб.] демекші оның отбасының қалауымен балалық кезінен медреседе тәлім алып дін жолын оқығандықтан мұсылмандық тұлғалығы да қалыптасқан. Мұны “Түрік тарихы” [15] атты еңбегінде мұсылмандықты қалай қорғаштап алға шығарғандығынан аңғара аламыз. Бұл еңбегінде Ислам тарихын өзінің көзқарасы тұрғысынан талдап, сол тарихқа жалпы Түркілер-

мен қатар Қазақ даласындағы ислам өркениетін және ислам тарихын жазуға тырысқандығын аңғарамыз. Сонымен қатар Кеңес үкіметінің кезеңінде өмір сүргендіктен Кеңестің адам ретінде де айрықша тұлғалығы (identity) да қалыптасқан. Дін жолынан бас тартып үкіметтің ырқына бағынуынан осыны аңғарамыз. Медреседегі ескі оқу жүйесін сынға алып жаңа оқу жүйесін қолдауынан жәдитшілдік көзқарастың аз да болса ұшқыны байқалады, бұл да оның тұлғалығында (identity) бір орын алған. Өмірінің соңғы кезеңіндегі Қазақстан мұсылмандары басқармасының төраға орынбасарлығын атқаруы кезеңіндегі өзін дін қызметкері әрі ғалым ретінде қабылдауынан оның тұлғалығында тағы бір жаңа қыр пайда болғандығын байқай аламыз. Тіпті өмірінің соңғы сәтіндегі ақтық сапарының өзін әдеттегіден өзгеше рәсімделуін талап етуінен, оның мүлдем қосалқы тұлғалылыққа (hybrid identity) ие екендігін айқын байқай аламыз. Осының бәрін жалпы алғанда Момақан Әлиевтің өмірінде түрлі кезеңдерді бастан кешіре жүріп, сол кезеңдерге бейімделіп әрдайым өзгеріп отырғандығы айқын көрініс табады.

Баршамызға мәлім болғандай 1919 жылдан бастап қазақ даласынан шыққан Алаш қайраткерлері үкімтпен күресу тәсілдеріне біршама өзгерістер енгізген еді. Сол өзгерістердің нәтижесінде 1920-1929 жылдар аралығында қазақ даласында оқу-ағарту, баспасөз, ғылымның барлық салаларын қамтыған оқулықтар, қазақ ән-күйінің нотаға түсіріліп таспаға жазылуы, театрлардың ашылуы және т.с. өзгерістер байқалып жатты [16, 4-бет]. Алайда дін саласында қандай өзгерістердің болғандығы еш жазылмады. Не болмаса жасырын жазылып отырды. Міне осы тұрғыдан қарағанда әрі дін қайраткері, әрі өзіндік бір деңгейде артына із қалдыруға ұмтылған ғалым Момақан Әлиевтің өмірі маңызды орынға ие деп еспетейміз.

Әдебиеттер тізімі

1 Ғылмани, С. Заманамызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары. – 1 том/ Жауапты шығарушылар: Ә.Қ. Муминов, А.Дж. Франк. – Алматы: Дайк-Пресс, 2013 574 б. + 8 жапсырма.

2 Қойгелдиев, М. Бақылаудағы тарих: Біз одан арғы алдық па? [Электронный ресурс]. URL <http://egemen.kz/article/271755-baqylaudaghy-tarikh-biz-odan-aryla-aldyq-pa?fbclid=IwAR3cDF4YxRoJAFJNqYEMGH3E1Fx9q2JbZN6JFIZESGBCC6jTntBf5Nw2ybc>

3 Әлиев, М. Қазақ-Түрік Тарихы, Машинкаға теруші Қарта Қаңтарбаев, – Алматы, – 1969. – 242 б. Алматы қаласында ғылым ордасында 1672 №1 Момақан Әлиев Түрік Тарихы араб қ/ж 1969 жыл тапсырған Қарта Қ., Папка №1672. I-II (папканың ішіне тігілген).

4 Бекболат, Ә. Қазақстандағы ислам мәдениеті: Момақан Әлиевтің мұрасы. – жауапты ред. А.К. Муминов. – Астана, 2017. – 130 б.

5 Крипиан, А. О настоящем положении Киргизский противомусульманской миссий Омской епархий и о желательной ее реорганизаций. Миссионерский съезд в городе Казань, – 1910. – 444-465 бб.

6 Бекен, Т. Тарих. Таным. Тағлым. – Көкшетау газеті. 8-ақпан – 2007.

7 Zeki Velidi Togan, A. Bugünkü Türki ve Tarihi. – Стамбул. – 1981. – 696 б.

8 Муминов, А. Акмолинская школа в исламских науках // Исламтану және араб филологиясы мәселелері халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдар жинағы. – 2019. – 27-36 бб.

9 Мараш, И. Еділ мен жайық аймағындағы мұсылмандар және жәдиттік пікір // “Халықаралық түркі әлемінің ислам дініне қосқан үлестері” атты жинақ. – Спарта/Түркия. – 2007. – 569-580 бб.

10 Ақтаев, С. Науан хазірет және оның шәкірттері // Ақиқат журналы. – 2001. – №:7. – 68-70 бб.

11 Әлиев, М. Қазақ тарихы туралы бірер сөз // Ақиқат журналы. – 1997. – №2 ақпан. 70-74 бб.

12 ҚР Ұлттық архивіндегі Көкшетау облысы дін істері жөніндегі жауапты кеңесші С. Елеусізовтың, облыстық қызметші депутаттары кеңесінің төраға орынбасары Сәрсенен Н.Ж. ға 26 Тамыз 1969 жылғы нөмірі 50-і хаты.

13 Әлиев, М. Қазақ Шежіресі. Қолжазба. Көкшетау қаласы. – 03.06.1966. – 191 б.

14 Әлиев, М. Қазақ-Түрік Тарихы. Қолжазба, Көкшетау қаласы. – 03.06.1966. – 190 б.

15 Әлиев, М. Түрік Тарихы. Қолжазба, Көкшетау қаласы, – 01.05.1966. – 179 б.

16 Әбікенов, Ж. XX ғасырдағы ұлттық интеллигенцияның қалыптасуы мен қызметінің бағыт-бағдарлары.. [Электронный ресурс]. URL http://melimde.com/pars_docs/refs/74/73477/73477.pdf

17 Kurmanaliyeva, A. “Atheism and Cultural Security Policies In Yesevi Territory: Islamic Policy of Soviet Administration In Kazakhstan Between 1920-1940”. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi. Yaz 2020. – №94. – 171-189 bb.

18 Tursun, M.K. “Colonial Nature of Public Education as a Factor of Ethnical Deformation”. Artículos Utopía y Praxis Latinoamericana. (JULIO-SEPTIEMBRE) – №23. – 2018. – 147-157 bb.

19 Alesina, A. and Giuliano, P. “Culture and Institutions”. Journal of Economic Literature – 2015. – 53(4). – 898–944 bb.

Transliteration

1 Gylmani, S. Zamanamyzda bolgan gulamalardyn gumyr tarihtary [Biographies of the Islamic scholars of our times]. –1 tom/ Zhauapty shygarushylar: A.K. Muminov, A.J. Frank. – Almaty: Dajk-Press, 2013 574 b. + 8 zhapsyrma.

2 Kojgeldiev, M. Bakylaudagy tarih: Biz odan aryla aldyk pa? [History in Control: Did We Get Rid of It?] [Jelektronny resurs]. URL <http://egemen.kz/article/271755-baqylaudaghy-tarikh-biz-odan-aryla-aldyq-pa?fbclid=IwAR3cDF4YxRoJAFJNqYEMGH3E1Fx9q2JbZN6JFIZESGBCC6jTntBf5Nw2ybc>

3 Aliev, M. Kazak-Turik Tarihy [Kazakh and Turkish history]. Mashinkaga terushi Karta Kantarbaev, – Almaty, – 1969. – 242 b. Almaty kalasynda gylm ordasynda 1672 №1 Momakan Aliev Turik Tarihy arab k/zh 1969 zhyl tapsyrgan Karta K.” Papka №1672. I-II (papkanyin ishine tigilgen)

4 Bekbolat, A. Kazakstandaғы islam madenieti: Momakan Alievtin murasy [Islamic culture in Kazakhstan: the legacy of Momaqan Aliyev]. – zhauapty red. A.K. Muminov. – Astana, 2017. – 130 b.

5 Kripian, A. O nastojashhem polozenii Kirgizskij protivomusul'manskoj missij Omskoj jeparhij i o zhelatel'noj ee reorganizacij [On the present position of the Kyrgyz anti-Muslim missions of the Omsk eparchies and on its desirable reorganizations]. Missionerskij s'ezd v gorode Kazan', – 1910. – 444-465 bb.

6 Beken, T. Tarih. Tanyim. Taglym [History. Cognition. Learning]. – Kokshetau gazetі. 8-ақпан – 2007.

7 Zeki Velidi Togan, A. Bugünkü Türkili ve Tarihi [Today's Turkic and Its History]. – Stambul. – 1981. – 696 b.

8 Muminov, A. Akmolinskaja shkola v islamskih naukah [Akmola School in Islamic Sciences] // Islamtanu zhane arab filologijasy meseleleri halykaralyk gylymi-tazhibelik konferencija materialdar zhinagy. – 2019. – 27-36 bb.

9 Marash, I. Edil men zhajyk ajmagyndagy musulmandar zhane zhadittik pikir [Idil Ural Region Muslims and Jadidism Thought] // "Halykaralyk turki aleminin islam dinine koskan ulesteri" atty zhinak. – Sparta/Tyrkija. – 2007. – 569-580 bb.

10 Aktaev, S. Nauan haziret zhane onyn shakirtteri [Hazrat Nauan and his disciples] // Akikat zhurnaly. – 2001. – №7. – 68-70 bb.

11 Aliev, M. Kazak tarihy turaly birer soz [A few words about Kazakh history] // Akikat zhurnaly. – 1997. – №2 ақпан. 70-74 bb.

12 KR Ul'ttyk arhivindegi Kokshetau oblysy din isteri zhonindegi zhauapty keneshi S.

Eleusizovtyn, oblystyk kyzmetshi deputattary kenesinin toraga orynbasary Sarsenov N.Zh. ga 26 Tamyz 1969 zhylygy nomiri 50-i haty.

13 Aliev, M. Kazak Shezhiresi [Kazakh Chronicle]. Kolzhazba. Kokshetau kalasy. – 03.06.1966. – 191 b.

14 Aliev, M. Kazak-Turik Tarihy [Kazakh and Turkish history]. Kolzhazba, Kokshetau kalasy. – 03.06.1966. – 190 b.

15 Aliev, M. Turik Tarihy [Turkish history]. Kolzhazba, Kokshetau қаласы, – 01.05.1966. – 179 b.

16 Abikenov, Zh. XX gasyrdagy ul'ttyk intelligencijanyn kalyptasuy men kyzmetinin bagyt-bagdarlary [Directions of formation and activity of the national intelligentsia in the XX century]. [Jelektronnyj resurs]. URL http: (material pajdalanylған күн 21.10.2021) https://melimde.com/pars_docs/refs/74/73477/73477.pdf

17 Kurmanalyeva, A. "Atheism and Cultural Security Policies In Yesevi Territory: Islamic Policy of Soviet Administration In Kazakhstan Between 1920-1940". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi. Yaz 2020. – №94. – 171-189 bb.

18 Tursun, M.K. "Colonial Nature of Public Education as a Factor of Ethnical Deformation". Artículos Utopía y Praxis Latinoamericana. (JULIO-SEPTIEMBRE) – №23. – 2018. – 147-157 bb.

19 Alesina, A. and Giuliano, P. "Culture and Institutions". Journal of Economic Literature – 2015. – 53(4). – 898–944 bb.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Адилбек Бекболат

PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Нұрлан Евфратович Қайрбеков

PhD, аға оқытушы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Адилбек Бекболат

PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Нурлан Евфратович Кайрбеков

PhD, старший преподаватель, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Adilbek Bekbolat

PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Nurlan Kairbekov

PhD, Senior Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

ISLAMIC TRADITION IN THE MODERN PHILOSOPHICAL DISCOURSE OF TURKEY

¹L.N.Toktarbekova, ²N.L.Seitakhmetova, ³M.K.Bektenova, ⁴I. Özdemir

ABSTRACT

The article analyzes the works of well-known Turkish thinkers that touch upon the issues of philosophy of education, the ecology of culture, and theoretical and applied thoughts that are relevant in the context of global environmental problems. The use of interdisciplinary approaches by Turkish scientists in the study of these issues makes it possible to reveal philosophical problems from a variety of positions. Thus, we see modern philosophical discourses in the humanitarian studies of Turkish philosophers, reflecting the issues of ecological thinking, religious-political, ethical and legal aspects of human life and society, the creative potential of cultural and religious heritage.

Key words: Islamic Ecology, Ethics, Human Law in Philosophy, Hypermodernism, Islamic Ethics, Historical Epistemology, Islamic Tradition.

^{1,2}Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MES RK, Almaty, Kazakhstan

³ Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan

⁴Üsküdar University, İstanbul, Turkey

Corresponding Author:
M.Bektenova, madeka_1982@mail.ru

Reference to this article:
L.N.Toktarbekova,
N.L.Seitakhmetova,
M.K.Bektenova, I. Özdemir.
Islamic Tradition in the Modern
Philosophical Discourse of
Turkey // Adam alemi. – 2022. –
No. 1 (91). – P. 170-181.

This research was funded by the SC MES RK (Grant No. AP08855962 «Modern Islamic Philosophy as a New Humanitarian Knowledge: Discourse and Praxis»)

Түркияның қазіргі философиялық дискурсындағы ислам дәстүрі

Аннотация. Мақалада жаһандық экологиялық проблемалар контекстінде өзекті болып табылатын білім философиясы, мәдениет пен ойлау экологиясы, теориялық және қолданбалы сипаттағы мәселелермен айналысатын белгілі түрік ойшылдарының еңбектеріне талдау жасалынады. Түрік ғалымдарының аталған мәселелерді зерттеу барысында пәнаралық тәсілдерді қолдануы философиялық мәселелерді жан-жақты, әртүрлі позициялардан ашуға мүмкіндік береді. Осылайша, біз түрік философтарының гуманитарлық зерттеулерінде экологиялық ойлау мәселелерін, адам өмірі мен қоғамының діни-саяси, этикалық және құқықтық аспектілерін, мәдени және діни мұраның шығармашылық мүмкіндіктерін көрсететін қазіргі философиялық дискурстарды байқаймыз.

Түйін сөздер: ислами экология, этика, философиядағы адам құқығы, гипермодерн, ислами этика, тарихи эпистемология, ислам дәстүрі.

Исламская традиция в современном философском дискурсе Турции

Аннотация. В статье анализируются работы известных турецких мыслителей, затрагивающие вопросы философии образования, экологии культуры и мысли теоретического и прикладного характера, актуальные в контексте глобальных экологических проблем. Использование турецкими учеными междисциплинарных подходов в изучении этих вопросов позволяет раскрывать философские проблемы с самых разных позиций. Таким образом, мы видим, в гуманитарных исследованиях турецких философов современные философские курсы, отражающие вопросы экологического мышления, религиозно-политические, этические, правовые аспекты жизни человека и общества, творческий потенциал культурного и религиозного наследия.

Ключевые слова: исламская экология, этика, человеческое право в философии, гипер-модерн, исламская этика, историческая эпистомология, исламская традиция.

Introduction

Islamic philosophy of modernity is represented by various directions and scientific schools. Representatives of the humanitarian thought of Turkey occupy a special place in solving the actual modernity. Well-known thinkers of Turkey deal with the problems of the philosophy of knowledge, the ecology of culture and thinking, the problems of a theoretical and applied nature that are relevant in the context of global environmental problems. In their teachings, a large role is given to the philosophical Islamic heritage and Islamic cultural tradition. Turkish scholars recreate the historical and philosophical process of the Islamic world and reveal continuity in classical and post-non-classical discourses. Based on the traditions of Islamic knowledge, representatives of modern Turkish philosophy reveal the meaning of such concepts as moderation, measure, solidarity, unity, the synthesis of science and religion, faith and knowledge, the balance of secular and religious values. The range of issues raised by scientists is extensive and relevant to modern issues and topics. The key topics for them are the topics of ecological thinking and ecological culture, the role of religion and religious values in the era of post(hyper)modernity, Islamic ethics and its integration into the socio-political and cultural reality of the modern world. The use of interdisciplinary approaches by Turkish scientists makes it possible to reveal philosophical problems

in a multifaceted way, from different positions. It should also be noted that scientists in their works popularize the classical Islamic heritage, noting its role in the development of modern Islamic philosophy. For example, Professor Abdullah Kizilcik [1] reveals the teachings of al-Farabi from the standpoint of its significance for modern historical-philosophical and historical-cultural trends and processes.

Methodology

This paper uses the methods of philosophical hermeneutics, comparative analysis and, in general, methods of a general scientific nature, which made it possible to identify a special and peculiar consideration of problems in the works of famous modern scientists in Turkey.

Main part

Philosophical Discourse of Modern Scientists in Turkey

The ecological attitude of man to nature has always been associated with social relations and structures, primarily the political system and industrial relations. Therefore, philosophical thought, clarifying the essence of the interaction of society and nature, environmental problems, has its oriented, ideological impact not only on individuals, but also on the perception of opinions, values, norms, views in society.

Any social system must be in harmony with the natural environment, its tools and methods of nature use, production and consumption must be adapted to natural conditions. It must adapt its way of life and its people, including the population, to natural conditions. At present, the threat to the environment is not only global in nature, but also has created a pre-crisis situation, which at certain stages can become a crisis and dangerous for humans and the world. Therefore, it is necessary to radically change this situation. Philosophy can play an important role in solving this problem. Many thinkers begin the cause of environmental disasters with man himself, his excessive desire to create technologies that destroy life in nature, to enrich himself at the expense of consumption and nature, to overdo the traditional position of the owner of nature. It is necessary to change these stereotypes of thinking and behavior in people.

Today, environmental issues are at the forefront of the world. The main reason for the aggravation of environmental problems is the man-made actions of people who cause natural disasters. The traditional consumer attitude of man and society to nature and resources has a negative impact on the environmental situation in the world. In this case, how does philosophical thought respond to environmental issues and challenges? What is the role of philosophy in solving environmental problems? Problems of interaction of man, society and nature are traditional for philosophy in the history of its existence and development. Philosophy has always equated the nature of life between man and nature, seeking to give a certain harmony to their interaction based on a spiritual understanding of man and the natural world and, accordingly, to a spiritualized action aimed at changing nature.

Modern ecological discourse in Islam is considered by well-known Turkish scholars, which link the solution of global

environmental problems with the return to the Islamic tradition of conservation of natural resources, with the concept of vassalism. So, for example, Ibrahim Ozdemir in his work raises the topic of ecological measurement of Islamic ethics. He concludes in his first major work, «The Ethical Dimension of Human Attitude Towards Nature: A Muslim Perspective», that there are philosophical and ethical dimensions to environmental issues. He also says that there is a direct and strong connection between environmental problems and understanding of nature. In other words, our attitude towards natural objects largely depends on how we understand and formulate the natural world. He rationally connects environmental issues with the suras and verses of the Qur'an, proving the importance of the issue from an Islamic point of view.

The article "Environmental Ethics" also says that "when we read the Qur'an from an ecological point of view, we see that the Qur'an is the most important book in the holy books for the environment", He considers environmental issues from the Islamic point of view and seeks their solution in the verses of the Qur'an. According to the author, "Islam attaches great importance to the protection of the environment in general. God created the environment and all living things in it. As a human being, it is up to us to preserve and develop it. Therefore, the preservation of the environment is not only a human duty, but also a religious one. In fact, believers should take on this responsibility more than anyone else» [2].

The first pillar of Islamic environmental ethics is redemption. «This world was created by God afterwards. This creation is not coincidental. Everything is created with wisdom. We were created later and became involved in this world. We have been given the trust of the mountains and the heavens, which they refrain from burdening. The Prophet has conveyed

our responsibilities to us. We will be held accountable for everything we do in this world. Whoever has done any good in the expression of the verse will be recompensed for it, and whoever has done any evil will be recompensed for it» [2], the second is to believe that we are responsible for everything we do and to act with the consciousness that this belief creates.

The concept of Tawhid is the basis and essence of Islam. The unity of the Creator is reflected in the unity of mankind and nature. Therefore, the guardians of God on earth, the bearers of His trust, have the main responsibility to preserve the unity of being, the integrity of the world, the flora and fauna, the natural environment. Thus, "unity", "faith" and "responsibility" are the three basic concepts of Islam. These principles are also the mainstays of Islamic environmental ethics. They are also the core values that the Qur'an teaches.

Islam forms not only the relationship between man and man, man and society and the state, but also the relationship between man and nature, man and the environment. Islam teaches Muslims to care for the environment. Muslims must act as the guardians or caliphs of the planet and are accountable to God for their actions [3].

Man is not the master of nature, he depends on natural resources, the state of the biosphere. Natural resources are not infinite, most of them are depleted. Changing the attitude to nature – to take care of all living things, nature and man. Saving natural resources, waste disposal are the tasks facing us today. Nature conservation is a necessary condition for human existence. Ecologically sustainable human development is a development that meets the needs of today's people without compromising the ability of future generations to meet their own needs. We are now entering a period of development in which the security of mankind is more important than further technological progress. The main direction

is not to further increase production, but to ensure its environmental friendliness, restructuring, taking into account the environmental consequences of its implementation. It is necessary to move to a natural, low-consumption lifestyle and an eco-technical type of economy that takes into account the need to restore and preserve nature. This means a spiritual understanding of the responsibilities of philosophers and the issues of interaction between man, society and nature, the new challenges they face in a particular strategy for solving them. "Islam, everything in the universe is created by God. It is God Who adorns the skies with the sun, the moon and the stars, and the face of the earth with flowers, trees, gardens, orchards, and the various animal species. It is again God Who causes the rivers and streams to flow on the earth, Who upholds the skies (without support), causes the rain to fall, and places the boundary between night and day. The universe together with all its richness and vitality is the work and art of God, that is, of the Creator. It is again God Who creates all plants and animals as pairs, in this way causing their procreation. God created man subsequently to all these. We are God's vicegerents on the earth; it has been given us in trust. Just as we are not the lords of nature and the world, so the world is not our property which we can dispose of as we wish or as we are able. Nature was created by God and it belongs to God" [4].

In addition, the philosopher-ecologist-scientist in his research on environmental issues "Islam considers cleanliness to be one of the fundamentals of belief. It thus makes a direct connection between belief and cleanliness" [4] in Islam, in addition to physical cleanliness, it has proved that keeping the environment clean and caring for it is its main principle. Therefore, it is not surprising that Islam's view of the environment is that "everyone should be warned to protect and defend the land". Mankind should pay close attention to

physical, moral and spiritual cleanliness. True, if a person is spiritually clean, he will be clean and honest with his environment. "Islam attaches the greatest importance to the conservation of the environment as a whole. For the environment and all the living beings within it are created by God. As human beings, we have been entrusted with conserving and developing it. The conservation of the environment is therefore not only a human obligation but also a religious obligation. Indeed, believers should undertake this responsibility more than anyone" [4].

The main task facing humanity today is to understand the model of the future organization of society as an environmental and information civilization capable of coordinating relations with the environment. This is a strategic task for the future facing philosophical thought. Since the root cause of environmental problems is man himself, it is necessary to change both man and, above all, the spiritual world. It is necessary to study, identify and use the spiritual potential of man and society in solving complex environmental problems in the world. Finally, human nature also needs protection. One of the most dangerous modern disasters is the increase in the number of adverse changes in the human genetic basis, including under the influence of adverse natural conditions, as well as the use of various harmful substances that cause these changes. Philosophers can and should be actively involved in the development of ways to solve these problems for the benefit of man and humanity. "The world belongs to all of us. We are all obliged to conserve and protect. We must co-operate and work together for a better world, a better future, and a better environment. We must love and preserve our environment and all the living creatures within it in the name of our Sustainer, Who created them and entrusted them to us. In this way, the 21st century will be the century of peace, happiness, tolerance, and brotherhood.

Not only for men, but for all creatures, animate and inanimate" [4].

At present, the topic of the relationship between ecology and human rights is rapidly gaining relevance in the discourse of human rights. It is now clear that ecology and human rights are intertwined: living in a harmful environment can lead to human rights violations, and vice versa: respect for human rights plays a key role in protecting the environment. Deterioration of the environment and human suffering are two sides of the same coin. Scientists divide human rights into three areas: individual law, socio-economic law and the right to live in a normal environment. Therefore, efforts to protect human rights must go hand in hand with protecting the environment.

According to the philosopher İoanna Kuçuradi, who is well known for her research on ethics, theory and practice of human rights, a person's sense of freedom is formed later. He also believes that only some people can achieve freedom. Criticizing Sartre's view that freedom is a human quality and a means of subsistence, he argues that not everyone can act on values and reflect them in their own lives.

İoanna Kuçuradi think main problem is that people don't listen to other people: "People sit and talk for an hour, but everyone continues in their own monologue. I compare today's speeches with the dialogue of the deaf. They respond to what you think you understand more than you try to understand". If we do not recognize that man is a valuable being, we cannot base ethics or human rights on that basis. Man is a valuable being because he produces values. Science, philosophy, technology, law, literature, etc. these are all values. As a person, in essence, is an entity that produces values, it is necessary to provide a normal environment that allows the production of these values. Our knowledge, experience, and environment play a role in building our value system. Ethical values constitute human dignity.

"Professional norms, actions that are used in human behavior in everyday life, actions that make sense only for those who perform them, actions brought by society or traditions, cannot be considered universal ethical values" [5].

Kuçuradi İoanna gives the following definition of human rights, which has become the main object of her research: "Human rights are related to human dignity – to knowing the value of certain capabilities of a human being, which are also the basic prerequisites for the derivation of human rights norms". That is, human rights are associated with the knowledge of the value of certain opportunities.

Human rights require constant exercise in everyday situations that seem necessary for the realization of certain human potential. This is an anthropological view of human rights based on the concept of value, that is, human value is interpreted as "a special place of man among other beings". Professor Kuçuradi shares the following interesting opinion about the formation of man as a special creature: "A person is born into the world in different conditions, part of his ontological connections is based on natural and historical conditions, part of it is on relationships with other people that form the basis of the natural structure of a person, then some of the other relations are those that are established directly or indirectly at will, and some are accidental. So, some are installed, the second appear unexpectedly" [6].

Professor Kuçuradi also states that human rights consist not only of a passive form of interaction with individuals, but also of ethical principles in an active sense. That is, human rights must first be a set of ethical and universal norms and be able to distinguish them from cultural and social norms. Personality and values different assessment of the same people, the same action, the same event, the same situation is a phenomenon of the human world. This phenomenon has led some thinkers to assume that "values are relative" and

to draw conclusions about action. "Each individual experiences a relationship with other people as a person, whatever type of relationship they may be, he acts as a person belonging to a particular group" [6]. Ethical relationships, which can also be described as human relationships, always take place within a specific event. A person encounters such a relationship when there are certain events and goals formed by other people or other factors. "Ethical relations are one of the types of interpersonal relations, and one of the fundamental types, the value relations of people of one group with people of another group or with people in the broad sense of the word – face to face or indirectly. This type of relationship is implemented in actions" [6]. Concluding the research of the philosopher Kuchuradi on human rights, the scientist said that the formation of each person as an individual is influenced first by his ethical values, secondly by ethical relations, and his rights are objective conditions for realizing the opportunities that constitute his value as a creator. These conditions show us how anyone and everyone should interact with other people and how to interact with them so that they can realize their potential. Individual human rights are also a practical indicator of human dignity. Only "clearly recognized human rights are "universal" norms" [5]. This universality of human rights distinguishes them from cultural norms that change within a society. Therefore, human rights are rights granted only to humanity. It represents an important need for self-expression.

Another area that affects the spiritual, ethical and legal component of human existence is religion in the modern world.

Today, a concerned and reasonable person, who is interested in the factors and forces of postmodernism, cannot but worry about the plurality of sacred forms manifested in world religions. And the more postmodernism and people living in its era spread, the more awareness

and concern about changing its nature and types increases. Meanwhile, one of several problems that the 21st century throws at modernity is hypermodernism. Hypermodernism is a type of modernity that can be associated with post-secular and post-rational life. Religion plays an increasingly important role in hypermodernity as it shapes "emotions". In hypermodernity, emotions are important. Emotions also affect personality. Religious extremism, which worries the whole world today, is closely connected with emotions and ideas. Our societies are becoming more and more hyper-modern. Hypermodernism is shaped by orientalist post-colonial essentialism and therefore generates cultural violence that combats "multiculturalism". The lack of security and confidence creates a social atmosphere in which people can rally around radical ideas. Some of the radicalization is giving way to extremism. The first manifestation of radicalism and extremism is the non-recognition of the possibility of diversity and relativity.

Thus, the intermediate position between many theories that try to explain Islam and its view of the relationship between politics and religion is provided by textual and discursive approaches. Among the various manifestations of globalization, there are many discussions about the emergence of Islamism or Islamic revivals. Islamist or Islamic revival movements mainly focus on the relationship between religion and social reality in the context of "change".

To better understand the Islamic ethics of dissent, we need to understand the motives and rationale behind these revivalist movements, to see if their understanding of the public space is linked to an "extremist" agenda or is a matter of internal hermeneutics. What is "changeable" and what is "invariable" is the question of hermeneutics.

Turkish scientist, professor of Uludag University Bülent Şenay in his article "Change and changeability: ethics of

disagreement and public space in Islamic thought" examines the hermeneutical framework of the ethics of disagreement in Islam.

In his opinion, in Islam it is not difficult to find a hermeneutic methodology that allows differences and otherness to coexist side by side, to unity in diversity. The question is whether Muslims themselves need to rediscover their own tradition of the ethics of nonconformity. It just needs to be re-evaluated. Scholars should openly share their interpretation of a particular case or question in a reflective manner. Anyone working in the field of religious hermeneutics has the right and even the responsibility to contribute to the resolution of conflict situations, especially those related to public space, where the common good and common sense are decisive.

"Ethics of disagreement is about how to deal with 'what is changeable and what is unchangeable' in any given religious tradition. 'Change and changeability' is a core discussion topic in contemporary study of religion. At the end of the day, what some call fundamentalism or religiously legitimised political violence is directly rooted in the debate around what is changeable and what is not changeable in religion. So is the case in contemporary Islamic thought and world. Religiously legitimised political violence, whatever religion it may come from, is ultimately grounded in a kind of radical soteriological utopianism based on a certain way of reading, understanding and interpreting the 'sacred text.' Therefore, if a given religious tradition does not have properly developed hermeneutics and ethics of disagreement, disagreements shall not remain in the private sphere, but transgress and create turbulence in the public space, as well as the civilisational landscape" [7]. And here we must understand that violence in the name of any religious idealism is, in fact, an intellectual inability to cope with "changes" and a way to impose a certain

worldview on others.

In order to live in a world with different values and worldview, internal and external qualifications are necessary. Here, the outer dimension is related to respect for the values of others, while the inner dimension is related to self-criticism and how a person can understand his own sacred values in a given situation in such a way as to allow him to live in reasonable harmony with the rest of the world. Often, it is the lack of understanding of internal sacred values that leads to outbursts of discontent.

Religion, therefore, is an intellectual and spiritual sphere where it is necessary to consider "otherness" from the point of view of their manifestation in public space. The religious person must decide to what extent and how his beliefs and doctrines should shape or influence the public space and/or remain private in the private sphere.

Bülent Şenay believes that "...it is here that the most critical question for any religious person, especially for a Muslim, emerges: How to decide about the borders (between religious and secular, public and private)? Which principles/teachings/rules of the sacred book and the prophetic tradition are 'unchangeable' and which are 'changeable'? What are the 'usool' (methods/criteria) for deciding what is 'changeable' and what is 'unchangeable'? When I want others to be 'religious like me,' is it because it is God's will, or is it my neurotic egoistic inner fight and arrogance? When we ask these questions we arrive at the gate of 'ethics and hermeneutics of disagreement' as well as at the psychology of religiosity. Because in the final resort, where there is diversity – religious and cultural – in the public space, there has to be an 'ethics of disagreement,' which should be based on a form of hermeneutics of disagreement" [7], and also to the psychology of religiosity. Because ultimately, where there is diversity – religious and cultural – in the public space, there must be an "ethics of

disagreement", which must be based on a form of hermeneutics of disagreement.

An important aspect here is the phenomenon of Islamic hermeneutics in modern conditions. To what extent can centuries-old Islamic hermeneutics in *vidifiqh* (application of Sharia principles, etc.) and theological (the boundary between *iman* and *kufr*, etc.) provide the Muslim with the necessary answers on how to live in an ever-changing secular public space while remaining a practicing believer. How Islamic hermeneutics solves the problem of "disagreement" – *'ikhtilaaf*.

In this direction, a separate role is assigned to the discipline of "understanding" called "*usul at-tafsir*" and "*usul al-fiqh*", accepted in the Islamic tradition of the humanities, which existed long before biblical hermeneutics appeared in the West as a scientific discipline.

It is believed that the very concept of "hermeneutics" is considered primarily the task of theologians and philosophers. However, when something falls into the field of interpretation, it falls into the field of "probability" and, therefore, "flexibility", and therefore faces the question of "variability". What matters is how texts are understood and related to certain contexts, legitimized or contested, and based on the perception of meanings that change over time. Fundamentalists or extremists mostly stick to the letter of the text.

Whereas in the modernist, according to Professor Bülent Şenay, the text is usually stretched between contextualization and contextualism. The temperate mind takes both text and context seriously and accordingly.

And here he assigns a special role to the methodology of *ijtihad*. "...In deriving rulings from the 'text,' *ijtihad* utilizes 'context' without going to the extreme of contextualism. Therefore we can safely say that classical-traditional *fiqh* hermeneutics already contains a comprehensive methodological tool/approach for adapting norms to everyday life through

contextualization, without, however, making 'context' the most important criteria in interpretation. This is because besides the asbaab (the reasons – conditions in which the 'text' was revealed), a Qur'anic text generally has three dimensions: rationale (illah), ruling (hukm) and purpose (maqsad). A fundamentalist or a literalist will not necessarily follow this multilayered understanding. In this way, the method of ijtiḥad provides a solid foundation for «ethics» in Islamic thought" [7].

Thus, modern Islam needs an ethic that will allow us to live our religiosity in the midst of division and diversity. It should become the most important part of the ideologies that strengthen modern nationalism and cultural identity in postmodern conditions.

Historical epistemology is a new discipline based on the French school of history and philosophy of science and the postpositivist philosophy of science, which emerged in the middle of the 20th century. Historical epistemology is interested in the development of knowledge with other non-classical epistemologies and the context in which this development has a special character, as well as what epistemological conclusions can be drawn from this development. Alparslan Acikgenc, a philosopher who studies the concept of "Islamic science" in the historical epistemological direction on the basis of numerous references to the Islamic worldview and science in the Qur'an, gives the following definition of historical epistemology: "Historical epistemology must be concerned with the epistemological conditions under which historically and socially variable conditions are unified in the fields of knowledge. If we take historical epistemology in this sense as a new area of study that constitutes a new discipline then we need to define its subject matter and main problems that need to be discussed" [8, p. 191].

The general concept of "historical epistemology" was introduced by the

American philosopher Marx Wartofsky. This concept implies the study of the role of various theoretical concepts in the methods of cognition inherent in science and art, and how these concepts are related to the historically changing context of human activity. "Knowledge is the subject of historical evolution" [9, p. 105], that is, historical epistemology studies how history builds an educated society and how this knowledge changes historically.

American historian Allan Magillan makes the concept "Historical epistemology, to which I refer, is concerned with the study of rules designed to detect and prevent such error. But no one can understand the evidence side of historical research and historical description without understanding other related topics" [10, p. 45].

This is the task of historical epistemology: to show through historical analysis that there are no timeless meanings behind the facts of science. "That historical epistemology must be concerned with the epistemological conditions under which historically and socially variable conditions are unified in the fields of knowledge. If we take historical epistemology in this sense as a new area of study that constitutes a new discipline then we need to define its subject matter and main problems that need to be discussed" [8, p. 193].

Professor Acikgenc says "that historical epistemology can explain how a new 'tradition' but more properly a scientific tradition as well as knowledge tradition arises within a civilization. But this tradition and the historical process leading to this tradition is governed by "human epistemology" which can be entitled "human knowledge system" as imbedded in human nature. Therefore, a brief analysis of human nature is in order as this will help us understand the way traditions come to emerge in a society. This analysis will be again from an epistemological perspective not sociological. Moreover, we find this perspective to be critical for the emergence of scientific traditions also.

This phenomenon would be relevant for our discussion of historical epistemology" [8, p. 193].

The main purpose of the research work of the Turkish thinker "Islamic Scientific Tradition in History" is to place the history of science and philosophy in the historical context of Islamic civilization. "To explain what we mean by proper historical perspective, we can briefly outline how history makes sense within its proper framework. In fact, a story without frames becomes almost meaningless. A framework is the contour of a period or epoch in the flow of time sequences. Thus, it is the boundary of an event or series of events in the history of a nation or civilization. We can look at a historical event from a very narrow point of view, in which case we can understand that something is happening. But we may fail to understand its significance in history as a whole; nor can we ever establish the exact identity that a particular incident may bestow on the people involved" [11, p. 30].

He rationalizes the importance of the study of the Islamic scientific tradition in history in the historical epistemological direction as an example of an artistic portrait. However, it is impossible not to share this equation. If we look very closely at the portrait of a person in the room, the image of the person in it looks too big and we do not even notice that it is a portrait of a person. If we look a little further away from the portrait, we see a part of the human body in the picture, and when we move again, we see that the person in the portrait is a man or a woman, and if we look at the required distance, we get the identity of the person in the portrait. We know who the person in the portrait is, and now if we look in the middle of the room, we see that there are several other works of art in this room besides this portrait. "Approach" or "separation" from the subject of historical research – this is the framework through which we look at history. Consequently, the "correct historical perspective" for

the history of science and philosophy in Islam would have been a huge distance from that place where we try to consider this history". Therefore, in the study of the traditions of Islamic science in history, it is necessary to pay special attention to historical epistemology. That is, it is necessary to consider the history of its development and distribution in detail. In our opinion, it is better to use a historical epistemological approach to any event or object of study. Because using the equation used by Professor Acikgenc, it is possible to reveal many unexplored issues and undiscovered discoveries that have been overlooked and left out of sight.

Conclusion

Thus, we see that in the humanitarian studies of Turkish philosophers, modern philosophical discourses, reflecting the problems of ecological thinking, religious-political, ethical and legal aspects of human life and society, the creative potential of cultural and religious heritage can be traced. Philosophical systems or discourses of modernity cannot rely on the cultural heritage of the past, including and on religious grounds. The Islamic heritage contains the search and fundamental nature of the spirit of humanity, humanistic and ethical principles and principles, which, if properly read and interpreted in modern conditions, can contribute to an ecological, dialogic construction of reality, as well as sociality. Philosophical epistemology, as well as historical, gives the possibility of critical understanding and reinterpretation of these or other processes and truth. It is especially important to understand that in the Islamic tradition there are fundamental foundations and a dynamic force that, in certain historical and socio-political realities, can transform for the good of man. After all, it is not in vain that Islam is called a social religion, aimed at improving the life of the believer not only in the grave, but also in earthly life.

References

1 See: Kizilcik A. Farabi ve Eflatun'un Ahlak ve Siyasete Dair Görüşleri ve Farabi'ye atfedilen « el-Âdâb el-Mülukiyye ve'l-Ahlâk el-İhtiyâriyye" adlı eseri // Al-Farabi Sempodium, Almati, Kazakistan, 14- 15 Mayıs 2020, ss.64-69; Kizilcik A. Farabi ve Fusus el-Hikem'e Yapılan Eleştiriler // 4.Uluslararası Avrasya Çalışmaları Sempozyumu «İslam'ın Altın Çağında İlimlerin Gelişmesine Katkı Yapan Bilim Öncüleri», İstanbul, Türkiye, 21 Ekim 2020, ss.21-22; Kizilcik A. Farabi'nin Hayatı, Eserleri ve Kitab el-Musîka el-Kebîr Adlı Eserinin Tıpkı Basımı // Demavend Yayınları, İstanbul, 2017). (in Turk)

2 Özdemir İ. Bütüncül bir bakış açısı ve bütüncül bir anlayış // Electronic resource URL: <https://ecologyandislam.wordpress.com/2010/01/03/doc-dr-ibrahim-ozdemir-ile-“cevre-ahlaki“-uzerine/> (date of access 23.02.2022) (in Turk)

3 Özdemir İ. What does Islam say about climate change and climate action? // Electronic resource URL: <https://www.aljazeera.com/opinions/2020/8/12/what-does-islam-say-about-climate-change-and-climate-action> (date of access 04.02.2022) (in Eng)

4 Özdemir İ. An Islamic approach to the environment // Electronic resource URL: <https://ecologyandislam.wordpress.com/2010/01/03/an-islamic-approach-to->

the-environment-ibrahim-ozdemir-ph-d/ (date of access 01.02.2022) (in Eng)

5 Kuçuradi I. Ponjatija chelovecheskogo dostoinstva i prav cheloveka [Concepts of human dignity and human rights] // Voprosy filosofii. - 2018. - № 5. (in Russ)

6 Kuçuradi I. Jetika: uchebnik i praktikum dlja vuzov [Ethics: textbook and workshop for universities]. – M., Izdatel'stvo JuRAJT, 2016. – 147 s. (in Russ)

7 Şenay B. Change and changeability: ethics of disagreement and public space in Islamic thought. // Journal for the Study of Religions and Ideologies, 9, 26 (Summer 2010). – Pp. 128-162. (in Eng)

8 Acikgenc A. Historical epistemology foundation of social network across generations for building knowledge // Sociol Int J. 2018; 2(3):191-194. DOI: 10.15406/sij.2018.02.00048 (in Eng)

9 Wartofsky M. Readings in Historical Epistemology (unpublished manuscript: course lectures notes. 1990. – 205 p. (in Eng)

10 Metall A. Istoricheskaja jepistemologija: Nauchnaja monografija [Historical Epistemology: A scientific monograph] (pervod Kukarcevoj M., Kataeva V., Timonina V.). – M.: «Kanon+» ROOI «Reabilitacija», 2007. - 480 s. (in Russ)

11 Açıkgenç A. Islamic: scientific tradition in history. - Kuala Lumpur, Penerbit IKIM, Institut Kefahaman Islam Malaysia (IKIM), 2012. – 607 p. (in Eng)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Laura Toktarbekova

PhD, Leading Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religion Studies of the CS MES RK, Almaty

Nataliya Seitakhmetova

Professor, Doctor of Philosophy, Corresponding-Member NAS RK, Chief Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religion Studies of the CS MES RK, Almaty

Madina Bektenova

PhD, Leading Researcher, Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan

İbrahim Özdemir

PhD, Professor at the Faculty of Humanities and Social Sciences, Dean of Faculty of Humanities and Social Sciences, Üsküdar University, İstanbul

<i>Тоқтарбекова Лаура Ниязбекқызы</i>	PhD, жетекші ғылыми қызметкер, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы
<i>Сейтахметова Наталья Львовна</i>	философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, бас ғылыми қызметкер, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы
<i>Бектенова Мадина Кенесарықызы</i>	PhD, жетекші ғылыми қызметкер, Қазақстан республикасы президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты, Нұр-Сұлтан
<i>Ибрахим Өздемир</i>	PhD, гуманитарлық және әлеуметтану ғылымдары факультетінің профессоры, Гуманитарлық және әлеуметтанулық ғылымдары факультетінің деканы, Университет Ускюдар, Стамбул
<i>Токтарбекова Лаура Ниязбековна</i>	PhD, ведущий научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Алматы
<i>Сейтахметова Наталья Львовна</i>	профессор, доктор философских наук, член-корреспондент НАН РК, главный научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Алматы
<i>Бектенова Мадина Кенесарыевна</i>	PhD, ведущий научный сотрудник, Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, Нур-Султан
<i>Ибрахим Оздемир</i>	PhD, профессор факультета гуманитарных и социальных наук, декан Факультета гуманитарных и социальных наук, Университет Ускюдар, Стамбул

УСЛОВИЯ И ФАКТОРЫ СОХРАНЕНИЯ СТАБИЛЬНОСТИ В СФЕРЕ РЕЛИГИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

¹ Э.С.Таукебаева, ² М.С.Карабаева

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается формирование и развитие государственно-конфессиональных и межконфессиональных отношений в Республике Казахстан с момента обретения Независимости. Основное исследовательское внимание направлено на изучение вопроса обеспечения стабильности и устойчивости в религиозной сфере, каким образом выстраивается государственная политика в стране для обеспечения мира и согласия в условиях полиэтничного и поликонфессионального общества. В качестве методологии используется мониторинг и комплексный анализ нормативно-правовых актов, материалов государственной политики в религиозной сфере, данных социологических исследований; на основании чего дается оценка эффективности реализации государственной политики и прогнозирование. Материалы проведенного исследования позволили указать в статье на проблемные аспекты в сфере религиозной деятельности с учетом внешних и внутренних факторов и предложить меры по их устранению.

Ключевые слова: государственная политика Республики Казахстан в религиозной сфере, государственно-конфессиональные и межконфессиональные отношения, стабильность, внешние и внутренние факторы религиозной стабильности, информационно-разъяснительная работа, контрпропаганда в интернет-пространстве, реабилитационная работа.

^{1,2}Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Автор-корреспондент:
Карабаева М.С.,
mkarabaeva@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Таукебаева Э.С.,
Карабаева М.С. Условия
и факторы сохранения
стабильности в сфере
религий в Республике
Казахстан // Адам әлемі. –
2022. – № 1 (91).
– С. 182-191.

Қазақстан Республикасының дін саласындағы тұрақтылықты сақтау шарттары мен факторлары

Аннотация. Мақалада Тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстан Республикасында мемлекеттік-конфессиялық және конфессияаралық қатынастардың қалыптасуы мен дамуы қарастырылады. Негізгі зерттеу бағыты дін саласындағы тұрақтылық пен орнықтылықты қамтамасыз ету мәселесін, полиэтникалық және поликонфессиялық қоғам жағдайында бейбітшілік пен келісімді қамтамасыз ету үшін елде мемлекеттік саясаттың қалай құрылатынын зерделеуге бағытталған. Әдістеме ретінде нормативтік-құқықтық актілердің, дін саласындағы мемлекеттік саясат материалдарының, әлеуметтік зерттеулер деректерінің мониторингі мен кешенді талдауы пайдаланылады; осының негізінде мемлекеттік саясатты іске асырудың тиімділігіне баға беріледі және болжам жасалады. Жүргізілген зерттеу материалдары мақалада сыртқы және ішкі факторларды ескере отырып, діни қызмет саласындағы проблемалық аспектілерді көрсетуге және оларды жою бойынша шаралар ұсынуға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясаты, мемлекеттік-конфессиялық және конфессияаралық қатынастар, тұрақтылық, діни тұрақтылықтың сыртқы және ішкі факторлары, ақпараттық-түсіндіру жұмысы, интернет-кеңістіктегі қарсы насихат, оңалту жұмысы.

Conditions and Factors of Stability Preservation in the Sphere of Religion in the Republic of Kazakhstan

Abstract. The article examines the formation and further development of state-confessional and interfaith relations in the Republic of Kazakhstan since its Independence. The main research attention is dedicated to the study of the issue of ensuring stability and sustainability in the religious sphere and to the question of how the state policy is built in the country in order to ensure peace and harmony in a multi-ethnic and multi-confessional society. As a methodology, monitoring and comprehensive analysis of normative legal acts, materials of state policy in the religious sphere, data from sociological research are used; on the basis of those materials an assessment of the effectiveness of the implementation of state policy and forecast of the potential future situation shall be given. The materials of the current research made it possible to point out the problematic aspects in the field of religious activity, taking into account external and internal factors, and to propose measures to solve them.

Key words: State Policy of the Republic of Kazakhstan in the Religious Sphere, State-Confessional and Interfaith Relations, Stability, External and Internal Factors of Religious Stability, Outreach Work, Counter-Propaganda in the Cyber Space, Rehabilitation Work.

...«Сохранение нашей стабильности и уважения друг к другу - основные принципы нашего развития»

**Первый Президент Республики
Казахстан - Елбасы Н.А.Назарбаев**

Введение

В Послании Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы Н.А.Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» отмечено, что гражданский мир, межнациональный и межконфессиональный диалог и согласие являются главной ценностью казахстанского общества и государства [1].

В текущем году наша страна празднует 30-летний юбилей с момента обретения Независимости. Темпы социально-экономического развития Казахстана находятся на уровне развитых стран. Казахстан вошел в число 30-ти развитых стран мира.

Одновременно с планомерным экономическим ростом, идет процесс социальной модернизации общества. Указанные позитивные результаты достигнуты в рамках принятой национальной идеи «Мәңгілік ел». В число семи ценностей, обозначенных Лидером нации, вошли национальное

единство, общественный мир и согласие, светское государство, высокий дух, культура и язык.

Для достижения гражданами Казахстана вышеперечисленных ценностей и их дальнейшего развития принят «План нации – 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ», в котором отражено важное направление идеологической работы, формирующее основу современного и конкурентоспособного государства «Идентичность и единство» [2].

Сегодня Казахстан, являясь членом мирового сообщества, становится зависимым от отдельных международных субъектов и общественно-политических процессов. Этот фактор может привести к размыванию устоявшихся приоритетов и традиционных ценностей, а также новым угрозам мирового масштаба, в том числе в религиозной сфере [3].

Стабильная общественно-политическая ситуация в стране в большинстве напрямую связана с грамотно выстроенной государственной политикой в религиозной сфере и развитием государственно-конфессиональных и межконфессиональных отношений.

В настоящее время в Казахстане в мире и согласии проживают

представители более 130 этнических и 18 конфессиональных групп. Сохранение стабильности в сфере религий является приоритетным направлением на последующие годы.

Поэтому в статье раскрываются вопросы повышения эффективности реализуемой государственной политики в религиозной сфере, а также снижения уровня вызовов и угроз современности.

Методология

В статье использованы следующие методологические подходы для анализа реализации государственной политики в сфере религий и оценки эффективности, проводимых государством мер для сохранения религиозной стабильности:

1) Анализ данных социологических исследований, касающихся религиозной сферы.

2) Мониторинг и прогнозирование состояния и развития религиозной ситуации в стране.

3) Оценка эффективности реализации государственной политики в сфере религий.

Основная часть

Религиозная стабильность

Опыт мирового развития показывает, что в формировании духовного мира человека, развития его духовных ценностей, общественного сознания огромная роль отводится образованию и культуре.

При этом важно помнить, что религия влияет как на внутреннее состояние общества, так и на внешние его проявления, в том числе на экономику, духовную культуру, социальные процессы и пр.

На начальном этапе становления Республики Казахстан как независимого государства, образовательная и культурная сферы заметно снизили свою

роль в формировании духовного облика гражданина, значительно уступив место религии. Об этом свидетельствует тот факт, что количество объектов религиозного назначения (культовых сооружений (зданий) возросло более чем в 30 раз, а прирост числа культурно-образовательных учреждений на порядок меньше. Но одним только строительством объектов религиозного назначения невозможно обеспечить религиозную стабильность в стране.

Необходимо соблюдение баланса между сферами культуры, образования и религии, обеспечивающего гармоничное духовное развитие общества в условиях светского характера устройства нашего государства.

Как правило, понятия «стабильность» и «устойчивость» зачастую используются в качестве синонимов. Под стабильностью понимается способность государственно-организованного общества минимизировать внутренние и внешние деструктивные воздействия. Ключевым аспектом оценки внутреннего состояния государства является определение степени его стабильности. Если стабильность невысока, да к тому же обнаруживает тенденции к еще большему падению, то налицо реальная угроза, которая может в дальнейшем привести к распаду или к полураспаду государства [4].

Основной доминантой для поддержания согласия и стабильности в обществе служит принцип политической справедливости. Политическая справедливость дает равенство всех членов общества перед законом, определяет отношение к человеку, делая акцент на главный постулат понимания человеческой личности как высшей ценности общества. При существовании политической справедливости в государстве социальные контрасты и противоречия (религиозные, территориальные, этнические и др.) сведены до минимума, социальные

конфликты здесь разрешаются цивилизационными способами, растет благополучие граждан и общества в целом [4].

Учитывая это, вопросы сохранения межэтнического и межконфессионального согласия, достижения духовно-нравственной и социально-политической гармонии, укрепления единства народа традиционно остаются ключевыми для нашего общества. В целом они составляют основу государственной политики страны.

Для достижения религиозной стабильности необходим ряд условий и факторов (внешних и внутренних).

Внешние факторы:

- влияние глобализации на развитие религиозной ситуации, сопровождающейся тенденцией по использованию религии отдельными политическими силами в своих интересах [5];

- распространение в мире религиозного экстремизма и терроризма.

Поэтому Казахстан не может не учитывать процессы глобализации и угрозы религиозного экстремизма, оставаться безучастным наблюдателем в решении этих проблем [6].

Внутренние факторы:

- низкая правовая культура граждан;

- отсутствие у граждан базовых знаний в вопросах духовных традиций, как светских, культурных, так и религиозных основ;

- низкий уровень духовного образования служителей, признанных государством религиозных объединений и отсутствие навыков религиозной риторики у ряда служителей культов;

- слабая информационно-разъяснительная работа среди целевых категорий граждан по профилактике религиозного экстремизма и терроризма.

Религиозная стабильность влияет на внутреннее состояние общества и

внешние его процессы. Это отмечено в выступлениях участников Съездов лидеров мировых и традиционных религий. Созданный в 2003 году по инициативе Первого Президента Республики Казахстан-Елбасы Съезд лидеров мировых и традиционных религий, стал одной из авторитетных диалоговых площадок по обеспечению глобального межцивилизационного и межрелигиозного диалога во имя мира и стабильности.

Наряду с этим, для содействия продвижению на новый уровень роли Казахстана как одного из международных центров межрелигиозного согласия, а также обеспечения деятельности Съезда лидеров мировых и традиционных религий создано некоммерческое акционерное общество «Центр Н. Назарбаева по развитию межконфессионального и межцивилизационного диалога» [7].

В целях сохранения стабильности и согласия в стране государство намерено и впредь неукоснительно соблюдать конституционные принципы светского развития государства.

Религия в одном случае может объединять, в другом наоборот – разъединять индивидов, группы людей, различные общества и даже государства. Это хорошо видно на примере религиозных конфликтов, как затяжного характера (например, между ортодоксальными мусульманами и иудеями), так и локальных, относительно краткосрочных (Египет: радикальные исламисты и копты) [8].

Во многом субъективный характер религии дает возможность для манипулирования общественным сознанием, поэтому деструктивные лидеры, по-своему трактуя религиозные положения, способствуют, по меньшей мере, дезинтеграции людей, а иногда – межконфессиональной вражде и розни.

В целом такая неоднозначность в характеристике религии, очевидно,

предопределила ее место в системе общественно-государственных отношений, эволюция которой показала, что светское, нерелигиозное государственное устройство отвечает интересам всех членов общества, которое формирует государство.

А значит, светское государство, с его элементами нейтрального, светского регулирования общественных процессов является залогом, гарантией общественной и национальной безопасности.

Основным вектором государственной политики в религиозной сфере является соблюдение и продвижение в обществе светских принципов страны.

Действующая на сегодня в Казахстане светская модель взаимоотношений государства и религиозных объединений основана на демократических принципах уважения прав и свобод человека, отношениях партнерства и стремления к взаимопониманию [7].

Как известно, светский характер устройства государства закреплен в статье 1 Конституции, согласно которой Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством.

На деле это означает, что между государством и религиями установлены особые отношения, при которых ни одна религия не может быть признана государственной или обязательной. Государственная политика строится не на религиозных установках, а исходя из конкретных интересов всего общества и государства в целом.

Государство не вмешивается в определении гражданами своего отношения к религии. При этом, религия не может быть поводом для отказа от конституционных прав и обязанностей, не должна препятствовать развитию граждан, общества и государства.

Кроме того, светский характер устройства государства закреплен Законом Республики Казахстан

«О религиозной деятельности и религиозных объединениях», которым упорядочена деятельность религиозных объединений, определен порядок осуществления миссионерской деятельности, проведения религиозных мероприятий, религиозно-экспертной, строительства культовых сооружений, распространения религиозной литературы [6].

Все зарегистрированные субъекты религиозных отношений осуществляют свою деятельность в рамках действующего законодательства, служат делу мира и согласия, развитию общества в целом.

Уполномоченным органом в сфере религиозной деятельности – Комитетом по делам религий Министерства информации и общественного развития налажено сотрудничество со всеми субъектами религиозной деятельности и институтами гражданского общества. Подписаны меморандумы с ведущими конфессиями страны – Духовным управлением мусульман Казахстана и Православной церковью Казахстана [9].

Существенный вклад в развитие конструктивных государственно-конфессиональных отношений вносит вертикальная система советов по связям с религиозными объединениями, охватывающая все уровни: от Министерства до областных, районных и городских акиматов. В функцию советов входит координация деятельности местных органов власти по вопросам сохранения диалога и духовных ценностей, повышения религиозно-правовой грамотности наших граждан, а также организации совместных проектов.

По инициативе Комитета по делам религий на центральном уровне осуществляют свою деятельность Собрание представителей религиозных объединений. Аналогичные диалоговые площадки созданы и на местах. Как показывает практика, деятельность

этих консультативно-совещательных органов остается на сегодня наиболее оптимальной формой государственно-конфессионального сотрудничества.

В условиях глобализации реальную опасность для страны представляет проблема распространения религиозного экстремизма и терроризма, особенно в сети интернет. Сегодня интернет можно с уверенностью отнести к одному из основных каналов массовой информации, которые с высокой степенью эффективности могут воздействовать на сознание людей, не определившихся в своих идеологических приоритетах, чьи ценностные ориентации и смысловые установки еще не до конца сформированы. Это касается, прежде всего, молодежи. Именно эта категория населения проводит большое количество времени в интернете и, особенно в социальных сетях. По данным, представленным в отчете Агентства «Медиа-Систем» за 2015-2016 годы, активными пользователями социальных сетей в Казахстане являются 3,3 млн. человек, то есть почти пятая часть населения страны [10].

В целях выявления и блокирования материалов радикального и деструктивного толка на постоянной основе проводится мониторинг сети интернет. По данным Комитета по делам религий Министерства информации и общественного развития в 2020 году удалено и заблокировано 73 тысячи деструктивных материалов. Также в СМИ и популярных социальных сетях размещено более 80 тысяч профилактических материалов, в которых убедительно разоблачается радикальная идеология [9].

В результате проведенной работы, от источников пропаганды деструктивных религиозных течений в социальных сетях в 2020 году государству удалось отвести более 136 тысяч человек [9].

Одновременно ведется работа по повышению религиозной грамотности

населения и контрпропаганды радикальных идей. Начиная с 2014 года организована деятельность культурно-просветительского интернет-портала «Kazislam», цель которого – размещение достоверных материалов религиозного и теологического содержания. Посещаемость портала в 2020 году составила в среднем свыше 20 тысяч человек [9].

Немаловажным направлением идеологической работы остается профилактическая работа среди населения. Так, на местах осуществляют 229 региональных информационно-разъяснительных групп в составе 2605 человек. В целом их деятельность переформатирована с акцентом на проблемные группы населения (*молодежь, самозанятые граждане, верующие женщины, лица, отбывающие наказание в местах лишения свободы, жамагаты мечетей и др.*), наиболее подверженные риску вовлечения в радикальную среду [9].

Наряду с этим, реализуется проект «Организация и проведение информационно-разъяснительной работы в регионах», позволяющий вдвойне усилить эффект от принимаемых по данному направлению мер.

С учетом пандемической ситуации с COVID-19 в стране акцент адресной разъяснительной работы был сделан на онлайн формат, в частности, усилена профилактическая работа в популярных социальных сетях (*Instagram, Vkontakte, Facebook*). С прошлого года организовано более 16 тысяч адресных информационно-разъяснительных мероприятий с охватом свыше 1,5 млн. человек (в т.ч. среди молодежи свыше 6 000 мероприятий с охватом 675 тыс. человек) [9].

В результате, наблюдается снижение степени риска вовлечения адресных групп населения в радикальную среду, не допущены конфликты на межконфессиональной основе.

Планомерно идет работа в рамках реабилитации, дерадикализации и ресоциализации лиц, пострадавших от чуждой для Казахстана религиозной идеологии, под прикрытием которой совершались экстремистские и террористические акты[6].

Как показывает опыт, реабилитационная работа является комплексным и длительным процессом, включающим в себя оказание помощи психологического, правового, социального и медицинского характера.

К реабилитационной работе привлечены высококвалифицированные теологи, также используется кадровый потенциал Духовного управления мусульман Казахстана, которые могут убедительно противостоять пропаганде идеологий деструктивных религиозных течений и приобщать граждан к принципам традиционного ислама и ценностям казахстанского общества.

Для внедрения современных методов психологического воздействия на базе реабилитационного центра «Акниет» создана специальная психологическая служба. Только с начала текущего года теолого-психологическими реабилитационными мероприятиями охвачено более 5 тысяч человек, что составляет 25% от общего числа приверженцев деструктивных религиозных течений [9].

В рамках мероприятий по ресоциализации женщин, возвращенных из зон террористической активности организовываются обучающие курсы, оказывается помощь в трудоустройстве и другая социальная поддержка. Так, реабилитировано 95% возвращенных в страну женщин и детей.

Как показывают социологические исследования, проведенные по заказу Комитета по делам религий Министерства информации и общественного развития более 86,4% казахстанцев оценивают религиозную

ситуацию в стране как благополучную и полностью поддерживают деятельность уполномоченного органа в сфере религиозной деятельности [11].

Таким образом можно сделать вывод, что в Казахстане соблюдаются конституционные принципы светского развития государства, что обеспечивает стабильность в религиозной сфере.

Заключение

В целом, задача обеспечения религиозной стабильности государством решается комплексно. Как показывает анализ, сформирована институциональная система.

Первое. Приняты стратегические документы, целью которых является обеспечение стабильности в сфере религий, продвижение светских устоев государства и недопущение распространения радикальной идеологии в обществе. В частности, действуют Государственная программа по противодействию религиозному экстремизму и терроризму в Республике Казахстан на 2018-2022 годы, Комплексный план реализации государственной политики в религиозной сфере на 2021-2023 годы.

Второе. Функционирует уполномоченный орган в сфере религиозной деятельности на центральном и региональном уровнях.

Третье. Сформирована казахстанская модель государственно-конфессиональных и межконфессиональных отношений.

Эти меры позволили определить компетенцию и сферу ответственности центральных государственных и местных исполнительных органов, институтов гражданского общества по вопросам реализации государственной политики в религиозной сфере.

Вместе с тем, для повышения результативности проводимой работы необходимо усилить:

- прогнозирование тенденций, влияющих на развитие религиозной ситуации с учетом специфики каждого региона для недопущения возникновения межрелигиозных и межэтнических конфликтов в стране;

- расширять сотрудничество между уполномоченными органами в сфере религий и ведущими международными правозащитными организациями по актуальным вопросам в сфере религий, в том числе обеспечению соблюдения прав граждан на свободу совести и вероисповедания;

- усилить адресную профилактическую работу с населением, особенно среди ее религиозной части, по соблюдению светских устоев государства, а также профилактики религиозного экстремизма и терроризма;

- реализовать комплекс социальных, информационных и научно-образовательных проектов, направленных на контрпропаганду и неприятие в обществе идеологии религиозного экстремизма и радикализма.

Список литературы

1 Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» [Электронный ресурс] // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050> (дата обращения 20.12.2021 г.).

2 Шойкин Г.Н. Мәңгілік мұрат // Мемлекет және дін. – 2013. – 1(24). – С. 65-67.

3 Назарбаев Н.А. План нации – путь к казахстанской мечте [Электронный ресурс] // URL: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-plan-nacii-put-k-kazahstanskoi-mechte (дата обращения 21.12.2021 г.).

4 Бурханов К.Н. Согласие в обществе – основа стабильности и процветания // «Мирас» МППРК – 2010.

5 Об утверждении Концепции государственной политики в религиозной сфере Республики Казахстан на 2017 - 2020

годы [Электронный ресурс] // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1700000500> (дата обращения 05.01.2022 г.).

6 Ермакбаев Н.Б. Стратегические ориентиры государственной политики в религиозной сфере в контексте модернизации общественного сознания // Мемлекет және дін. – 2017. – 4(43). – С. 40-47.

7 Об утверждении Комплексного плана по реализации государственной политики в религиозной сфере Республики Казахстан на 2021 – 2023 годы [Электронный ресурс] // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2000000953> (дата обращения 22.12.2021 г.).

8 Кулекеев Б.К. О методах работы информационно-разъяснительных групп по вопросам профилактики религиозного экстремизма: Материалы по итогам двухдневного обучающего семинара для членов региональных информационно-разъяснительных групп по вопросам религий на тему «Эффективность информационно-разъяснительной работы по вопросам повышения религиозной грамотности населения». – Астана, 2018. – 16 с.

9 Данные Министерства информации и общественного развития за 2021 год.

10 Есенова Д.Б. О методах работы информационно-разъяснительных групп по вопросам профилактики религиозного экстремизма: Материалы по итогам двухдневного обучающего семинара для членов региональных информационно-разъяснительных групп по вопросам религий на тему «Эффективность информационно-разъяснительной работы по вопросам повышения религиозной грамотности населения». – Астана, 2018. – 35 с.

11 Материалы социологического исследования «Оценка государственной политики в религиозной сфере населением Казахстана» – Нур-Султан. – 2020.

Transliteration

1 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan narodu Kazahstana «Strategija «Kazahstan-2050»: novyj politicheskij kurs sostojavshegosja gosudarstva» [Message of the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan "Strategy "Kazahstan-2050": a new political course of an established state"] [Jelektronnyj resurs] // URL:

<https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050> (data obrashheniya 20.12.2021 g.).

2 Shojkin G.N. Mangilik murat [Eternal ideal] // Memleket zhane din. – 2013. – 1(24). – S. 65-67.

3 Nazarbaev N.A. Plan nacii – put' k kazhastanskoy mechte [The plan of the nation is the path to the Kazakh dream] [Jelektronnyj resurs] // URL: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-plan-nacii-put-k-kazhastanskoi-mechte (data obrashheniya 21.12.2021 g.).

4 Burhanov K.N. Soglasie v obshhestve – osnova stabil'nosti i procvetaniya [Consent in society is the basis of stability and prosperity] // «Miras» MPPRK – 2010.

5 Ob utverzhdenii Konceptii gosudarstvennoj politiki v religioznoj sfere Respubliki Kazahstan na 2017 - 2020 gody [On approval of the Concept of state policy in the religious sphere of the Republic of Kazakhstan for 2017 - 2020] [Jelektronnyj resurs] // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1700000500> (data obrashheniya 05.01.2022 g.).

6 Ermekbaev N.B. Strategicheskie orientiry gosudarstvennoj politiki v religioznoj sfere v kontekste modernizacii obshhestvennogo soznaniya [Strategic guidelines for state policy in the religious sphere in the context of the modernization of public consciousness] // Memleket zhane din. – 2017. – 4(43). – S. 40-47.

7 Ob utverzhdenii Kompleksnogo plana po realizacii gosudarstvennoj politiki v religioznoj sfere Respubliki Kazahstan na 2021 – 2023 gody [On approval of the Comprehensive Plan for the Implementation of the State Policy in the Religious Sphere of the Republic of Kazakhstan for 2021 - 2023] [Jelektronnyj resurs] // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2000000953> (data obrashheniya 22.12.2021 g.).

8 Kulekeev B.K. O metodah raboty informacionno-razjasnitel'nyh grupp po voprosam profilaktiki religioznogo jekstremizma: Materialy po itogam dvuhdnevnogo obuchajushhego seminar

dlja chlenov regional'nyh informacionno-razjasnitel'nyh grupp po voprosam religij na temu «Jefferktivnost' informacionno-razjasnitel'noj raboty po voprosam povysheniya religiovedcheskoj gramotnosti naseleniya» [On the methods of work of information and explanatory groups on the prevention of religious extremism: Materials based on the results of a two-day training seminar for members of regional information and explanatory groups on religious issues on the topic «Effectiveness of information and explanatory work on improving the religious literacy of the population»]. – Astana, 2018. – 16 s.

9 Dannye Ministerstva informacii i obshhestvennogo razvitija za 2021 god [Data from the Ministry of Information and Social Development for 2021].

10 Esenova D.B. O metodah raboty informacionno-razjasnitel'nyh grupp po voprosam profilaktiki religioznogo jekstremizma: Materialy po itogam dvuhdnevnogo obuchajushhego seminar dlja chlenov regional'nyh informacionno-razjasnitel'nyh grupp po voprosam religij na temu «Jefferktivnost' informacionno-razjasnitel'noj raboty po voprosam povysheniya religiovedcheskoj gramotnosti naseleniya» [On the methods of work of information and explanatory groups on the prevention of religious extremism: Materials based on the results of a two-day training seminar for members of regional information and explanatory groups on religious issues on the topic «Effectiveness of information and explanatory work on improving the religious literacy of the population»]. – Astana, 2018. – 35 s.

11 Materialy sociologicheskogo issledovanija «Ocenka gosudarstvennoj politiki v religioznoj sfere naseleniem Kazahstana» [Materials of the sociological study “Assessment of state policy in the religious sphere by the population of Kazakhstan”]. – Nur-Sultan. – 2020.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

<i>Эльмира Сериковна Таукебаева</i>	PhD, доцент, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, г. Шымкент
<i>Мерекегуль Сарыбековна Карабаева</i>	Магистрант, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, г. Шымкент
<i>Эльмира Сериковна Таукебаева</i>	PhD, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент
<i>Мерекегуль Сарыбековна Карабаева</i>	Магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент
<i>Elmira Taukebayeva</i>	PhD, Docent, M. Aueзов South Kazakhstan University, Shymkent
<i>Merekegul Karabayeva</i>	MA Student, M. Aueзов South Kazakhstan University, Shymkent

ҒҰЛАМА ОЙШЫЛ, КӘСІБИ ФИЛОСОФ

Философия тарихының ғұлама зерттеушісі, академик Ағын Хайроллаұлы Қасымжанов атына заты сай айтулы ғалым, философия ғылымының өз заманындағы көрнекті білгірі, қазақ философиясының тың салаларына жол салған ғылым ұйымдастырушысы болған еді.

Ол кісімен алғашқыда сырттай танысқан болатынмын. Ломоносов атындағы Москва Мемлекеттік университетінің философия факультетінің үшінші курсына экзистенциализмнен емтихан тапсыруға Мотрошилова Нелли Васильевна деген профессорға бардым. Менен қай қаладан келдің деп сұрағанына Алматыданмын деп жауап бердім. Онда Қасымжанов Ағын Хайруллоевич деген зор білімді, философия тарихының терең маманы туралы білесің бе деп сұрады. Мен сырттай естігенім болмаса таныс еместігімді айттым. Сол мен құрметтейтін философқа сәлем айтарсыз деп тапсырды. Осындай көрнекті ғалымның аузынан жақсы лебізге ие болған қандай кісі екен деп ойға қалдым.

1960-шы жылдары алматылық бір топ философтар таным теориясы мен логикасы мәселелеріне ден қойып, қомақты зерттеулер жүргізді. Солардың көш басшыларының бірі Қасымжанов еді. Ол кісінің диалектиканың тарихылығы және қалыптасу барысы туралы тың ойлары қазақстандық философиялық мектептің негізгі идеяларына айналды. Кейін осы тақырыпта докторлық диссертация қорғады және философтардың арасында Ұлттық Ғылым Академиясының ең жас мүше-корреспонденті болып сайланды. Ағын Хайроллаұлының ғылымдағы жетістіктерінің бір белесі ретінде философия классиктерінің еңбектеріне теориялық-методологиялық зерттеулер жүргізіп, Кеңес Одағында үлкен дәре-

жеге қол жеткізу болды. Мысалы, Москвада шыққан «Как читать и изучать «Философские тетради» В.И. Ленина» деген кітабы зор ілтипатпен қабылданды.

Академиктің қазақ философиясын зерттеудегі еңбегі орасан мол болды. Әл-Фараби философиясын жан-жақты және түбегейлі зерттеп, бірнеше монографиялар жариялады және шет елдерде насихаттады. Философия тарихынан белгілі араб шығысында Аристотельдің кейбір құнды ойлары бұрмаланып көрсетіледі. Бірақ көп еңбектері тәжімаланбағандықтан ұлы грек философының ойын түсіну қиын болады. Сондықтан да көп тілдерді жетік білген ұлы ғалым жерлесіміз Аристотель шығармаларына араб тілінде түсіндірме жазуды ұйғарды.

Ағын Хайроллаұлының ойлау табиғаты ерекше болатын. Әрбір зерттейтін мәселенің түп-тамырына барып, оны негіздеп, жан-жақты талдап, таза ойлау дәрежесіне дейін жеткізетін. Академик М.Қ. Қозыбаев Ағын Хайроллаұлы туралы менен: «Осы кісінің аты Ағын ба, Құйын ба? деп сұрайтын», мен Ағын да Құйын да бірдей деп айтатынмын. Оқытушылардың біліктілігін арттыру институтының директоры қызметінде жүрген кезінде, ол кісінің талай дәрістеріне қатысып, көптеген жаңа идеяларына қанығатынмын. Мен профессорға ғылыми ізденуші ретінде адам қызметінің мәні туралы идеяларды ұсындым. Оны мақұлдап, «Адамның әлеуметтік қызметінің мәні» деген тақырыпта тарихи-философиялық бағытта зерттеуімді мақұлдады. Сонымен мен осы атақты ғалымның жетекшілігімен әлеуметтік қызметтің тарихи-философиялық астарлары деген тақырыпта диссертация қорғадым.

Қасымжановтың ғылыми жетекшілік әдісі ерекше болатын. Ол ізденушіге кең түрде еркіндік беретін. Бірақ негізгі

идеяларды топтастырып, олардың негізгі бағыттарын айқындауда сұхбаттасу арқылы қол жеткізетін. Ол кісі өте терең білімді және ойлау мәнері ешкімге ұқсамайтын ерекше дарын еді. Жүзге тарта ғылым докторларының, ғылым кандидаттарының зерттеулеріне басшылық етті. Әр тараптағы аспиранттар мен докторанттардың басын біріктіре отырып, негізгі идеяларынан ауытқумауды қадағалайтын. Философияда көп оқып, көп білу керек және аз жазсаң да, мәнді, дәлелді және нақты ойлау дәрежесінде болғанын қалайтын.

Ағын Хайроллаұлынан көп нәрсе үйрендім, тәлім алдым. Философия ғылымында өз жолымды тапқаныммен, ол кісінің ұстанымдарын ешқашанда есімнен шығарған емеспін. Ол кісі туралы көп айтуға да, жазуға да болады.

А.Х. Қасымжанов қазақстандық философиялық мектептің негізін

салушылардың бірі ретінде қазақ философия тарихында лайықты орнын қазіргі таңда тауып отыр. Ол өзінен кейін жоғары теориялық-әдіснамалық деңгейде ауқымды ғылыми мұра қалдырды. Шығыс философиясын жүйелі танып білуде Абу Наср әл-Фарабидің әлеуметтік-саяси көзқарасын зерттеуші ретінде де әлемге аты танылды. Оның кейінгі негізгі ғылыми зерттеу саласы Орталық Азияның рухани мұраларын философиялық тұрғыдан бір жүйеге түсіру мазмұнына арналды. Ғалымның мақсаты қазақ философиясын кешенді түрде зерттеу, ұлттық өзіндік сананы жаңғырту, қазақтың рухани түп-тамыры мен бастау бұлағын танып білу болды.

Аманжол ҚАСАБЕК,
*философия ғылымдарының
докторы, профессор*

АДАМ ӘЛЕМІ

Жылына төрт рет шығады

Издается четыре раза в год

Редакция мекен-жайы:

050010,
Алматы қаласы,
Шевченко көшесі, 28
ҚР БҒМ ҒК «Философия,
саясаттану және дінтану
институты» ШЖҚ РМК

Адрес редакции:

050010,
город Алматы,
улица Шевченко, 28
РГП на ПХВ «Институт философии,
политологии и религиоведения»
КН МОН РК

Меншік иесі: Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігі Ғылым комитетінің «Философия, саясаттану және дінтану институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорны (Алматы қ.)

Собственник: Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного ведения «Институт философии, политологии и религиоведения» Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (г. Алматы)

Басылып отырған материал авторларының көзқарасымен редакция алқасының пікірі сәйкес келмеуі мүмкін.

Мнение редакционной коллегии может не совпадать с точкой зрения авторов публикуемых материалов.

Журналда жарияланған материалдардың, деректердің, айғақтардың, тәсімдердің, сандық көрсеткіштердің, жарнамалардың растығы авторлардың жауапкершілігінде.

За достоверность публикуемых в журнале материалов, сведений, фактов, схем, цифровых данных, рекламы ответственность несут авторы.

Журналдағы деректерді пайдаланғанда түпнұсқаға сілтеме жасау міндетті.

При использовании материалов, опубликованных в журнале, ссылка на источник обязательна.

Дизайн және беттеу: **Ж. Рахметова** Дизайн и верстка

Теруге 07.03.2022 ж. берілді. Басуға 25.03.2022 ж. қол қойылды.
Форматы 70x1001/16. Есепті баспа табағы 12.
Тапсырыс № 70.

Сдано в набор 07.03.2022 г. Подписано в печать 25.03.2022 г.
Формат 70x1001/16. Уч. изд. л. 12.
Заказ № 70.